

57096

5

1384

iskola kultúra

1999-07-28

IX. évfolyam, 1999. május

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

Bagu Balázs
tanár,
Kárpátalja

Benkes Zsuzsa
tantárgyi szakértő,
OKSZI, Budapest

B. Fejes Katalin
egyetemi docens
JATE Magyar
Nyelvészeti Tanszék,
Szeged

Bonifert Domonkosné
főiskolai docens,
JGyTF,
Szeged

Fóris Ágota
olasz–spanyol szakos
tanár, PhD-hallgató
JPTE TTK Fizika
Tanszék, Pécs

Géczi János
főszerkesztő,
Iskolakultúra, JPTE,
Pécs

Halmai Tamás
egyetemi hallgató
JPTE, Pécs

Karikó Sándor
főiskolai tanár,
JGyTF, Szeged

Láng Benedek
MA-hallgató,
Közép-Európai Egyetem,
Budapest

Pál Tamás
szociológus
Ezredforduló Alapítvány,
Budapest

Petőfi S. János
egyetemi tanár,
intézetigazgató,
MACERATA,
Olaszország

**Rozgonyiné
Molnár Emma**
JGyTF, Szeged

Szakály Sándor
hadtörténész,
Hadtörténeti Intézet
és Múzeum, szerkesztő,
Iskolakultúra, Budapest

Szoleczky Emese
főmuzeológus
Hadtörténeti Múzeum,
Budapest

Tétényi Csaba
egyetemi hallgató,
ELTE BTK, Budapest

Trencsényi László
egyetemi docens,
Miskolci Egyetem,
szerkesztő, Iskolakultúra,
Budapest

Várnagy Elemér
főiskolai tanár,
Zsámbéki Katolikus
Tanítóképző Főiskola,
Romológia Tanszék,
Zsámbék

Vecsey Zoltán
PhD hallgató,
JATE BTK Német
Irodalomtudományi
Tanszék, a SOROS
Alapítvány ösztöndíjasa

Vincellér Katalin
egyetemi hallgató,
Budapest

**Kiadja a Janus Pannonius
Tudományegyetem**
Főszerkesztő:
Géczi János

A szerkesztőség munkatársai:
Andor Mihály
Kamarás István
Kojanitz László
H. Nagy Péter
Sebők Zoltán
Szakály Sándor
Takács Viola szerkesztő
Tarján Tamás
Tóth László olvasószerkesztő
Trencsényi László
Vágó Irén
Fogarasy Judit szerkesztőségi titkár
Grafikai terv: **Baráth Ferenc**
Nyomdai előkészítés: **AduPrint Kft.**

Felelős kiadó:
Tóth József rektor

Szerkesztőség: 1065 Budapest,
Paulay Ede u. 55.
Telefon/fax: (36-1) 322-1679
Levelezési cím:
1396 Budapest, Pf.: 482
e-mail: geczi_janos@mail.matav.hu
Terjeszti a Hírlap-előfizetési és
Elektronikus Posta Igazgatóság
(rövidítve: HELP), valamint egyéb
alternatív terjesztők. Előfizethető
a szerkesztőség címén közvetlenül.
Előfizetési díj számonként 200,- Ft.
(Teljes évfolyam 2400,- Ft.)
Megjelenik havonta. Lapunk
példányai megvásárolhatók a Mentor
Könyvesboltban (Budapest VII.,
Lövölde tér 7.), a Pedagógus
Könyvesboltban (Budapest VI.,
Múzeum krt. 3.) és az Osiris
Könyvesboltban (Budapest V., Veress
Pálné u. 4-6.).
HU ISSN 1215 5233
A nyomás az **AduPrint**
Nyomdában készült.
Felelős vezető:
Tóth Béláné
Lapzárta: 1999. március 15.

Vecsey Zoltán
Érzékelés, nyelv és interpretáció 3

Karikó Sándor
Az „ifjúság” elvétele vagy trónra emelése? 10

Fóris Ágota
A Galilei-per megítélése 20

Kéri Katalin
Az írott szó csendes birodalma 29

Láng Benedek
Két alkímiai fragmentum sorsáról 42

A tankönyvi szövegek felépítéséhez 54

Géczi János
Egy szempont a biológia-tankönyvek szövegének
és illusztrálásának vizsgálatához 55

Bonifert Domonkosné
Bemutatjuk a szegedi fizikatankönyveket 70

Rozgonyiné Molnár Emma
Fizikatankönyvek anyanyelvi bírálatáról 72

B. Fejes Katalin
Egy mondatszerkezet-típus használata 76

Petőfi S. János
Megjegyzések egy tankönyv globális tipográfiai
struktúrájához 79

Benkes Zsuzsa
A tankönyvi szövegek tipografizálásával kapcsolatos
kreatív gyakorlat 81

Bagu Balázs
Reformpedagógiai törekvések 87
Kárpátalja magyar iskoláiban

Trencsényi László
Az alternatív pedagógiák nyomában 92

Várnagy Elemér
Csenyéte antológia 97

Vincellér Katalin
A „nosztalgikus abszurd” 99

iskolakultúra

99/5

Szakály Sándor

Egy sokat vitatott korszakról – szakszerűen,
tárgyilagosan **102**

Tétényi Csaba

Szabó Dezső Don Kisott penitencián című
novellájáról **104**

Halmi Tamás

Az elhagyott horizont **111**

Szoleczky Emese

Keretek és korlátok **114**

Pál Tamás

Kooperatív iskola? **119**

satöbbi

Satöbbi **127**

Érzékelés, nyelv és interpretáció

Gondolatok egy angolszász filozófiai vitához

Azok az analitikus filozófusok, akik napjainkban a nyelv és a jelentés elméletének externális verziója mellett foglalnak állást, általában egyetértenek abban, hogy szavaink és mondataink jelentését döntő mértékben a tudattól független külvilág különböző empirikus-kauzális folyamatai határozzák meg. Arról viszont már a külső tényezők ismeretelméleti elsőbbségét elfogadó szerzők is meglehetősen eltérően vélekednek, hogy pontosan milyen természetű a tudaton kívüli világ és a jelentések között felfedezhető relációs viszony, ráadásul abban a kérdésben is nagymértékben megoszlanak az álláspontok, hogy az ismeretszerzési, tanulási folyamat mely pontján érhető tetten először a külvilág és a nyelv közötti okozati kapcsolat.

Természetes világtapasztalatunk univerzuma telített jelentésekkel. Vajon miért tűnik olyan kézenfekvőnek számunkra, hogy szavaink sikeresen vonatkoznak a külvilág eseményeire és tárgyaira? Hol található a sikeres nyelvi utalás forrása: magában az áthagyományozott nyelvben, a gyermekkori nyelvelsajátítás episztemológiai körülményeiben, vagy éppenséggel a sikeres kommunikáció interperszonális normáiban? Willard O. Quine és Donald Davidson néhány, jelentéselmülethez kapcsolódó gondolatát alapul véve, az alábbiakban arra kívánok rámutatni, hogy a nyelv referenciális működését meghatározó faktorok kérdésében hozott döntésünk attól függ, milyen megoldást találunk a percepció elméletének egyik alapvető problémájára.

A klasszikus empirizmus elgondolása szerint az érzékszerveink által közvetített információk feldolgozása során teremtjük meg a kontaktust a külvilág eseményeivel: az érzéki tapasztalatokat, például egy fáról lehulló száraz levél látványát, a 17. század szenzualista áramlata óta az empirizmus képviselőinek többsége hagyományosan azokra az érzetadatokra vezet vissza, amelyek látószerveinkben fényjelenségek formájában jelennek meg. *Hobbes* és kortársai nyomán vált széles körben elterjedtté az a gondolat, hogy a szekunder tárgyi tulajdonságok, például a színárnyalatok vagy a súly érzékelésének esetében is, a tárgyak közvetlenül szemlélhető, tapintható minőségeinek érzékeléséhez hasonló folyamat játszódik le bennünk. A száraz falevél törekenységét olyan relacionális tulajdonságnak tekintették, ami bizonyos kerülő utakon ugyan, de mégiscsak az érzékszervekre gyakorolt affekciókon keresztül „jut el” a tudatig. Ez a külső tárgyészlelésre vonatkozó háttépremissza – az észlelt objektum és az agy feldolgozó mechanizmusainak feltételezett identitása, ami egyébként a korai modernségtől egészen napjainkig az érzékelélmélet egyik vezérgondolata – kettős feladatot állított minden empirikusan motivált ismeretelmélet elé: egyrészt egyértelműen meg kellett határozni, mikor tekinthetők az objektív tárgyi szférától a tudat felé áramló érzékszervi impulzusok igazolhatónak, illetve el kellett különíteni azokat az észlelési körülményeket, amikor az objektumokról félrevezető és téves képet sugallnak érzékeink; másrészt a megbízhatatlannak tekintett információk korrekciójához megfelelő kritériumokat kellett megadni, hogy a világgal fenntartott érzékszervi kapcsolatunkban jelentkező esetleges sérülések vagy törések egyértelműen kiküszöbölhetővé váljanak. Az első feladat az illúziók, az érzékcsalódások (pl. a vízben megtörni látszó egye-

nes vonal), a második a hallucinációk és a hallucinációkból egyenesen adódó szkeptikus következtetések (pl. *Descartes* álomargumentumának) diszkreditálását jelentette. A 20. századi analitikus gondolkodás hagyományában ezért aztán hosszú időn keresztül kézenfekvőnek tűnt az érzékszerveinket érő benyomásokat – a fáról lehulló levél látványa és a száraz levél törékenységének érzékelése esetében a vizuális és kinezetikus impressziókat – tekinteni mondatokban kifejezhető propozicionális tudásunk („Látom, hogy egy levél esik le a fáról”; „Ez a száraz levél könnyen eltörik”) lehetőség feltételének. Így lehetett elfogadhatóvá tenni azt az elgondolást, hogy mentális állapotainkat optimális körülmények között pontosan nyomon követhető kauzális láncok kötik a környező külvilághoz. Ebben a klasszikus sémában ismeretelméleti szempontból kétségtelenül az volt a legfontosabb mozzanat, hogy az érzékszervi benyomásokról tett kijelentések a mondatok egyéb osztályai számára korrigálhatatlan evidenciának számítottak, és ezért megalapozó funkciót tölthettek be a világ tapasztalatilag közvetlenül nem hozzáférhető jelenségeinek leírásában is.

Ehhez az átfogó keretelmülethez századunkban olyan jeles gondolkodók is egyetértően csatlakoztak, mint *G. E. Moore* és *A. J. Ayer*, és bizonyos periódusában *B. Russel* is hasonlóan jellemezte a megismerés folyamatát. Talán *Austin* mutatott rá először arra egyetemi előadásaiban, (1) hogy minden látszólagos következetessége ellenére van egy viszonylag könnyen belátható gyenge pontja ennek az elgondolásnak. Amikor ugyanis az érzéki benyomások által közvetített információkat tekintjük a gondolkodás „nyersanyagának” és mentális tevékenységünk végső magyarázati alapjának, akkor valójában a primer élmény olyan elemi jelenségeire hivatkozunk, amelyek maguk is teoretikus konstrukcióknak számítanak. Nem szabad elfelejtenünk – figyelmeztet *Austin* –, hogy az „érzéki észlelés” kifejezése, ami a hétköznapi gondolkodás közegében egyáltalán nem is létezik, egy klasszikus teoretikus probléma posztulátumaként került be a filozófiai nyelvhasználatba. Így ismeretelméleti szempontból rendkívül félrevezetővé válhat, ha az érzetadat terminusával olyan jelentést hordozó tartalomra vagy nyersanyagra kívánunk rámutatni, amit érzékeink passzív működésében megjelenő primordiális adottságként feltételezünk. A naiv empirizmus tévedésének oka nyilvánvaló: ez a megközelítési mód az érzéki észlelésben felbukkanó jelenségeknek túlzottan „gyorsan” és kritikátlanul, a kognitív mechanizmusok értelemadó aktivitását figyelmen kívül hagyva tulajdonít strukturált jelentést, és nem veszi észre, hogy az érzékek – *Austin* kifejezésével – önmagukban „némák”.

Lényegében véve e tévedés felismerése vezette az amerikai *W. O. Quine*-t is egy radikálisabban végiggondolt érzékelélmélet kidolgozásához. Nagy művei sorozatában – az 1960-ban megjelent *Word and Object*-tól a három évtizeddel később publikált *Pursuit of Truth*-ig – *Quine* alapelgondolása is megfelel az imént említett klasszikus mintának: a világ tudományos leírásában érzékeink bemeneti „tartalmait” tekinti végső hivatkozási alpnak.

A régi paradigma keretein belül maradvá *Quine* azonban alaposan megváltoztatta az érzékelésről alkotott elképzeléseinket. A *Word and Object* egyik zseniális meglátása és forradalmi újítása az volt, hogy a hallgatólagosan előstrukturálnak tekintett érzetadatokról átirányította az episztemológia figyelmét az idegvégződéses ingerületi állapotaira (az ún. C-rostok tüzeléseire), így egy olyan szintéren indulhatott meg a vizsgálódás, amely jobban hozzáférhetőnek bizonyult a tudományos tesztelés számára, és az érzetadat-elmélet előfeltevéseihez viszonyítva jóval kevesebb igazolhatatlan spekulációt tartalmazott.

A tudományos evidencia forrásait a szenzoros stimulációk és a tudományos teória közötti relációban kell keresnünk – érvel *Quine*. A világ természettudományos leírásai mondatokból és a mondatok közötti logikai kapcsolatokból állnak. A logika és a logikával szoros összefüggésben, a természettudomány érvényességének rekonstrukciójához is arra van tehát szükségünk, hogy kijelöljük a stimulációinkkal közvetlen kapcsolatban álló mondatok körét. Ezek lesznek az úgynevezett megfigyelési mondatok, nyelvi megnyilvánulásaink összességén belül episztemológiai és szemantikai szempontból ezeket a mondatokat tekinthetjük az érzékszervei inputokhoz legközelebb állónak. Fontos megjegyezni,

hogy Quine szótárában a „megfigyelési mondat” kifejezés nem operatív terminusként szerepel, hiszen pontos definícióval rögzíthető a jelentése: egy mondat akkor tekinthető megfigyelési mondatnak, ha igazságértékét egy adott nyelvközösség minden tagja azonos episztemológiai körülmények között azonosan ítéli meg. Az episztemológiai feltételek azonossága pontosabb megközelítésben azt jelenti, hogy a tapasztaló alanyok exteroceptorait – neuronjaik tüzelését illetően – ugyanolyan típusú külső hatás éri. Quine és elemzői a leggyakrabban használt megfigyelési mondatok közé az „Esik”; a „Hideg van” és az „Ez egy nyúl” (de mondhatnánk: „Egy levél hull a fáról”) szerkezetű mondatokat sorolják. (2) Az ilyen, vagy az ehhez hasonló grammatikai szerkezettel rendelkező mondatok esetében minden további nélkül azonosítani tudjuk a neuronális input külső feltételeit. Bármely kompetens magyar nyelvhasználó habozás nélkül igaznak fogja tekinteni az „Esik” mondatot, ha a mondat kimondásának pillanatában az ablakon kitekintve sötét felhőket és földre hulló esőcseppeket észlel. Ekkor beszélünk az érzékszervi stimulusok szinonimitásáról, és ennek megfelelően a megfigyelési mondatok stimulusjelentéseinek szinonimitásáról is. Az viszont már kevésbé egyértelmű, hogy vajon az érzékelés feltételeinek másik oldalát, az érzékelő alanyok receptorainak hasonlóságát is megadhatjuk-e ugyanilyen egyszerű módon, a genetikai szinonimákra vagy a szervi homológiára hivatkozva. Erre az azonosságfeltételre azért van szükség, mert csak a stimulusok és a receptorok egyidejű azonosságával lehet biztosítani az egész teória alappillért, a megfigyelési mondatok interszubjektív garanciáját. Kérdésként megfogalmazva: ha elfogadjuk Darwin gondolatát, miszerint az evolúciós folyamatok következményeként szerkezeti diverzitás létrejöttét kell feltételeznünk az egyes individuumok idegrendszerhálózatában, hogyan tudjuk megmagyarázni, hogy miként hozhat létre a külső inger (például a retinára érkező fényhullám) pusztán azonossága két különböző megfigyelőben megegyező választ (azaz: egyetértést egy adott megfigyelési mondat elfogadásában vagy elutasításában)?

Quine legutolsó publikációinak egyikében, (3) visszatekintve saját, kevésbé kielégítő megoldásaira, egy új javaslattal állt elő. Tekintsük az érzékelés azonossági feltételeit, a stimulusok és a receptorok hasonlóságát úgy, mintha azok egy eleve elrendelt harmonia következményei lennének. Evolúciónk hajnalán feltehetően mindössze csak egy egyszerű induktív ösztönnel rendelkezünk, de valószínűleg már akkor is hajlamosak voltunk hasonló stimulációkhoz hasonló érzeteket társítani, sőt, a megegyező ingerszekvenciákhoz időbeli értelemben meg is előlegeztük a várható érzeteket, ez volt a szokások kialakulásának a bázisa, és ez tette lehetővé a kognitív képességek differenciálódásához vezető tanulást is. Később, az emberi nem fejlődése során a természetes szelekció is előnyben részesítette a perceptuális hasonlóság szabályosságait, mivel az felelt meg leginkább a környezeti feltételeknek. Ennek a ténynek köszönhetően mi mindnyájan ugyanannak az ősi eredetű genetikai készletnek vagyunk tulajdonosai; ez magyarázza meg azt is, miért harmonizálnak interszubjektív

*A régi paradigma keretein belül maradvá
Quine azonban alaposan megváltoztatta
az érzékelésről alkotott elképzeléseinket.
A Word and Object egyik zseniális
meglátása és forradalmi újítása
az volt, hogy a hallgatólágyan
előstrukturáltak tekintett érzetadatokról
átirányította
az episztemológia figyelmét
az idegvégződések ingerületi állapotaira
(az ún. C-rostok tüzeléseire), így egy
olyan
színtéren indulhatott meg
a vizsgálódás, amely jobban
hozzáférhetőnek bizonyult
a tudományos tesztelés számára,
és az érzetadat-elmélet előfeltevéseire
viszonyítva jóval kevesebb igazolhatatlan
spekulációt tartalmazott.*

tekintetben a velünk született perceptuális mintázatok. Ezek után már könnyebben megválaszolható az a kérdés is, hogy mi a meghatározó az egyes megfigyelési mondatok jelentése szempontjából: a jelentéseket minden esetben azok a filogenetikailag rögzült és az egyes érzékszervek számára releváns ingerminták határozzák meg, amelyek egy közösségen belül az adott megfigyelési mondat jóváhagyását, illetve elutasítását válthatják ki, függetlenül a nyelvhasználók receptorainak esetleges eltéréseitől. (Az előbb láttuk, hogy a receptorok szignifikáns különbségeit Quine genetikai örökségünk „harmóniája” miatt kizárja.) Ezzel a gondolatmenettel Quine nemcsak az érzékelés objektivitásának és interszubsztivitásának elvét kapcsolta össze egy általános érvényű argumentummal, de azokra a bírálatokra is válaszolt – véleményem szerint –, amelyek azzal vádolták, hogy episztemológiája figyelmen kívül hagyja a megfigyelési mondatok szociális kritériumát.

A szocialitás kérdésének tekintetében a legjelentősebb kritika minden bizonnyal Donald Davidsontól származik. (4) Davidson egy nézőpontbeli differencia megállapításával vezeti be bírálatát: megkülönbözteti azokat a jelentéselméleteket, amelyek a szavak jelentésének magyarázatakor a bizonyítékokra helyezik a hangsúlyt, és azokat, amelyek az igazságot tekintik elsődlegesnek, az előbbieket proximális, az utóbbiakat disztális teóriáknak nevezi. Bár elismeri, hogy Quine nem ismétli meg a naiv empirizmus hibáját, nem azonosítja az érzéki adatokat a teoretikus bizonyítékokkal, mégis, elméletének hibájául rója fel, hogy végső tekintetben mégiscsak az érzéki ingerek analizisétől teszi függővé a jelentések definiálását. Jóllehet az ismeretelmélet naturalizálására irányuló quine-i reformok radikálisak, Davidson szerint ettől függetlenül megtartják az empirizmus egyik régi dogmáját: eddig minden proximális elméletre jellemző volt, hogy végső bizonyítékokat keresett a nyelvi jelentés rögzítéséhez. Egy disztális elméletnél a nyelv jelentéses egységeit ezzel szemben közvetlenül azokkal az interszubsztív feltételekkel kapcsolják össze, amelyek eldöntik az állítások igazságát és hamisságát.

Ezzel a különbségtétellel természetesen Davidson sem akarja kétségbe vonni az érzékek jelentésképződésben játszott kauzális szerepét, mindössze azt kívánja hangsúlyozni, hogy a két megközelítésmód a relevánsnak tekintett kauzális faktorok helyét teszi máshová. Mivel Quine a nyelvtanulás modellezése közben a világgal ismerkedő gyermek felületi ingereit (például a „mama” szó elsajátításakor a mama látványát, és a „mama” szó hallását) látja el kauzális szereppel, proximális elméletének kiindulópontja belül marad a szubjektum megismerő tevékenységére alapozó karteziánus hagyományon, ennél fogva – Davidson következtetése szerint – a szolipszizmus leselkedő veszélyét sem tudja kellő határozottsággal elhárítani.

Az alternatívaként felkínált disztális megközelítési mód úgy igyekszik elkerülni a karteziánus kiindulópontból fakadó ellentmondásokat, hogy nem az individuális élményekben, hanem a kommunikáció társas feltételeiben jelöli ki a jelentésképződés meghatározó kauzális feltételeit.

Davidson gondolatai akkor is a kölcsönös interpretáció körül forognak, amikor arra keresi a választ, hogyan tanulunk meg másoktól bizonyos szavakat. Az alaphelyzetet a következőképpen vázolja:

a tanuló minden esetben dicséretben részesül, ha a tanár által megjelölt szituációkban – akár ösztönösen, akár tudatosan – az elvárásoknak megfelelően viselkedik. A tanulási folyamat előrehaladtával a tanuló fokozódó tudatossággal kezd reagálni az ismétlődő szituációkra, és egyre nagyobb gyakorisággal használja önállóan a hallott nyelvi megnyilvánulásokat. A tanár eközben kettős irányban reagál: egyrészt a tanuló reakcióira, másrészt a külső szituációkra; és ez megfordítva is igaz, a környezet külső helyzetére és a felhangzó nyelvi megnyilvánulásokra a tanuló is párhuzamosan reagál. Így a tanulási folyamat során a szereplők kölcsönös egymásra vonatkozásai között kauzális természetű kapcsolat jön létre. Davidson példaszituációjában a kimondott szavak csak akkor telítődhetnek a kommunikációban részt vevő felek számára azonos jelentéssel, amikor már belépett a játékba az ismer-

retelméleti alaphelyzet mindhárom tényezője: a gondolkodó szubjektum, a kommunikációs partner és egy mindkettőjük által közös vonatkozási rendszernek tekintett objektív világ. A tanár vagy a kommunikációs partner tanulási folyamatban játszott szerepe a quine-i elképzeléstől eltérően itt már nem korlátozódik kizárólag a „kauzális forrás” biztosítására; annál jóval többről van szó, hiszen a diák a szembenálló fél reagálásainak visszfényében pillantja meg a kommunikáció háttérében álló tárgyi világot, és abban a világban azokat a közös objektumokat, amelyekre mindketten azonos nyelvi megnyilatkozással tudnak hivatkozni. Kiterjesztve és általánosítva a szótanulás példáját, Davidson szerint ez annyit jelent, hogy a gondolataink tartalmát meghatározó releváns, extramentális okokat kommunikációs partnerek hiányában gyakorlatilag nem is tudnánk azonosítani. „Egy olyan élőlényről, amelyik nem kommunikál, mondhatjuk ugyan, hogy egy objektív világra hivatkozik, de azt már nem állíthatjuk, hogy az a világ a mi világunk lenne.” (5)

Feltűnő, hogy Davidson argumentációja milyen szoros rokonságban áll Wittgenstein privát nyelvkritikájával. Nézeteik különbsége abban áll, hogy Wittgenstein az érzeteket és az érzéseket kifejező szavakat nem ismeretelméleti szempontokra, hanem a nyelvhasználat értelmességi kritériumaira hivatkozva tekinti a publikus szférához tartozónak. Érveik végkicsengése mégis hasonló benyomást kelthet az olvasóban. Davidson ugyanúgy tagadja egy közösségtől elszigetelt beszélő monológjának jelentésségét, mint ahogy Wittgenstein sem tekinti sikeresnek a privát nyelvjátékokat. A hangsúly mindkét esetben a jelentések objektivitásának feltételén van, ez pedig nem más, mint az interpretálhatóság.

Mint láttuk, Davidson az interpretáció konstitutív szerepének hangsúlyozásával a proximális jelentéseméletek alapvető hibájára akart rávilágítani. Quine és követői dogmatikus szendergésükben még mindig arról álmodoznak – így szól a kritika –, hogy végső faktumokra hivatkozva megjelölhetik a külvilág és a tudat, valamint a külvilág és a nyelv közötti kauzális kapcsolat forrását. Davidson disztális jelentésemélete – és ezzel párhuzamosan Wittgenstein használatelmélete – az interpretáció relativizáló ereje miatt minden olyan törekvést illuzórikus és dogmatikus vállalkozásnak tekint, amely végső faktumok felmutatásával kíván magyarázatot adni a nyelv működésére: „...stimulusok és gondolatok között nem létezik szimpla reláció.” (6)

Az álláspontok könnyebb összevetése érdekében talán érdemes még egy pillantást vetnünk az érzékelés problémájára. Mindennapos tevékenységünk szemszögéből tekintve a kérdést, a vita kiindulópontjául szolgáló élethelyzetet a következőképpen jellemezhetjük: mielőtt elemző reflexió tárgyává tennénk érzékelésünk természetes folyamatát, érzéki impresszióinkat olyan tagolatlan komplexitású áramlásként éljük meg, amelyben extramentális ok és mentális okozat még nem különül el egymástól éles határokkal. Ezért mondhatjuk

Ezzel a különbségtétellel természetesen Davidson sem akarja kétségbe vonni az érzékek jelentésképződésben játszott kauzális szerepét, mindössze azt kívánja hangsúlyozni, hogy a két megközelítésmód a relevánsnak tekintett kauzális faktorok helyét teszi máshová.

Mivel Quine

a nyelvtanulás modellezése közben a világgal ismerkedő gyermek felületi ingereit (például a „mama” szó elsajátításakor a mama látványát, és a „mama” szó hallását) látja el kauzális szereppel, proximális elméletének kiindulópontja belül marad a szubjektum megismerő tevékenységére alapozó karteziánus hagyományon, ennél fogva

- Davidson következtetése szerint - a szolipszizmus leselkedő veszélyét sem tudja kellő határozottsággal elhárítani.

azt, hogy a világ érzékelésének realitása a hétköznapi tapasztalataink közegében egybeesik a világ értelemmel telített nyelvi alakzatokban kifejeződésre jutó realitásával. Percepció és nyelvi reprezentáció között tehát a tapasztalat egysége teremt folytonosságot. Jól lehet az érzékelt világ a saját, megélt időhöz és térbeli lokuszokhoz kötött nézőpontunkból érzékelt világ, ezért realitása számunkra mindenkor korlátozott és aspektuális alakot ölt, ezt a realitást érzékelésünkben mégis fenomenális teljességében éljük meg. Valószínűleg senki sem mondaná közülünk, hogy egy fáról lehulló levél megfigyelése közben egy mástól elszigetelt szemléleti egységekben először a levél színét, majd formáját, végül pedig a levél mozgásának vonalát érzékelt, és csak érzékszervi benyomásainak mentális szintézise után tudatosult benne a megfigyelt jelenség egészének megragadható értelme.

Végső soron Quine filozófiai pozícióját akár az érzékelés realizmusának is nevezhetnénk, hiszen episztemológiája az érzékelés körülményeit a mindenki által ismert hétköznapi tapasztalatnak megfelelően rögzíti: minden, érzékszerveinket érő stimulus globális – olvashatjuk a Pursuit of Truth lapjain –, mert a stimulusok nemcsak egyetlen ingerületben levő exteroceptorra vonatkoznak, hanem mindenkor az ingerületben levő exteroceptorok egy tágabb halmazára. A stimulusok globális voltára hivatkozni itt egyenértékű azzal az állítással, hogy nem lehet minden megfigyelési mondatot egyszerű elemi kijelentésekre (pl. „Ez kék”) redukálni, ahogyan a hétköznapi élményvalóság tagolatlan komplexitású egésze sem redukálható elemi tapasztalatok halmazára.

Ugyanígy megütköznénk azon is, ha valaki egy elsárgult levél lenyűgöző színárnyalatát nem hasonlatokkal és érzékletes kifejezésekkel írná le, hanem a levél felszínéről visszaverődő és a retinájára érkező fénysugarak rezgésszámaint sorolná fel. Ebből a meglátásból talán joggal következtetünk arra az általános megállapításra is, hogy érzékelésünk és megfigyeléseink természetes élethelyzeteink túlnyomó többségében átfogó relációban állnak a minket körülvevő reális világgal. Ez az átfogó reláció mint érzékelt tartalom önmagában nem jelenik meg az érzékelési folyamatban, de világviszonyulásunk háttérszefüggését képezve ez teszi egyáltalán lehetővé, hogy érzékleteinkben folyamatos reflektálás és tudatos kontroll nélkül is bizonyosak lehetünk.

Egészen más a helyzet az érzékelés tudományos-filozófiai leírásával. A konceptuális tisztaság tudományos követelményeinek szempontjából a köznyelvben kifejeződő intuitív meglátásoknak nincs megfelelő magyarázati értékük. A világ realitásának gondolatát, mint common sense feltételezést, természetesen az empirikus érzékelésméletek sem kerülhetik meg, de ez nem jelenti azt, hogy a reális világ hétköznapi értelemben vett fogalma képezne a teória kiindulópontját. Éppen ellenkezőleg. Teoretikus magyarázatainkban olyan semleges fogalmak-

ra van szükségünk, amelyeket még nem terhelt meg nehezen kibogozható szimbolikus konnotációkkal a mindennapi tapasztalat intuitív sodrása. Amikor Quine az érzékelés analízise közben a neurobiológia fogalmi eszköztárához folyamodik, és az idegvégződések ingerületi állapotáról úgy beszél, mint a nyelvhez és a tudományhoz vezető út kapujáról, akkor a reális világ egy olyan alternatív leírását kínálja fel számunkra, amely empirikus tartalmát tekintve ekvivalens a hétköznapi tapasztalattal, fogalmi tisztaság és szimplicitás tekintetében viszont messze előtte jár. A teoretikus beszédmód és a hétköznapi beszédmód ekvivalenciája azzal magyarázható, hogy egy természetes nyelvhasználatból származó mondat és annak logikai parafrázisa virtuálisan ugyanazon a természetes nyelven fo-

galmazódik meg, miközben a két mondat egyes karaktereinek különbsége a hétköznapi és a tudományos nyelvhasználat közötti fordítás szempontjából lényegtelen marad.

Végző soron Quine filozófiai pozícióját akár az érzékelés realizmusának is nevezhetnénk, hiszen episztemológiája az érzékelés körülményeit a mindenki által ismert hétköznapi tapasztalatnak megfelelően rögzíti: minden, érzékszerveinket érő stimulus globális – olvashatjuk a Pursuit of Truth lapjain –, mert a stimulusok nemcsak egyetlen ingerületben levő exteroceptorra vonatkoznak, hanem mindenkor az ingerületben levő exteroceptorok egy tágabb halmazára. A stimulusok globális voltára hivatkozni itt egyenértékű azzal az állítással, hogy nem lehet minden megfigyelési mondatot egyszerű elemi kijelentésekre (pl. „Ez kék”) redukálni, ahogyan a hétköznapi élményvalóság tagolatlan komplexitású egésze sem redukálható elemi tapasztalatok halmazára.

Ezen a ponton valami olyasmire bukkanunk, ami konceptuális értelemben valószínűleg tovább már nem finomítható, és ezért (legalábbis a tudomány mai állása szerint) meghaladhatatlan. Bármi legyen is a teória célja, a külvilág megértése, bizonyos jelenségek előrejelezése vagy a környezeti tényezők módosítása, Quine szerint mindegyik esetben a stimulusok vizsgálata jelenti az elmélet tesztjét. A receptorok ingerületi állapota viszont nem az ismeretelmélet vagy a metafizika általános értelmében jelent végző faktumot, ahogyan bírálatában vélhetően Davidson is feltételezi. Mindössze egy, a többi lehetséges teóriával szemben relatív keretelméleten, az empirikus tudomány világleírásának keretén belül elérhető konceptuális határról van szó. Ha Davidson ezzel szemben az interpretáció elsőbbségére hivatkozik, akkor vélhetően nem veszi figyelembe, hol húzódik ennek a keretelméletnek a határa. Aki ebben a vonatkozási rendszerben az érzékelés strukturális jegyének tekinti az interpretációt – még ha azt egy triangulum (szubjektum, kommunikációs partner, objektív világ) összefüggésébe is helyezi –, az a közvetlenséget közvetettségre cseréli fel, és lehetetlenné teszi a jelenségek eredet szerinti magyarázatát. Sematikus megfogalmazásban: ha nem tudunk számot adni érzékleteinkről, nem tudjuk, mit interpretálunk.

Jegyzet

- (1) Az előadások Warnock szerkesztésében posztumusz jelentek meg: *Sense and Sensibilia*. UP, Oxford 1962.
- (2) Természetesen az „Esik” mondat a nyelvelsajátítás folyamatának egy korábbi periódusához tartozik mint az „Egy levél hull a fáról” mondat. Mindkét példamondatra igaz azonban, hogy bizonyos alkalmakkor kimondva igazak, máskor pedig hamisak. Quine az „alkalmi mondat” terminussal jelöli e tulajdonságot.
- (3) QUINE, W. O.: *Progress on Two Fronts*. The Journal of Philosophy, 1996. április, 159–163. old.
- (4) Két tanulmány tartozik ide: *Meaning, Truth and Evidence*. = *Perspectives on Quine*. Szerkesztette: BARRET, R.–GIBSON, R. Blackwell, Cambridge 1990; és az eredetileg német nyelven megjelent: *Externalisierte Erkenntnistheorie*. = DAVIDSON, DONALD: *Der Mythos des Subjektiven*. Reclam, Stuttgart 1993.
- (5) DAVIDSON, DONALD: *Externalisierte Erkenntnistheorie*. = *Üb.: Der Mythos...* i. m., 82. old.
- (6) DAVIDSON, DONALD: *Seeing through Language*. = *Thought and Language*. Szerkesztette: PRESTON, J. Cambridge 1997, 23. old.

Az „ifjúság” elvétele vagy trónra emelése?

Sok jel valószínűsíti azt az első pillanatra meghökkentő kijelentést, hogy manapság egyáltalán nem létezik ifjúság. Furcsa dolog, úgyszólván szemünk láttára tűnik el, bár maguk a fiatalok természetesen jelen vannak társadalmunkban. Azonban az ifjú emberek jelenléte nem áll össze „egésszé”, nem tesz „szert önállóságra, saját arcélre, habitusra, célokra és programokra, ...mint generációt... nem illeti meg az önálló lét, érvényesség, jelentéstermi képződmény (...) társadalmi szerep”. (1)

Menekülés az apátiába

Az ifjúság nyilvánvalóan nem azonos a fiatal emberek pusztája összességével. Az ifjúság sajátos arculattal, különálló érdekekkel, értékrendszerrel, önálló léttel és megkülönböztetett jelentőséggel bíró társadalmi erőként jelenik meg. Ebben a vonatkozásban nem beszélhetünk ma ifjúságról, mint nemzedék, megszűnt létezni, azaz a fiatalok nem képesek saját generációs szerepük felismerésére, megfogalmazására s érvényesítésére. Nincs olyan önálló léttel s jelentőséggel rendelkező fiatal nemzedékünk, amely szembe mer és tud helyezkedni más létmódokkal.

Markáns és bizonyára heves vitákat kiváltó vélemény ez. Fő állítása, hogy a modernitásban születik meg az ifjúság mint önálló társadalmi kategória; napjainkban (mondjuk így: a posztmodernítésben) viszont nyomban el is vésztetik. Elveszti integráló erejét, átfogó világtérképezését, világmegváltó hitét, reményét, és mint ilyen, csak kiüresedett, virtuális nemzedék lehet.

Manapság külföldön és hazánkban egyaránt, mind a tudományban, mind a publicisztikában, a művészetben és általában a közéletben gyakran találkozhatunk az ifjúság elvesztettségének nem éppen szívdertítő gondolatával és érzésével. A gazdag külföldi szakirodalomból például érdemes felfigyelnünk Deena Weinsteinnek, a chicagói egyetem szociológiai professzorának véleményére. Szerinte a „fiatalok különbözőképpen reagáltak az „ifjúságtól” való megfosztottságukra. Miközben az 1960-as évek ifjúsági kultúrája beleolvadt az 1970-es évek tetlen kultúrájában fiatalosságába, ifjú misztikumába, a legtöbb fiatal az árral sodródott, elveszítve minden különleges sajátosságát”. (2) Weinstein – mint látjuk – azt a folyamatot emeli ki, amely megfosztja a fiatalokat saját „ifjúságuktól”, azaz nemzedéki jegyeiktől, közös érdekeiktől és valódi értékeiktől. Az 1960-as évtized „nagy nemzedéke” még önálló és jelentékeny kultúrával bír, később azonban elpárolog mindez, különböző „hibrid” műfajokká silányodik el, illetőleg felaprózik.

Az ifjúság és az ifjúsági kultúra eltűnésének legdirektebb megfogalmazását Magyarországon Szilágyi Ákos adta meg Az utolsó nemzedék című tanulmányában. Értelmezése szerint a '68-as nagy generáció az utolsó valamirevaló nemzedék, ami ez után jön, az már csak gyöngye utánzat, árnyéknemzedék. Három nagy korszakban vizsgálja az ifjúság helyzetét: a premodern, a modern és a posztmodern világban. A modernitás előtt az ifjúkor időtartama rövid, társadalmi szerepe elhanyagolható, lényegében egy játékos éretlenséget, bolondságot, bolondulást jelent csupán. Az ifjú lét alapvetően nem különbözik más létmódoktól:

azonos utakat járnak be valamennyien, illetőleg ugyanarra az útra készülnek fel. Az ifjú ember, a majdnem „kész” felnőtt, az „atyák” útját, tehát egy kitaposott utat követ. A modernitás hozza meg az ifjúság megszületését. Ekkor meghosszabbodik az ifjú élet, tartalmában pedig új mozzanatot vesz fel. Az ifjúkor már nem csupán a felnőttek világára, a társadalmi rendre való felkészülést jelenti. Nem az a rendeltetése, hogy beilleszkedjen valamibe, hanem önálló létformát hozzon létre, saját, csak rá jellemző törvényszerűségekkel. Új utakat, értékeket s kultúrát teremt, éppenséggel a fennálló világ tagadásaként, nem pedig a hozzá való igazodás céljából. Önmagát nemzedékként fogalmazza, szervezi meg. A posztmodernitás azután ismét radikális változással jár. Az ifjúság a „modernitás után éppúgy nem tehet szert önállóságra, saját arcélre, habitusra, célokra és programokra... – hangsúlyozza Szilágyi –, mint a modernitás előtt. (...) Az ifjúkor vitalitása és gyerekesége, a nevezetes szeleburditás, bolondság („ventus”) lesz a posztmodernitásban az egymást követő évszázatok közös nevezője, az új norma és új társadalmi habitus...” (3) A premodernitás és a posztmodernitás „ifjúság-hiátusa” között annyi a különbség, hogy az előbbiben a fiatalok igazodnak az apák–nagyapák nemzedékeihez, az utóbbiban, azaz napjainkban a felnőttek és az idősek emberek próbálják ellesni, eltanulni az ifjúkori mentalitás jegyeit (kreativitás, kritikai hozzáállás, innovációs készség). Most az ifjú élet lesz az átfogó érték, a követendő példa. Manapság mindenki ifjává kíván válni, s ennyiben egynemzedéknyivé tömörül az egész nemzet. Egy nemzedék pedig nem nemzedék. Hát így tűnik el ma az ifjúság.

Azt hiszem, lehet vitatkozni azon, vajon helytálló-e az ifjúság szempontjából ez a hármas felosztás. Az mindenesetre könnyen belátható, hogy például a ’68-as nemzedék és a mai fiatalok helyzete, arculata s értékei között jelentős különbségek vannak. Talán a legfontosabb eltérésre mutat rá *Katona Judit* 1997-ben megjelent verseskötetében: „...s tartozunk a cipőtalpalásért, / gyöngykönnyét fűzi anyánk éjszaka: / Petőfi-verset olvas, míg elalszunk, / mert vézna sorsunk vacog egymaga. / Holt apánkat tízkörmű düh kaparja, / mit örököltünk sorsunk és nevünk, / és tartozunk a sarki fűszeresnek / s az ifjúsággal tartoznak nekünk.” (4) Látjuk, a költő is eljut – persze, más úton, más megközelítésben és más levezetéssel – ahhoz a végeredményhez, ahová a társadalomtudós esszéista: az ifjúság elvételének felismeréséhez. A szomorú tény, figyelmeztet a költő: a mai fiataloknak csak „vézna sors” adatik meg, magukra hagyottan, „egymaga-létükben” élhetnek, úgy érzik, meglopták ifjúságukat. Megfosztották őket az összeforrottságuk érzésétől, generációs mibenlétük tudatától s hitétől. Legfőképpen pedig létfeltételeik rosszabbodtak, már-már a teljes kiábrándultság és reményvesztés állapotába taszítva őket. Szétaprózódásban, parciálisan, kényszerpályák foglyaiként élnek, egyik napról a másikra. Világmegváltó tervek helyett a túlélési stratégia foglalkoztatja nagy részüket. Hogyan úszhatják meg a nehéz időszakot, kiléphetnek-e a fiatal korosztályból testi-lelki-idegi összeroppanás nélkül: ezek a legizgalmasabb kérdések a számukra.

A kedvezőtlen társadalmi folyamatok alakítják ki, pontosabban erősítik meg az ifjúság talán legszembetűnőbb alkalmazkodási stratégiáját: a közömbös, a csalódott, a mindentől félrevonuló, az érdektelen magatartást. A mai fiatalok elvesztik identitásukat, történelemalakító erejüket s bizonyosságukat, arctalan masszává, passzív korcsoporttá degradálódnak, akikkel csupán megesis a történelem.

Itt egy nemzedék vegetál, mely már nem is nevezhető annak, inkább csak a jelentéktelen né váló fiatalok laza csoportjának. A mai fiatalok nem tudnak mit kezdeni magukkal, s a társadalom (benne a politika) sem képes megtalálni a megfelelő hangot velük kapcsolatban.

Ha most konkrétan az utóbbi néhány évtized magyarországi politikai fejleményeit tekintjük át az ifjúság-problematika szemszögéből, akkor nem nehéz észrevennünk egy sajtós végletpárt.

A szocializmusban a politika felfedezi magának az ifjúságot, de csak azért, hogy nyomban kiskorúítsa is azt. Létrehozzák az ifjúságért felelős miniszteriális szervet; ifjúságpolitikai párthatározat, majd ifjúsági törvény születik; új műsorok indulnak a rádióban és a

televízióban, melyek a fiatalokról szólnak; ifjúságkutató csoport szerveződik; az állam jó néhány intézkedést vezet be a fiatalok érdekében. Jellemző a politika, de még inkább az egész társadalom nekibuzdulására, a fiatalok iránti rajongására, hogy 1975-ben önálló kiállítást rendeznek Budapesten Ifjúság címmel. Ha már egy kiállítás színterére is bevonul az ifjúság téma, az jól érzékelteti a közhangulatot: arccal az ifjú nemzedék felé.

Ez az általános odafigyelés és törődés önmagában üdvözlendő folyamat, ám ez a fejlemény is – mint annyi más – eltorzul, visszájára fordul. Ugyanis az ifjúságpolitikában sem működhet más, mint az államszocializmus paternalizmusa. Ennek megfelelően a politika úgy foglalkozik a fiatalok ügyes-bajos dolgaival, hogy valójában meg sem hallgatja az érintetteket, a fejük fölött hozza meg intézkedéseit. Ily módon minden döntést és lépést „kegyként” élhetnek át a fiatalok. Az „ajándékért” cserébe befoghatják szájukat, azaz kénytelenek lemondani a minden fennállóval szembeni

tehát egy furcsa és megtévesztő helyzet: bár a politika és a társadalom sokat foglalkozik az ifjúsággal, olykor még látványos gesztusokat is tesz felé, valójában mégsem tekinti komoly s önálló partnerének, csupán egy illedelmes és engedelmes nemzedéknek.

Látjuk, ez a szisztéma és berendezkedés ideologisztikusan közelíti meg az ifjúságot. Az 1989–1990-es társadalmi-politikai változások az ifjúságpolitikát is gyökeresen átalakítják. A kilencvenes évek új kormányai, politikai erői – s ez a pozitív felismerés és törekvés – maguk mögött hagyják a korábbi atyáskodó mentalitást, az agyafúrta sértő hangnemet, a kampányszerű, „kipipálandó” foglalatosságot. Rájönnek, belátják, hogy a mindenkori ifjúságot nem sajátíthatja ki magának semmiféle politika s ideológia. Az ifjúság mindenkié vagy ha úgy tetszik, senkié: csak önmagáé. Azt gondolom, ez a felismerés a rendszerváltás egyik legbecesebb érdeme. Sajnos azonban az 1989 utáni időszak – a másik végletet hozza magával. Azt, hogy a politikai akarat semmilyen formában nem szólhat bele az ifjúság dolgaiba, óvakodni kell minden-

Napjaink egyik új divatkategóriája az EU-konformitás. Nemcsak a politikai közéletben beszélünk róla egyre többször mint kíváncsolomról, hanem különböző gazdaságtani és jogi tanulmányokban is mind gyakrabban előbukkan. A politikai és a tudományos megközelítés szerint egyaránt arról van szó, hogy aki az európai uniós bővítés mellett foglal állást, s minden felkészültségével és tevékenységével a csatlakozás előkészítését szolgálja, az EU-konformista. Ebben az értelmezésben az EU-konform magatartás és alkalmazkodási stratégia követendő példaként, pozitív mintaként jelenik meg.

mű beavatkozástól, szabad folyást kell adni az ifjúság önmozgásának, hadd működjön az a saját belső törvényszerűségei szerint. Így ismételten veszélyes felfogáshoz érkezünk. A politika lényegében magára hagyja a fiatalokat, érzéketlenné válik sorsuk iránt. Legalábbis nem tud (vagy nem is akar?) hathatós segítséget adni nekik. A fiatalok pedig nem érzik a társadalom szükséges támogatását, inkább azt, hogy egyedül maradnak súlyos gondjaikkal, és valósággal belefulladnak problémáikba.

A magukra hagyottság érzése csak fokozódik, mert az utóbbi közel egy évtizedben rosszabbodik az ifjúság helyzete. A fiatalok számára a rendszerváltás óriási csalódást hoz. Hadd emlékeztessenek itt néhány fájdalmas tényre. Éppen a kilencvenes években bukkan fel egy, addig ismeretlen jelenség a fiatalok körében: a munkanélküliség. A munkanélküliség persze a felnőttek világában is jelen van, de az ifjak közötti előfordulása azért jelent súlyos(abb) problémát, mivel itt – általában – az első munkába lépés lehetőségétől való megfosztásról van szó. Mindez az anyagi természetű nehézségeken túl azzal a következ-

ménnyel is járhat, hogy a fiatal lelki sérüléseket szenved, amelyeket egy életen át sem tud kiheverni. Mert milyen önbizalmat és perspektívát adhat az ifjú embernek az a tapasztalat, hogy munkanélküliként kezdheti felnőtt életét?! Hasonlóképpen elszomorító a fiatalok számára az önálló lakáshoz jutás mai lehetősége. Úgyszólván reménytelen helyzetben van ezen a téren a fiatal, ha csupán a saját munkájára és tehetségére támaszkodhat lakás-gondjai megoldásában. Azzal számolhat, hogy ezen a téren (is) szülei anyagi-vagyoni helyzetétől függ előremenetele, nem pedig tőle, saját munkájától, erejétől. Nem jobb a helyzet, ha a továbbtanulási esélyeket nézzük; itt éppenséggel távolodunk az esélyegyenlőségtől. S úgy tűnik, ezt a tendenciát nem hogy megállítani nem, de még fékezni sem képes semmiféle politikai akarat és pedagógiai lelemény. Elszomorítóak azok az adatok is, melyek a fiatalok körében növekvő alkohol- és drogfogyasztásról szólnak, s csak szegyenkezhetünk a vonatkozó bűnügyi statisztikák és egészségügyi mutatók miatt.

A negatív példák pusztá felsorolása is érzékelteti, milyen súlyos problémák halmozódtak fel társadalmunkban. A politika önmagával van elfoglalva, s nem jut kellő figyelmre és energiájára arra, hogy számot vessen a fiatalok helyzetének rosszabbodásából adódó következtetésekkel. A tények arra mutatnak, hogy a rendszerváltó politika lemond az ifjúságról. Meglehető, nem akarja ezt és ma is tesz bizonyos lépéseket a fiatalok érdekében. De akárhogy van, a végeredmény mégiscsak az, hogy a társadalom és a politika ténylegesen nem éri el és nem tudja megszólítani/mozgósítani a fiatalokat társadalmi célkitűzéseink megvalósítására.

Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a fiatalok tömegei valóban csalódottakká, megkeseredettekké válnak, magukba fordulnak, apátiába menekülnek vagy deviánsná válnak. De az is nyilvánvaló, hogy ez az életstratégia, bár érthető és nagyrészt jogos reakcióból születik, egészében mégsem fogadható el, s kiváltképpen abban az értelemben nem, mintha ez lenne az egyedüli jogos vagy annak tűnő alkalmazkodási forma. Léteznek egyéb mintakövetések és talán még pozitív viszonyulások is.

A konformista–nonkonformista „keringő”

A félrevonuló, önmaga kicsiny(es) világába menekülő magatartás mellett számolnunk kell a konformizmus–nonkonformizmus végletpár jelentkezésével is, a konformista alkalmazkodás az ifjúság másik alapvető életstratégiája:

a) Minden jel arra enged következtetni, hogy a konformizmus általános eluralkodásának korszakába lépünk. Nem magyar specialitásról van szó, hanem egyetemes mozgásról, világtendenciáról. Több társadalomtudós is leírja a folyamatot, nemrégiben még tudományos konferenciát is rendeztek – a Boston Egyetemen – Az általános konformizmus korszaka címmel. Erre hivatkozik az Espritben korszakunk jeles gondolkodója, *Cornelius Castoriadis* is, amikor azt állítja: „Az individuuum szintjén éppen most jön létre egy új szakasz, az általános(ult) konformizmus formája. Úgy tartom, a modern történelem legkonformistább szakaszát éljük.” (5) Erre mondaná *Milan Kundera*, hogy ma az individuuum végét, egyúttal egy soha-nem-volt egyformaság korszakának nyitányát éljük. Az általános tendencia elől kitérni csaknem lehetetlen, a könnyebb ellenállást választva, tömegesen alkalmazkodunk hozzá, azaz – elnézést a nem magyaros kifejezésért – konformálódunk. Ez alól a hatás alól, láthatóan a fiatalok egy része sem tud kibújni.

b) Az ifjúság, talán minden más nemzedékhez képest a legkevésbé tud ellenállni a konformista nyomásnak. Ezzel kapcsolatban *Epikurosz*nak, a klasszikus görög bölcseletnek van egy, megfontolásra érdemes gondolata: „Nem az ifjú dicsérendő boldogként, hanem az aggyastyán, mert aki még friss erőben van, azt a sors még sokszor úzi majd hol ebbe, hol abba az irányba, az aggyastyán viszont korát tekintve már révbé jutott, és – biztos védgát mögött – oly gazdasággal bír, melyet korábban alig mert remélni.” (6) Mondhatnánk Epikurosz után szabadon, némiképpen átigazítva *Pascal* híres kijelentését: az ifjú ember a haj-

ladozó nádszál, akit a szélfuvallat könnyedén eldönthet – mikor hogy – jobbra és balra. Innen pedig már csak egy lépésre vagyunk a konformitástól. A modern társadalomtudományokban (különösképpen a szociológiában, a politológiában és a szociálpszichológiában) se szeri, se száma az olyan munkáknak, amelyek természetes módon kapcsolják össze a konformitást és az ifjúságot. *H. Schelsky* például nem kevesebbet állít klasszikus művében, minthogy az ifjúság magatartásában a „fokozódó konformitás strukturális törvényszerűségének elve” (7) érvényesül.

c) Napjaink egyik új divatkategóriája az EU-konformitás. Nemcsak a politikai közéletben beszélünk róla egyre többször mint kívánalomról, hanem különböző gazdaságtani és jogi tanulmányokban is mind gyakrabban előbukkan. A politikai és a tudományos megközelítés szerint egyaránt arról van szó, hogy aki az európai uniós bővítés mellett foglal állást, s minden felkészültségével és tevékenységével a csatlakozás előkészítését szolgálja, az EU-konformista. Ebben az értelmezésben az EU-konform magatartás és alkalmazkodási stratégia követendő példaként, pozitív mintaként jelenik meg.

Tudomásul vehetjük, hogy maga a konformitás fogalom „a modern társadalomtudomány központi problémája”, (8) mint ahogyan elismerhetjük jelenségként való létezését is, a konformitást azonban nem indokolt abszolutizálnunk, azt a törekvést pedig, amelyik megpróbálja pozitív tartalommal felruházni a fogalmat, kifejezetten veszélyesnek tartom. Talán meglepő ez a kijelentésem, ugyanis ellenkezik a ma különösen közkedvelt állásponttal (az EU-konform magatartás az érték és az értékes). Remélem, érthetővé válik „merészségem”, ha betekintünk a konformitás-fogalom szakirodalmába.

A konformizmus témában fölöttébb gazdag angolszász szakirodalom jött létre. Az empirikus vizsgálódásokban gyakran találkozhatunk olyan értelmezéssel, amely szerint a konformitás a társas viselkedés modellje; az emberek azért „hajlandók konformálódni, mert felismerik, hogy a társadalmi normától való mégoly kis eltérés is súlyosan károsítja a státusukat, illetve a népszerűségüket.” (9) Nyilvánvaló, a konformitásban működnek szociálpszichikai mechanizmusok. Ám elegendő-e csupán a társas viselkedés törvényszerűségeivel magyaráznunk a jelenséget? Arra az alapösszefüggésre hívnám fel a figyelmet, hogy a konformizmus természetesen az alkalmazkodással kapcsolatos jelenség, de nem azonos vele, csupán sajátos formájával: a konformizmus olyan polgári erény, melynek a szabadság elvesztése az ára” (10) – mondta csaknem háromszáz évvel ezelőtt *William Penn*, amerikai liberális gondolkodó. A „modern ember meggyengült személyiségben szenved (...) olyan árny, ki álarcot, jelmezt visel” (11) – figyelmeztet *Nietzsche*. Majd *Heidegger* folytatja a gondolatot: „Mindenkinek a másik, senki sem önmaga. Az akárki, akivel a mindennapi jelenvaló lét kijére vonatkozó kérdést megválaszoltuk, a senki, akinek a jelenvaló-lét az egymásközt-létben már mindenkor kiszolgáltatta magát.” (12) Végül *Ernst Fischer* adja meg a legtömörebb definíciót, miközben hű marad az eredeti értelmezéshez: „...az En elsüllyedése az Akárkiben, a konformizmus.” (13)

„Az ifjúság a nonkonformizmus csúcsa (tetőpontja)” adja meg az alaphangot C. M. Cooley, jó néhány évtizeddel ezelőtt. Majd az 1968-as nagy diákmozgalmak sokak számára nyilvánvalóvá teszik: nem a konformizmus, hanem éppen a nonkonformizmus lesz a követendő példa. A lázadó ifjúság nagyszerű történelmi színrelépése - melyre az egész világ felfigyel - valójában a nonkonformizmusban ölt testet. L. S. Feuer ifjúságkutató például arról ír, hogy a '68-as nagy nemzedék célja „a tradíció, a konformitás, a rend, a formalizmusok megdöntése”.

Ha innen – tehát az eredeti felfogás felől – nézzük a konformizmus fogalmát, akkor érthetővé válik, miért tartom, a közfelfogás ellenére, elhibázott lépésnek az EU-konformitás szóhasználatot. Pontosabban az „uniós konformitás” kifejezésének pozitív értelmezését. Összeadva az EU-konform „bűvös” jelszavát és a konformizmus eredeti jelentését, a következő, nem éppen hízelgő eredményt kapjuk: „Légy EU-konform! Azaz szolgálai módon alkalmazkodj az Európai Unióhoz! Vedd fel az EU-egyenkabátot, s ezzel felejtssd el az autonómiádat!”

A magam részéről nem tudom elfogadni az EU-konform kifejezést, a fenti meggondolás alapján, ami nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy elutasítanám a csatlakozást. A mindénáron belépés ellen vagyok, a szolgálai alávetettségéből történő alkalmazkodást utasítanám el, és nem feltételezem, hogy maga az Európai Közösség követelné meg tagjaitól vagy a leendő társországoktól a minden egyéni szint, jellegzetességet, helyi sajátosságokat s érdekeket feladó, „fejbőlöntő” alkalmazkodást.

Hasonlóképpen nem azonosulok a konformizmus abszolutizálásának gondolatával. Nagyon is szükség van a konformizmus elleni fellépésre, arra, hogy más alkalmazkodási formákat, stratégiákat találjunk s dolgozzunk ki. Így jutunk el a nonkonformizmus problémájához, ugyanis sokak szerint a konformizmus ellen éppen a nonkonformizmussal lehet fellépni.

A nonkonformizmus és az ifjúság összekapcsolása sokkal közvetlenebbnek s természetesebbnek tűnik az előbbi összevetésnél.

„Az ifjúság a nonkonformizmus csúcsa (tetőpontja)” (14) adja meg az alaphangot *C. M. Cooley*, jó néhány évtizeddel ezelőtt. Majd az 1968-as nagy diákmozgalmak sokak számára nyilvánvalóvá teszik: nem a konformizmus, hanem éppen a nonkonformizmus lesz a követendő példa. A lázadó ifjúság nagyszerű történelmi színrelépése – melyre az egész világ felfigyel – valójában a nonkonformizmusban ölt testet. *L. S. Feuer* ifjúságkutató például arról ír, hogy a '68-as nagy nemzedék célja „a tradíció, a konformitás, a rend, a formalizmusok megdöntése”. (15) *G. Schwartz* meg arról értekezik, hogy mi van az ifjúság magatartásában a konformitáson túl. (16) Mi más lehetne, mint a nonkonformitás! A nonkonformitás győzi tehát le a „gyalázatos” konformizmust. A nonkonformizmus az ifjúság természetes magatartása, hiszen a fiatalok „vérében” van a fennállóval szembeni kritika, mindenféle tekintély, társadalmi nyomás automatikus elutasítása.

Első pillanatra valóban jogosnak tűnnek azok a várakozások, remények, amelyek a fiatalok nonkonformizmusával – mint pozitív megnyilvánulással – kapcsolatosak. Imponáló a lázadó ifjúság merészsége, lendülete, ereje, ahogy a hivatalos intézmények, értékrendszerek, a megkövesült viszonyok ellen kikel. Egy pillanatig úgy tűnik, tényleg övé a világ, és sarkából forgatja ki a számára ásatag világot, és új kultúrát, új életvitelt, új társadalmat hoz létre. A lendület, a kifejező erő sok neves politikust, tudóst, művészt megtéveszt, akik a hatása alá kerülnek. Az ideológia is gyorsan következtet: a társadalmat nem a rideg gazdasági törvények, nem is az illékony osztálymechanizmusok, hanem a mindenkori ifjúság uralja. Az ifjúság képes csak megváltani ezt a világot, a maga csodálatos vitalitásával, bámulatra méltó kritikai készségével és képességével. A '68-as nemzedék szerepe messze fölértékelődik, sorra születnek meg a társadalmi jelentőségével kapcsolatos illúziók, majd később (amikor már régen elbukik a mozgalom) a nosztalgiaiák. A kitüntetett figyelem dokumentumai: könyvek, filmek, lemezek, rockoperák és természetesen vég nélküli koncertek.

Aztán jönnek a keserves csalódások. Párizs népe a tüntetések során csak annyit észlel, hogy néhány hónapig kerülő úton kénytelen közlekedni autójával, illetőleg, hogy egy ideig nem ürtik ki a szemétszállító munkások a kukás hengereket. Németországban (Berlinben) pedig a hetvenes években már új jelszó terjed a fiatalok körében: „Istenem! Tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba jussak!” Az ifjúság – látványosnak mondható – nonkonformizmusa úgyszólván észrevétlenül átalakul (vagy visszaváltozik) konformizmussá, bizonyosságul arra, hogy a konformizmus nem haladható meg nonkonformizmussal: hamis végletpárról van szó. A viszonypár nem értelmezhető úgy, mintha az előbbi lenne

a negatív, az utóbbi pedig a pozitív alkalmazkodás, mert mindkettő egyaránt káros és személyiségtorzító forma. Az összefüggést pontosan jelzi (még az 1950-es években) *R. Crutchfield* amerikai szociálpszichológus. Szerinte e két fogalom nem egymás ellentéte, ugyanis mindkettő közös gyökere az egyéni autonómia feladása, a másoktól való függőség. A konformitás a csoporttársak véleményéhez történő elvtelen igazodás, a nonkonformitás ugyanennek elvtelen elutasítása. (17) Az elvtelenség nem elv nélkülséget jelent, mindkét magatartást nagyon is határozott elv mozgatja, tudniillik az az elhatározás, hogy mindig s minden körülmények között másoktól tegyem függővé a tevékenységemet. A konformista mindig az aktuális „irányvonalhoz” idomul, a nonkonformista pedig állandóan nem mond másoknak s másokra, függetlenül attól, mit képviselnek ők.

A '68-as lázadó ifjúsági mozgalomban megnyilvánuló nonkonformizmust megalapozatlan lenne valamiféle piederasztárra emelni, hiszen jól követhető, hogy ugyanebben a formában benne rejlik a konformizmus lehetősége. A „nagy nemzedék” üzenete arról is szól, hogy a konformizmus–nonkonformizmus hamis alternatíva és e két alkalmazkodási stratégiát egyszerre és egyaránt kívánatos lenne legyűzni.

De kiléphetünk-e a konformizmus–nonkonformizmus áldilemmájából, illetve felébredhetünk-e az apatikus lázálomból?

Az „ostoba lírai kor” és az új stratégia

Azt gondolom, túlelmezhetünk és túl is kell lennünk az eddig vázolt magatartási stratégiákon. Két ponton van esély a kitörésre, mindkettő a felelősségvállalással kapcsolatos. Az egyik a fiatalok, a másik a társadalom(politika) felelősségére vonatkozik:

a) Ami a fiatalok saját felelősségének kérdését illeti, ők roppant nagy emberi próbatétel előtt állnak, ugyanis egyszerre kell leküzdeniük saját illúzióikat, nosztalgikus érzéseiket és kishitűségüket, kiábrándultságukat. Rá kell jönniük, hogy a világ nem körülöttük forog vagy legalábbis nem elsősorban az ő ízlésük szerint alakul. Eppenséggel mintha ellenükre mozdulna, hiszen az utóbbi években sok területen valóban alávetett s méltatlan helyzetbe csúsztak. Tényleg úgy érezhetik, elveszik, meglopják tőlük ifjúságukat, megfosztják őket jövőképüktől, és úgy istenigazából már semmi értelmes dolgot nem tudnak csinálni, egyszerűen „saját levükben főnek”. E reménytelen helyzetből – elsősorban nekik kell magukat kihúzniok. *Mats Lieberg*, svéd ifjúságkutató azt hangsúlyozza tanulmányában (annak is az Ifjúság és a modernizáció című fejezetében), hogy „a fiataloknak ma fel kell készíteniük *Magukat* (kiemelés tőlem – K. S.) a felnőtségre. Ez az ifjúság feladata, s ez az alapja az »ifjúság« meghatározásának, nem életének sajátos kronologikus szakasza”. (18) Az elmozdulás tehát nem automatikusan, nem magától következhet be, hanem elsősorban maguknak a fiataloknak a kikényszerítő erejétől, küzdeni akarásától és képességétől. Ez a feladat és felelőség nem spórolható meg vagy nem helyettesíthető semmi és senki mással.

S innen nézve vitatható – az írás elején már idézett – Szilágyi Ákos koncepciója. Ő azt állítja, hogy napjainkban, a posztmodernitás korszakában az ifjúság újfent egy „szeleburdiság”, egy „bolondság”, szintjére süllyed vissza, éppúgy, mint volt valaha a premodernitásban. Nem valószínű, hogy ez így lesz. Az ifjúkor ma nem egy röpké átmeneti, súlytalan és kötetlen idő, melyet jól el lehet tölteni, aligha tarthatjuk, ahogyan Milan Kundera nevezi, „ostoba lírai kornak”. A mai fiataloknak nem felhőtlen „időske” adatik meg, melyet gondtalanul kiélvezhetnek, hódolva különféle hóbortoknak. Ellenkezőleg: hosszan tartó, gyötrelmes, fájdalmas, önmagukat elvesztő vagy még nem megtaláló, nagy ütközéseket hozó drámai kor az ő ifjúságuk. Nagyon is komoly erőfeszítéseket kell tenniük azért, hogy megtalálják önmagukat, nemzedéki sajátosságaikat s identitásukat. A korkövetelmény ma is ugyanaz, mint volt a modernitásban: az egyszer már megtanult ismeretek, eljárások, technológiák, élet- s munkatapasztalatok nem elégségesek egyetlen életszakasz (a munkaképes kor) letöltésére. Azaz a civilizáció feltételei több-

ször és radikálisan átalakulnak egy emberi élet során. A modernitás szüntelenül változó s kitáguló világa az ifjúság számára nem idegen, nem feldolgozhatatlan. Ellenkezőleg: nekik természetes közeget jelent a megújuló világ, a kritikai gondolkodásmód, a korszerűtlent bátran elhagyó s új értékeket teremtő életstratégia. Ebből következik, hogy minél inkább kifejlődik a modernitás egy adott társadalomban, elvileg annál értékesebbé válik az ifjúság, hiszen ez a nemzedék, talán minden más csoportnál könnyebben, kevesebb vesződséggel és megrázkódtatással lép túl a „berozsdásodott” munkakultúrákon, világértelmezéseken és életmód-mintákon.

Az ifjúságnak azon része képes ezt az értéket hordozni, amely mindent meg is tesz annak érdekében, hogy felszínre törjenek szunnyadó erői. Mindez új alkalmazkodási stratégiát kíván, amely egyaránt tartalmazná az ifjúság természetében rejlő vitalitás értékeit, és levonja az előzőekben változtató negatív életstratégiák tanulságait:

– a fiatalok nem tehetnek úgy, mintha semmi közük, lehetőségük s felelősségük nem lenne abban a kérdésben, hogy mi történik velük s milyenné fognak válni. Nem fogadható el a kiváráó magatartás kényelmessége vagy a kivonulással fenyegető sértődöttség;

– az ifjúság számára, kerüljön bármily súlyos helyzetbe is, marad egy reménysugár. Az tudniillik, hogy a civilizáció (mondjuk így: modernizáció) dinamikája mindenképpen felértékeli – akár felismerjük és szeretjük, akár nem – az állandó megújulásra kész és képes társadalmi erőket;

– az érettség biztos – ha nem a legbiztosabb – fokmérője: a fiatalok milyen mértékben képesek megzabolázni, korlátok között tartani saját kritikusi alapbeállítódásukat. Nem „beleszeretni” kell abba, mert akkor könnyen parttalaná, válogatás nélkülivé válhat tagadásuk (ez lesz a nonkonformizmus mítosza), vagy pedig saját jelentőségük túlértékeléséhez jutnak el (az ifjúságnak mint a „társadalom vezető tényezőjének illúziója). Alapvető fontosságú az önkorlátozás és a mérték megtalálása: rájönni arra, hogy nem a társadalom igazodik a fiatalokhoz, hanem nekik kell alkalmazkodniuk a világhoz.

Nézzünk egy konkrét példát Az európai uniós csatlakozás témakörében miként érvényesülhetnek a fenti szempontok?

Az uniós bővítés a mai európai történelem hívó szava. Ma még nem tudjuk felmérni, milyen következményekkel, főként pedig milyen negatív hatásokkal fog járni a felvétel, de feltételezhetjük, hogy ha nem lépünk be vagy ha nem vesznek fel, az csak rosszabb lehet a tagsági helyzetnél. Hiszen kimaradni a globalizációs folyamatból, csakis anakronisztikus – nagy valószínűséggel: alávett – állapotot eredményezhet. A történelem hívására, kihívására nem válaszolni, végzetes hiba s felelőtlenység lenne. Az ifjúságnak is színt kell vallania. Vitathatatlan, az ifjúság saját tevékenységével nagymértékben előmozdíthatja az uniós felkészülést. Gondoljunk a magas szintű szakmai-tudományos képzettség megszerzésére, a számítástechnika naprakész elsajátítására, az idegen nyelvek megfelelő bírására, más kultúrák megismerésére s befogadására. Ugyanakkor az ifjúságnak tudnia kell, nem dolgozhat pusztán önmagában s önmagáért, kiváltképpen nem a társadalom ellenében. Sőt,

*Még nagyobb gond,
hogy a kidolgozandó stratégiai
megalapozású társadalmi programban
nincs jelen, legalábbis nem a szükséges
és kívánatos mértékben, az ifjúsági
szempont.*

*Nem érzékelhető kellő súllyal
az a kérdés, hogy hol a helye
s mi az értéke az ifjúságnak ebben a
stratégiában, pedig
az ifjú nemzedék mindenki másnál
jobban érdekelt a jövőben, a jövő
alakulásában. Amit ma megteszünk vagy
elmulasztunk,
az majd a közeljövőben érezteti jótékony
vagy éppen káros hatását. Mindez a mai
fiatalok életét fogja a leginkább
befolyásolni.*

az a furcsa helyzet állt elő, hogy minél inkább tud alkalmazkodni a történelmi tendenciákhoz, annál nagyobb beleszólása lehet a folyamatok alakításába, egyúttal saját arculatának formálásába és saját érdekében képviselőjébe is. Egy ilyen alapú s célzatú alkalmazkodási stratégia kidolgozása és megvalósítása lehetne a mai ifjúság felelőssége.

b) Nem kevésbé fontos magának a politikának, de az egész társadalomnak a megváltozása-megváltoztatása is.

Gyakran éri az a vád a mai politikát és kormányt, hogy szűk látókörű, csak a napi érdekeket s értékeket szolgálja, nem rendelkezik hosszú távú, koncepcionális programmal, világos jövőképpel. Elég, ha csak az oktatás, a tudományos kutatás, az egészségügy mai állapotára gondolunk. Az uniós csatlakozás történelmi hatású és jelentőségű fejlemény lesz, ami stratégiai célkitűzést és programot kíván. Elkerülhetetlen a távlatos gondolkodásmód, egy egész korszakra szóló új érdek- s értékrendszer kialakítása, de ma még messze vagyunk a nagyobb összefüggések iránti fogékonyság tömeges elterjedésétől.

Még nagyobb gond, hogy a kidolgozandó stratégiai megalapozású társadalmi programban nincs jelen, legalábbis nem a szükséges és kívánatos mértékben, az ifjúsági szempont. Nem érzékelhető kellő súllyal az a kérdés, hogy hol a helye s mi az értéke az ifjúságnak ebben a stratégiában, pedig az ifjú nemzedék mindenki másnál jobban érdekelt a jövőben, a jövő alakulásában. Amit ma megteszünk vagy elmulasztunk, az majd a közeljövőben érezteti jótékony vagy éppen káros hatását. Mindez a mai fiatalság életét fogja a leginkább befolyásolni.

Ideje lenne megszabadulni a politika rossz beidegződéseitől, mint például az ifjúság kiskorúsításának szemléletétől és gyakorlatától, vagy éppen a nemzedéki problémák iránti érzéketlenségétől. Az ifjúságban komoly társadalmi erőtt kell lásson, akivel szövetségesként, partnerként, nem pusztán megnevelendő kiskorúként dolgozhat. Éppen ezért az ifjúságnak nagyságrenddel nagyobb, érzékelhetőbb segítséget kell adnia. Az új ifjúságpolitika lényege: a fiatalok problémáival való kiemelt szintű foglalkozás, hogy maga az ifjúságpolitika is stratégiai ágazattá, nemzeti jelentőségű programmá váljék. Amikor a politika bármilyen intézkedést, rendeletet, törvényt hoz, és amikor a társadalom, működése során, bármilyen lépést tesz az élet megannyi területén (például a tulajdoni szerkezet átalakítása, a munka-, az oktatás- és az egészségügy, a kultúra, a külpolitika, a turisztika, a karhatalom stb. fejlesztése), mindig vesse fel és vizsgálja meg azt a kérdést, hogyan hat az az ifjúság helyzetére, hogyan befolyásolja érdekeit. Ha a politika (s a mindenkori kormányzat), valamint a társadalom képes lesz ilyen jellegű és célzatú folyamatos kitekintésre, mérlegelésre, jóindulatra s hathatós segítségnyújtásra, akkor elmondhatjuk: stratégiai ágazatként működik az ifjúságpolitika.

Az ilyen megközelítés és viszonyulás megteremti a kedvező politikai és társadalmi feltételeket ahhoz, hogy az ifjúság újra megtalálja önmagát, identitástudatát, valamint egyszerre kritikusi és építő jellegű alkalmazkodási formáját. Így tudja valóban kibontakoztatni immanens erejét s értékeit: önmagát és társadalmát formálni tudó készségeit és képességeit.

„Az »ifjúság« elvétele vagy trónra emelése?” – hamis ez a kérdésfeltevés. Ne azon keseregjünk, hogy ma eltűnt az ifjúság, s csak fiatalok vannak, akiknek viszont hiányzik a nemzedéki tudatuk és a hitük. De azon se fáradozzunk, hogy a fiatalok felkarolása, a problémáikkal való törődés minden más kérdést, problémát elhomályosítson, netán átcsapjon valamilye istenítésbe. Az ifjúság társadalmunkban elfoglalt tényleges helyére kell rátalálnunk.

Jegyzet

(1) SZILÁGYI ÁKOS: *Az utolsó nemzedék I–II.* 2000, 1998. január, 17–18. old.; 1998. február, 24. old.

(2) WEINSTEIN, DEENA: *Alternative youth: The ironies of recapturing youth culture.* Young, Nordic Journal of Youth Research, 1995. február, 64. old.

(3) SZILÁGYI ÁKOS: i. m., II. r., 24. old.

- (4) KATONA JUDIT: *Mária-bánat*. Szeged 1997, 39. old. – A vers címe: *Adalék életrajzomhoz*.
- (5) CASTORIADI, CORNELIUS: *En mal de culture*. Esprit, 1994. október, 48. old.
- (6) Parafrázis: NESTLÉ, WILHELM: *Die Nachsokratiker. I.*, 1923. Epikurosz 144/80., 144/17. töredék.
- (7) SCHELSKY, H.: *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend*. Eugen Diederichs Verlag, 1958, 381. old.
- (8) SCHEFF, T. J.: *Shame and conformity*. American Sociological Review, 1988. június 3. sz., 395. és 405. old. – A szerző két helyen is hangsúlyozza álláspontját.
- (9) BERNHEIM, B. D.: *A Theory of Conformity*. Journal of Political Economy, 1994. 3. sz., 864. és 844. old.
- (10) *Conformity and Deviation*. Edited by Berg and Bass. Harper and Brothers Publishers. New York 1971. Előszó (számozatlan). A kötetet a konformizmus-szakirodalom klasszikus művének tekinthetjük. Penn felfogását német nyelven is olvashatjuk: PENN, W.: *Früchte der Einsamkeit*. (1693–1718). Heidelberg, Karl Winters Universitäts Buchandlung. Der Konformist. 249–253. old.
- (11) NIETZSCHE, F.: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983, 54–55. old.
- (12) HEIDEGGER, M.: *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Bp. 1989, 260–261. old.
- (13) FISCHER, E.: *A fiatal nemzedék problémái*. Gondolat Kiadó, Bp. 1964, 97. old.
- (14) COOLECY, C. H.: *Human nature and the social order*. Schocken Books, New York 1967, 304. old.
- (15) FEUER, L. S.: *The conflict of generations*. Basic Books, Inc. Publishers New York–London. 1969, 35. old.
- (16) SCHWARTZ, G.: *Beyond conformity or rebellion. Youth and authority in America*. The University of Chicago Press. Chicago–London 1987.
- (17) CRUTCHFIELD, R.: *Conformity and character*. The American Psychologist. 1955. 10., 191–198. old.
- (18) LIEBERG, MATS: *Public space, lifestyles and collective identity*. Young, 1995. február, 20. old.
- (19) Lásd ezzel kapcsolatban: *Ifjúságpolitika: stratégiai ágazat?* = *Gyermek- és ifjúsági szervezetek az ezredfordulón*. Szerkesztette: P. MIKLÓS TAMÁS. Zánka 1997, 115–118. old.

A Galilei-per megítélése

A történelem és fizika tanítása szorosan összekapcsolható a tudománytörténeten keresztül. A történelemtanítás azonban elsődlegesen a politika, az országok, népek történetének szemszögéből vizsgálja

az eseményeket, a fizikaórákon pedig elsősorban kísérleteket, számításokat és szabályokat tanulnak a diákok. Érdekes és figyelemreméltó lehet azonban a történelem eseményeit nagy tudósok egyéni sorsán keresztül tanulmányozni, és személyiségük, kutatásaik hatását végigkövetni napjainkig. Howard Gardner Rendkívüliek (1) című könyvében kivételes egyéniségek életén keresztül vizsgálja a rendkívüli elme jellegzetességeit. Hangsúlyozza, mennyire fontos, hogy minden téren figyelmet fordítsunk a kiválóságra és a magas normákra. Idéz a politológus John Gardner Kiválóság című esszejéből: „Abban a társadalomban, amelyik megveti a kiválóságot a vízvezeték-szerelésben, mert a vízvezeték-szerelést alacsonyrendű tevékenységnek tartja, és tolerálja a vacakságot a filozófiában, mert a filozófia emelkedett tevékenység, nem lesz jó vízvezeték-szerelés, sem jó filozófia. Sem a csövek, sem az elméleteik nem lesznek vízállóak.” (2)

lyen rendkívüli és kiváló személyiségnek és tudósak tekinthető Galileo Galilei, akinek életpályája és kutatásai az utókorra is mély hatást gyakoroltak. A Galilei-per kapcsán előljáróban szükségesnek látom ismertetni Alexander Demandt nézeteit. Demandt (3) hatalom és törvény konfliktusának három lehetséges formáját határozza meg: szóbeli vita (párbeszéd), fegyveres konfliktus (erőszak), és „félúton egy harmadik, a kettőt összekötő mód áll, amellyel vitás igények egyeztetethők, s ez a politikai per. Per akkor politikai jellegű, ha az élet rendjének alapkérdései jelennek meg benne, ha az állam védekezni kénytelen, vagy ha meg akarja szilárdítani a maga erejét, ha törvény és jog eszközével akarnak hatalmi kérdéseket tisztázni. Általában mindkét félnek jó a lelkiismerete, mindkettő »általános érvényű« tételekre hivatkozik, ezáltal elvi síkra emeli a vitát”. Az állam szándéka „az, hogy látványos per propagandisztikus hatásával megfélemlítse a békeháborítókkal rokonszenvezőket, és megszilárdítsa saját rendszerét. Amikor fórumra segíti az általa üldözött nézeteket, nyilvánosságot biztosít nekik, és önkéntelenül hozzásegíti őket jövőendő érvényesülésükhöz”. (4)

A középkorban természetesen voltak olyan tudósok, akik kétségbe vonták az arisztotelészi mechanika helyességét, és feltételezték, hogy a Föld és más égitestek hasonlíthatnak egymásra, vagy hogy a Föld forog a saját tengelye körül. *Kopernikusz* volt azonban az első, aki a 16. században felállította elméletét a Föld forgásáról a Nap körül. A kopernikuszi heliocentrikus rendszerben az Univerzum középpontja a Nap, és a Nap körül keringenek körpályán a bolygók, köztük a Föld is. *Kepler* számításai nyomán alakult ki az elképzelés, hogy a bolygók ellipszis alakú pályán mozognak – Kopernikusz pontos számításainak az lehetett az akadálya, hogy ő körpályákat tételezett fel, és ragaszkodva *Ptolemaiosz* tökéletes ideáihoz, a körpályákat epiciklusok és ekvansok segítségével próbálta matematikailag korrigálni. A fenti okok miatt a kopernikuszi rendszerre a heliosztatikus elneve-

zést is használják a heliocentrikus helyett. Kopernikusz az égi és földi jelenségek közti különbségek megszüntetésével az arisztotelészi fizikának egy fontos törvényét módosította, és kiemelt helyet biztosított a Nap számára. Először számolt a pitagoreus–platóni elvek alapján, de a ptolemaioszi rendszert sem fizikai értelemben, sem pontosságban nem sikerült felülmúlnia a bolygópályák meghatározásában.

Tycho de Brahe a 16. század végén megpróbált kompromisszumos megoldást találni a kopernikuszi és a ptolemaioszi rendszer közt. Az ő igazi érdeme az, hogy megfigyelései alapján Kepler felfedezte az elliptikus bolygópályákat, és megalkotta saját hipotézisét, majd 1609-ben és 1619-ben megjelent könyveiben leírta felfedezéseit és számításait.⁽⁵⁾

A tudománytörténetben egyedülállóan nagy szerepet kap Galileo Galilei mint a természettudomány nagy forradalmának elindítója, akit az általánosan elfogadott nézet szerint az egyház igaztalanul vádolt meg és börtönzött be. A körülötte kialakult mítosz nemcsak tudományos eredményeinek és az ellene indított pernek tulajdonítható, hanem annak is, hogy szeretünk sémákban gondolkodni, és szükségünk van egy-egy eszméhez kapcsolható hősökre. Galileit a tudománytörténet vagy túlértékeli, vagy alulértékeli. „Így elsősorban a középkor eredményeinek újrafelfedezésével Galilei igen sok eredményének eredetiségét el lehet vitatni, és az igazságért folytatott hősi harcát is, amelynek vége megalkuvás lett, meg lehet kérdőjelezni. A heroizálás és deheroizálás folyamatának eredményeképpen azonban a modern tudománytörténészek is egyértelműen elismerik Galilei nagyságát és centrális helyét a modern természettudomány kialakításában.”⁽⁶⁾ Galilei az általa készített távcső segítségével először végezhetett pontos megfigyeléseket a kopernikuszi rendszer állításának igazolására. A mozgás matematikai leírását adta, nem kuttatta a ható okokat. Több évtizedes tudományos munkája során szilárdan kiállt a kopernikuszi rendszer igazsága mellett.

Galileo Galilei Pisában született 1564-ben, de firenzeinek vallotta magát, mert a szülei firenzeiek voltak. Apja, *Vincenzo Galilei*, több nyelvet beszélő zenész és kereskedő, anyja *Giulia degli Ammanati* volt. Galilei gyerekkoráról keveset tudni. 1574-ben anyjával és testvéreivel Firenzébe mentek, ahol tanulmányait kezdte. Apja indíttatására zenét, rajzot és irodalmat tanult. 1581-ben beiratkozott a pisai Atheneumba, ahol négy évig orvostudományt hallgatott, de végül az orvosi címet nem szerezte meg. Közben *Ostilio Ricci da Fermo*, kora jelentős matematikusa vezetésével elkezdte tanulmányait a geometria, mechanika és a hidraulika terén is. Galilei görög szerzők, főként *Arkhimédész*, *Euklidész*, *Apollonius* műveit olvasta.

1586-ban írta Galilei első jelentős művét *Bilancetta* ⁽⁷⁾ címmel, amely Arkhimédész hatását viseli magán. Összeállítja első írásait, amelyek közt szerepel többek közt a nyomásközpont meghatározásának módja, és egy eszköz terve a testek fajsúlyának meghatározására.

Galilei Firenze és Siena előkelőségeinek adott matematikaleckéket, és a Firenzei Akadémián tartott órákat egy jellegzetesen olasz témában, Dante Isteni színjátéka Poklának szereplőiről, helyéről és nagyságáról.

Jónéhány hiábavaló kísérlet után *I. Ferdinándtól*, Toscana nagyhercegétől 1589-ben megkapta a Pisai Egyetem matematika tanszékét. Miközben a katedréről korának oktatási programjait hirdette (euklideszi geometriát és ptolemaioszi asztronómiát), érlelődött benne a skolasztikus mechanika és fizika kritikája. A hagyomány szerint erre az időre nyúlnak vissza ingakísérletei a pisai Dómban, és az ejtési kísérletek a ferde toronyból. Vannak kutatók, akik azt állítják, hogy ezek a kísérletek a toronyból sohasem léteztek, *S. Timpanaro* ⁽⁸⁾ azonban Galilei műveire írt előszavában (1936) azt írja, hogy már a középkorban végeztek ott ilyen kísérleteket. A velencei dózse 1592-ben hat évre, majd a szenátus 1594-ben húsz évre kinevezte Galileit a Padovai Egyetem matematika tanszékére. Ebben az időszakban Galilei már elkezdett dolgozni az arisztotelészi mechanika megcáfolásán. Lejtő segítségével alapvető kísérleteket végzett a mozgás tanulmányozására, és kimutatta,

hogy ha kiiktatja a levegő ellenállását, a testek azonos gyorsuló mozgással esnek. 1599-ben Galilei egy kisipari műhelyt nyitott, ahol geometriai és katonai eszközöket, iránytűket készítettek.

1604-ben egy asztronómus, *Ilario Altobelli fráter* jelezte, hogy egy új csillagot látott, egy másik asztronómus, *P. Clavio* pedig műszerekkel megfigyelte és megállapította, hogy az a nyolcadik szférában, azaz az állócsillagok szférájában van. Galilei tanulmányozta a csillagot, amely tizennyolc hónapig volt látható, az egyetemen pedig három előadást tartott erről a nagy vitát kavarázó jelenségről. Galilei e tényben látta az általa ekkor már igaznak tartott kopernikuszi rendszer első sikeres próbáját.

Galilei valószínűleg egy holland hajón látott először távcsövet, és annak mintájára építette az övét. Flandriában többen vitatkoztak a távcső feltalálásának elsőségéről, amikor Galilei maga is elkészítette a műszert, és katonai célból bemutatta a velencei dózsénak. A távcső azonban nem csak katonai célokra bizonyult alkalmasnak, hanem tudományos megfigyelések végzésére is. Európában kétféle reakciót eredményezett a felfedezés: volt, aki belenézett a távcsőbe, de volt, aki annyira bizalmatlan maradt, hogy bele sem nézett.

asztronómus, Hario Altobelli fráter jelezte, hogy egy új csillagot látott, egy másik asztronómus, P. Clavio pedig műszerekkel megfigyelte és megállapította, hogy az a nyolcadik szférában, azaz az állócsillagok szférájában van. Galilei tanulmányozta a csillagot, amely tizennyolc hónapig volt látható, az egyetemen pedig három előadást tartott erről a nagy vitát kavarázó jelenségről. Galilei e tényben látta az általa ekkor már igaznak tartott kopernikuszi rendszer első sikeres próbáját.

Galilei a távcső segítségével olyan jelenségeket láthatott, amelyeket addig senki. Felfedezte, hogy sokkal több csillag van az égen, mint gondolta, hogy a Tejút sok csillagból áll, és hogy a Hold felszíne hasonlít a Földéhez. Ekkor már tudományosan abszurdnak tűnt, hogy annyi, különböző távolságra levő csillag, mind ugyanazzal a sebességgel mozogjon a Föld körül. Galilei felfedezte, hogy a Jupiter bolygó körül négy hold kering. Ebből az következett, hogy nem a Föld az egyetlen mozgásközpont a világon. Az új felfedezésekről *Sidereus Nuncius (9)* című könyvében írt, amely 1610 márciusában látott napvilágot. Valamivel később Galilei elhagyta Padovát, és 1610. július 1-jén Toscana nagyhercegétől elnyerte az „első matematikus és filozófus” címet, és a Pisai Egyetem Matematika Tanszékének vezetését. Azokban a hónapok-

ban is folytatta megfigyeléseit, és három fontos eredménye született:

1. felfedezte a Szaturnusz bolygó gyűrűjét;
2. megállapította, hogy a Vénusz bolygó fázisai a Hold fázisaival analógok;
3. felismerte a napfoltok jelentőségét.

1611 áprilisában Galileit Rómában szívélyes fogadtatásban részesítették a Colleggio Romano jezsuita asztronómusai, majd az Accademia dei Lincei (10) tagjának választották, s fogadta őt *V. Pál* pápa is. Galilei abban az időben beszélgetésekben és levelekben aktív kopernikánus gondolatokat fejtett ki, és ellenzőit ironikusan támadta. *Nicolñ Lorini* (1612) dominikánus szerzetes, majd mások is nyilvánosan prédikációkban eretnekséggel vádolták a kopernikánus rendszert. Lorini írt egy levelet Galileinek, melyben biztosította, hogy prédikációjában nem beszélt filozófiáról senki ellenében, csak azt mondta és ismételte, „hogy annak az Ipernikusznak vagy hogyishívjáknek a véleménye, úgy tűnik, hogy ellentétes a Szentírással”. (11) Galilei két hosszú levelet írt: az egyiket tanítványának, *Benedetto Castelli* Benedek-rendi szerzetesnek, a másikat pedig *Cristina di Lorena* toszkán nagyhercegnőnek, és mindkettőben arról értekezett, hogy fenntartja tiszteletét a Biblia iránt a hit kérdéseiben, de az asztronómiai kérdésekben az érzéki ta-

pasztálás és bizonyos demonstrációk autonómiáját tekinti elsődlegesnek. A Biblia és a Természet, „a két könyv”, mindkettő Isten műve, nem mondanak ellent egymásnak. A Biblia allegorikus értelemben szemléli a fizika kérdéseit, a Természet „felülmúlhatatlan és megváltoztathatatlan”, és semmilyen más eszközzel nem interpretálható, csak kísérleti és matematikai úton. A Castellinek szóló levél miatt Lorini feljelentette Galileit a Szent Hivatalnál, ahol vizsgálat kezdődött ellene. Eközben *Paolo Antonio Foscarini* karmelita szerzetes írt egy könyvet, amelyben bebizonyította, hogy a Szentírás egyáltalán nem ellenkezik a kopernikuszi tanokkal. Elküldte a könyvet *Roberto Bellarmino* kardinálisnak, aki levélben válaszolt rá Foscarininek 1615 elején, melyben azt írta, hogy kívánatos lenne, ha ő is és Galilei is körültekintően tárgyalnák a heliocentrikus tézist – hipotézisként, és nem abszolút igazságként. Kopernikusz *De revolutionibus orbium coelestium* című műve előszavában Kopernikusz tanítványa, *Osiander* már alkalmazta a fenti kritériumot: a Föld mozgása csakis mint pusztán matematikai hipotézis alkalmazható, melynek rendeltetése megőrizni a jelenségeket, fizikai értelemben pedig a Bibliával ellentétes tézis.

Az Egyház 1616. február 29-én a kopernikuszi heliocentrikus világmép alábbi állításait tetette fel a teológusoknak elbírálásra:

1. a Nap a világ közepe, és ennek következtében lokális mozgása nincsen;
2. a Föld nem a világ közepe és nem mozdulatlan, hanem maga mozog, méghozzá napi mozgással. (12)

A válaszban a Szent Kongregáció dekrétumban ítélte el a heliocentrikus tézist, és a Föld napi és évi mozgására vonatkozót, mint amelyek „filozófiailag ostobák és abszurdak és hátróztottan eretnekek, mivel teljesen ellentétesek a Szentírással”. (13) A dekrétum nem nevezte meg Galileit, akit azonban egy vagy két nappal később hívatott Bellarmino bíboros, aki V. Pál pápa nevében utasította, hogy hagyja el a kopernikuszi hipotézist, ne védelmezze, és ne is tanítsa semmilyen módon, vagy börtön és per vár rá. Galilei beleegyezett, de hogy elhallgattassa az elveinek ünnepélyes visszavonásáról szóló híreket, amelyek rögtön terjedni kezdtek, Bellarminótól egy igazoló nyilatkozatot kért és kapott, amely szerint a cenzúra nem személyének szólt. *Timpanaro* (1936) – Galilei összes művéhez írt – előszavában azt írja Bellarmino leveléről: „A szavak, amelyeket mint tiltást kívánnak értelmezni, a következők: »Nec eam de coetero, quovis modo, teneat, doceat, aut defendat, verbo aut scriptis.« (...) A mondat elég szerencsétlen, de azt jelenti, hogy a kopernikuszi vélemény hamis, tehát nem elfogadható, nem tanítható, és nem terjeszthető, sem mint igaz, sem mint valószínű.” (14) Ez a dokumentum azért nagyon fontos, mert a Galilei elleni 1633-as per ennek a tiltásnak a megszegésével vádolja Galileit.

Ludovico Geymonat (1957) *Galileo Galilei* című művében feltételezi, hogy az 1616-os levél – amely az 1633-as per dokumentumainak melléklete – nem eredeti. Geymonat is idézi a vitatott részt Bellarmino utasításából: „..., nec eam de caetero, quovis modo teneat, doceat aut defendat, vervis aut Scriptis.” (15)

Tímár László (1991) *Galileo Galilei* című könyvében megjegyzi, hogy amikor ő a per eredeti dokumentumait olvasta, Robert Bellarmino fenti levele (1616. május 26.) kétszer szerepelt: egyszer a 423., egyszer pedig a 427. oldalon, kétféleképpen. Az első tizenkét sorban, a második tizennyolc sorban, különböző írással. És csak a második változatban szerepel a már sokszor idézett „quovis modo teneat, doceat aut defundat”. (16)

Amint látjuk, a kutatók véleménye nagyon eltérő, de az utasítás latinul írt szövegét is többféleképpen idézik.

1618 augusztusában három üstökös tűnt fel. Galilei megírta a *Discorso delle Comete* (17) című művét, amelyet 1619-ben publikált, 1623-ban pedig a *Saggiatore* (18) címűt, amelyet az új pápának, VIII. Orbánnak dedikált. A pápa még bíborosként (Maffeo Barberini bíboros) sokszor kimutatta rokonszenvét Galilei iránt, például részt vett az

úszó testekről szóló vitában, és írt egy latin ódát Galilei tiszteletére *Adulatio perniciosa* címmel. Igen jó viszonyban voltak egymással.

Galilei már 1610-ben tervbe vette a *Dialogo* (19) megírását, 1625-ben már dolgozott rajta, és 1629–1630-ban fejezte be. A *Dialogo* szorosan vett asztronómiai tartalma az, amit már korábban leírt műveiben. Ilyenek például a Medici-bolygókról, (20) a napfoltokról és a Vénusz fázisairól szóló megfigyelések. Új és eredeti metodológiai kontextust alkalmaz. Az Arisztotelész és Ptolemaiosz rendszere elleni vita filozófiai mondanivalója, az új égi és földi mechanika kihangsúlyozása kerül megfogalmazásra. A műben három szereplő beszélget: Simplicio, aki a régi arisztoteléus fizikát személyesíti meg, Salviati, aki a kopernikánus rendszer híve, és Sagredo, a független vitapartner. Galilei nem véletlenül írt olaszul, a nagyközönség számára is érthető nyelven. A mű felépítése és nyelvezete olyan, hogy nem csak tudósok, hanem felvilágosult emberek is olvashatják. A *Dialogo* a régi, arisztotelészi fizika és kozmológia cáfolata. A mű radikális különbséget tesz a „természetes” és „erőszakos” mozgások megkülönböztetésén alapuló minőségi arisztoteléus mozgásdoktrína és az új doktrína között, amely mennyiségi elven alapul, és a kozmosz szigorúan geometrikus koncepcióján épül fel. Galilei arra azonban ak-

kurátusan ügyelt, hogy a heliocentrikus tan megfogalmazása hipotetikus legyen.

Galilei jó kapcsolata VIII. Orbán pápával, valamint a jogászok egy részének látszólagos szívélyessége abba az illúzióba ringatták őt, hogy a *Dialogo* publikálásával újra felveheti a harcot az új, kopernikuszi asztronómia védelme érdekében. A pápa hagyta, hogy úgy értelmezze, hogy nem hagyja jóvá az 1616-os cenzúrát; *Federico Cesi* (21) és az *Accademia dei Lincei* pártolták az új könyv kiadását. 1630 közepén Galilei bemutatta a kéziratot a Pápai Palota mesterének, *Niccolò Riccardinak*, és megkapta a nyomtatási engedélyt. (22) A mű Firenzében látott napvilágot 1632. február 21-én. Galilei baráti köre és a művelt közönség örömmel fogadta, ám azonnal ellenséges válaszreakciókat is kiváltott. VIII. Orbán rögtön megváltoztatta álláspontját, s nem

Tímár László (1991) Galileo Galilei című könyvében megjegyzi, hogy amikor ő a per eredeti dokumentumait olvasta, Robert Bellarmino fenti levele (1616. május 26.) kétszer szerepelt: egyszer a 423., egyszer pedig a 427. oldalon, kétféleképpen. Az első tizenkét sorban, a második tizennyolc sorban, különböző írással. És csak a második változatban szerepel a már sokszor idézett „quovis modo teneat, doceat aut defundat”.

támogatta tovább Galileit, sőt, augusztusban *Niccolò Riccardi* – ugyanaz a cenzor, aki engedélyezte a művet – kiadta a parancsot a *Dialogo* kópiáinak elkobzására, és nem sokkal később Galileinek megparancsolták, hogy jelenjen meg Rómában a Szent Hivatal törvényszéke előtt. Rossz egészségi állapota ellenére Galilei 1633 januárjában Rómába utazott. A per több hónapig tartott; az ítélet 1633. június 22-én került kihirdetésre. A vád a következő volt: „...alaposan gyanúsítható eretnkséggel, mivel hamis doktrínát gondolt és hitt, és ellentétet a Szent és Isteni Írással, hogy a Nap az Univerzum középpontja, és nem mozog keletről nyugatra, és hogy a Föld mozog és nem a világ közepe.” (23) Galilei a vizsgálat alatt fenntartotta, hogy a *Dialogo*-ban nem állt szándékában igaznak föltüntetni a kopernikánus rendszert; de az elvek ünnepélyes visszavonásának dokumentumában, amit alá kellett írnia, szerepel a bűnösség teljes elismerése, és az ünnepélyes nyilatkozat: „...ünnepélyesen visszavonom, megátkozom, és megtagadom a fent említett hibákat és eretnkségeket.” (24) Az ítélet formális börtönről rendelkezett Rómában, majd Galilei számára a sienai érseki palotát jelölték ki kényszerrezidenciaként, ahol néhány hónapot töltött a művelt, tudományszerető *Piccolomini* bíboros vendégként. Csak 1633 decemberében tért vissza Arcetribbe, ahol életének utolsó éveit élte, vakon és betegen, rossz egészségi állapotban. A pert követő időben írta életművének megkoronázá-

saként a *Discorsi e dimostrazioni matematiche...* (25) című nagy művét, amelyet Leidenben adtak ki 1638-ban. Galilei Arcetriben halt meg 1642. január 8-án.

Az történt tehát, hogy bizonyos körök elérték, hogy Galileit hamis váddal perbe fogják, elítéljék, de ezt követően nyugodtan dolgozhatson tovább. A közvélemény pedig évszázadokon keresztül, mint eretnkséggel vádolt, meghurcolt, lehetetlenné tett tudós mártírt tartotta számon, aki „Eppur si muove” felkiáltással védte meg tanait. A per másként zajlott – Galilei bevallotta mindazt, amit hallani kívántak tőle, majd olyan ítélet született, amely bizonyos korlátok között, de biztosította további tudományos tevékenysége folytatását.

A perről különböző vélemények láttak napvilágot.

Josef M. Jauch (26) véleménye szerint, ha valaki megvizsgálja a per dokumentumait, egy idő után észreveszi, hogy ez a per nem az, aminek tűnik. Miközben a per látszólag a kopernikuszi rendszer ellen folyt, a valóságban más, rejtett okai voltak. Az első jel az alapmotívum, ami miatt elindult. Az inkvizíció mindig tartotta magát a jogi procedúrákhoz. Galilei a *Dialogo*-t a pápa egyetértésével írta, és a könyv az Egyház két cenzorának engedélyével jelent meg. Akkor hogyan volt lehetséges perre vinni? Miben találták vétkesnek, és miért ítélték el? Miért történt, hogy VIII. Orbán, Galilei jó barátja, hirtelen haragos ellenségévé vált, nem akarta többé látni a tudóst, és nem beszélt vele többé?

Az 1633-as per jegyzőkönyvét olvasva, látható, hogy a bizonyíték Galilei ellen az a feltetelezett 1616-os levél, amelyben utasították, hogy semmilyen formában ne kövesse a kopernikuszi tanokat. Ez a speciális dekrétum egyértelműen csak Galileire vonatkozik. Tehát az volt a vétke, hogy megsértette ezt a speciális utasítást, annak ellenére, hogy megkapta a cenzoroktól a nyomtatási engedélyt, akik nem is említették ezt a dekrétumot.

1616 és 1632 között Galilei szabadon beszélt a kopernikuszi teóriáról és a sajátjáról, de mindig azzal a kitételrel, hogy azok csak hipotézisek. A kopernikuszi heliocentrikus elméleteiről értekezett a pápával és a bíborosokkal is, és a nyomtatási engedélyt minden könyvének kiadása megkapta. Fontos tény, hogy Galilei a bíróság előtt először tagadta, hogy titkos utasítást kapott volna. Látszik, hogy Galilei igyekezett azt mondani, amit hallani akartak tőle, de nem tudta, hogy mit várnak. Félt, mégsem emlékezett az utasításra. A bírának nem volt igazi bizonyítékuk, ezért Galileitől akartak beismerő vallomást kapni az eretnkségre, azzal az 1616-ban kapott utasítással kapcsolatban, csak hogy ő nem emlékezett rá. Így a Galilei elleni vád hiányos volt. Általában az ilyen perekben szakértő jogászok és teológusok véleményét kellett meghallgatni. A per jegyzőkönyvében két teológus véleményét találjuk, de a jogászoké hiányzik.

1870-ben a történészek felfedeztek egy érdekes tény: a per anyagának elején találjuk a tíz kardinális nevét, akik a perben mint bírák vettek részt, de a dokumentumot csak heten írták alá – három aláírás hiányzik. (27) A világnak fel lehetett úgy tűnetni, mintha a bírák közt egyetértés lett volna, de a valóságban nem így volt. Léteznek fontos dokumentumok, amelyek szerint a bírák nem voltak függetlenek a pápától, sőt a pápa nyomása alatt álltak, hogy elítéljék Galileit. A pápa kettős játékot űzött: ő irányította a pert és az ítéletet, miközben a világ szeme előtt a Szent Hivatalra hárította a felelősséget. VIII. Orbán magatartása azonban érthetetlennek tűnik, hiszen Galilei sok-sok évig dolgozott az ő egyetértésével, munkája a nyomtatási engedélyt is megkapta. A helyzet csapdának tűnik.

VIII. Orbán csak Galilei perének idején nyilvánította veszélyesnek a kopernikánus tanokat, az ítélet előtt nem, és utána sem. VIII. Orbán művelt férfi volt: az a hír járta, hogy ő volt a legműveltebb bíboros Rómában. Sokat tudott, büszke volt a tudására és a tudományra; tudókat, írókat, művészeket hívott az udvarába, de gögös, hiú emberként tartották számon. A per egyik oka az lehetett, hogy a pápa kérte Galileit, hogy említsen meg egy gondolatot Kopernikusz ellenében: „az Isten mindenható, ezért nem függ a természet törvényeitől. Ha az ég törvényeit egyedül a kopernikánus tanokkal lehet magyarázni, ez nem jelenti azt, hogy a Nap valóban mozdulatlan, és a Föld mozog, mert Isten az ő mindenható hatalmával képes helyreigazítani a természet törvényeihez nem kötött jelenségeket”. (28)

Galilei a Dialogo utolsó fejezetében tulajdonképpen a pápa gondolatát írta le, de Simplicio együgyű szavaival nevetségessé tette VIII. Orbánt. Az egész művelt világ felismerte, hogy az a „tudós és kiváló személy”, akit Simplicio idéz, nem lehet más, csak a pápa. (29) Az idézett gondolat pedig nyilvánvalóan nem állja meg a helyét a Salviati által képviselt kopernikánus okfejtéssel szemben. Geymonat is azt állítja, hogy a Galilei-per oka VIII. Orbán hiúsága lehetett – a jezsuiták elhitették vele, hogy Galilei a Dialogo-ban Simplicio szavaival szándékosan nevetségessé tette.

A másik ok a politikai helyzet lehetett. Franciabarát bíborosok támogatták VIII. Orbán megválasztását, és az új pápa az ő érdekeiket részesítette előnyben a spanyolok és a Habsburgok ellenében. Néhány év múlva, 1632-ben azonban a Habsburgok erőteljesen támadni kezdték, ami VIII. Orbánt politikai válságba sodorta. Ez a politikai válság lehetett a közvetett ok, ami miatt a pápa magatartása ilyen hirtelen megváltozott Galileivel szemben. A krízis 1632-ben kezdődött, amikor *Gaspere Borgia* bíboros, a spanyol nagykövet, megvádolta a pápát, hogy támogatja az eretnekeket, és felszólította az ellenkezőjére. Ebben a feszült helyzetben érthetőbb, miért fogadta el a pápa a jezsuiták véleményét.

Az 1633-as per jegyzőkönyvét olvasva, látható, hogy a bizonyíték Galilei ellen az a feltételezett 1616-os levél, amelyben utasították, hogy semmilyen formában ne kövesse

a kopernikuszi tanokat. Ez a speciális dekrétum egyértelműen csak Galileire vonatkozik. Tehát

az volt a vétke, hogy megsértette ezt a speciális utasítást, annak ellenére, hogy megkapta a cenzoroktól a nyomtatási engedélyt, akik nem is említették ezt a dekrétumot.

Vekerdi László (30) hangsúlyozza Galilei Cristina di Lorena nagyhercegnőhöz írt levelének fontosságát is a perben. Galilei a levélben hosszan értekezik vallás és a tudomány kapcsolatáról. Bellarmino bíboros azt írta a kopernikánus eszméről, hogy a legrosszabb dolog, ami Kopernikusz könyvével történhet, hogy jegyzeteket írnak hozzá, amelyekben megmagyarázzák mint hipotézist. Nem mindenki értelmezheti azonban úgy a Szent Hivatal szavait, ahogy akarja. A nemesek nem felejtették Savonarola máglyáját, aki a Bibliából a gazdagság bűnét olvasta ki. A katolikus egyház a tridenti zsinat (1543) után az arisztokratákkal szövetségbe lépett. Azok, akik azt írták, hogy Kopernikusz tanai nem ellentétesek a Szentírással, sértették az arisztokrácia érdekeit. Nem a gondolati tartalom miatt, hanem egyszerűen azért, mert aki új oldalról mutatja be a valóságot, zavarja az uralkodó köröket.

Vekerdi úgy tartja, hogy Galilei a saját sorsáról már a Cristina di Lorenának írt levéllel határozott, melyben követelte a tudomány, a gondolatok és a tudósok szabadságát.

Az egyház sem a Galilei-per előtt, sem utána nem támadta azokat a tudósokat, akik csak matematikával, asztronómiával vagy fizikával foglalkoztak (*Giordano Bruno* azért kivétel, mert ő az egyházat támadta filozófiai műveiben), ezért az a valószínű, hogy a Galilei-per a történelmi-politikai helyzet és a pápa hiúságának együttes következménye.

Galilei Dialogo című műve rögtön felkerült a tiltott könyvek listájára. Mindössze 1757. április 16-án, *IV. Benedek pápa* dekrétuma vetette le Galilei és Kopernikusz könyveit az indexről, de ez nem jelentette azt, hogy az Egyház elismerte volna a kopernikuszi heliocentrikus rendszert. Az 1820-as években is nehézségbe ütközött Itáliában olyan könyvet publikálni, amely azt tanította, hogy a Föld forog a Nap körül, és nem fordítva. A helyzet csak 1823-ban, *XII. Leó* pápává választásával változott meg. 1897-ben *XIII. Leó*, majd 1908-ban *X. Pius* pápa foglalkozott újra a tiltott könyvek indexről való levételének és a modernizációnak a kérdésével. Az igazi változást *XXIII. János pápa* hozta, aki a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) összehívásával megvetette az alapját a Szentszék és a világ közötti új típusú kapcsolatnak. Az utána következő *VI. Pál* pápa jelentős reformokat hajtott végre a

Szentszéknél. A Szent Hivatal mindaddig a pápa felügyelete alatt állt, és kardinálisok egy csoportja alkotta, őket nevezték általános inkvizítoroknak. A Szent Hivatal új neve *Kongregáció a hit doktrínáiért* lett, és VI. Pál a szerkezetét is megváltoztatta: vezetője a prefektus, aki egy kinevezett bíboros; a tagok számát a felére csökkentették, és tagjai már nem csak kardinálisok, hanem érsekek és püspökök is lehetnek. Egyházi és hitellenes perekben a Kongregáció bíróságként működik. Az utolsó reformot II. János Pál rendelte el, így a Kongregáció jelenleg a hit egységét felügyeli a katolikus világgal szemben. (31)

II. János Pál pápa határozott úgy, hogy az Egyház foglalkozzon újra a Galilei-üggyel. A II. Vatikáni Zsinat azon döntése után, hogy a tudomány és hit kapcsolatát illetően újra kell kezdeni a párbeszédet, 1979. november 10-én, az *Albert Einstein*-centenárium alkalmából rendezett megemlékezésén az Apostoli Palotában II. János Pál kijelentette, hogy „sajnos, Galilei sokat szenvedett az egyházi személyek és a szervezet részéről”. A pápa kifejezte azon óhaját is, hogy teológusok, tudósok és történészek, az őszinte együttműködés vágyától hajtva, mélyítsék el vizsgálataikat a Galilei-ügyben, és a jogtalanságok becsületes elismeréseként, bármely fél részéről is származnak azok, oszlassák el a bizonytalanságot, amely az esetet a mai napig körülvéshi sokak elméjében, hogy gyümölcsöző együttműködés jöhessen létre tudomány és hit, Egyház és világ között. (32)

Háromszázötvenkilenc évig tartott tehát, hogy az Egyház hivatalosan is elismerje Galilei meghurcolását. II. János Pál 1981. július 3-án kinevezett egy vizsgálóbizottságot, amelynek a feladata a Galilei-ügy vizsgálata volt. A bizottság 1992. október 31-én, a tudós halálának 350. évfordulóján hirdette ki a vizsgálati eredményét. Ez alkalommal II. János Pál a következőket mondotta: „...a Galilei-per egyik oka abban keresendő, hogy abban az időben a teológusok többsége nem értette a formális megkülönböztetést a Szentírás és annak magyarázata között, ami oda vezetett, hogy a hit doktrínájának területére indokolatlanul helyeztek egy olyan ténykérdést, amely a tudományos kutatás része. Miközben, paradox módon, Galilei, az őszinte hívő, ezen a ponton éleveszűbbnek bizonyult az ellenlábás teológusoknál.” (33) II. János Pál arra a következtetésre jutott, hogy az Egyháznak a jövőben ki kell küszöbölnie a hasonló tévedéseket, ezért a teológusoknak mindig jól informáltaknak kell lenniük a tudományos felfedezésekről. (34)

II. János Pál pápának a Galilei-ügy újrvizsgálására irányuló elhatározásában jelentős szerepet játszott lengyel származása. Karol Wojtyła pápa Galilei ügyének felülvizsgálatával honfitársát, *Nicolaus Kopernikuszt* is rehabilitálta. 1993. október 19-én, a Ferrarai Egyetem szervezésében került sor arra a tudományos tanácskozásra, amelyet a *De revolutionibus orbium coelestium* publikálásának 450. évfordulóján rendeztek. II. János Pál erre az alkalomra küldött üzenetében írja a következőket: „Mint az köztudott, a kopernikánus teóriát teljesen Galilei dolgozta ki, aki lelkesen síkraszállt érte nem csak mint egyszerű hipotézisért, hanem mint biztos doktrínáért, kiváltva ezzel az egyházi hatóság reakcióját.” (35)

Galilei elismerte bűnösségét és visszavonta téziseit, nem vállalta a mártíromságot, annak azonban nem is lett volna értelme, hiszen tudományos eredményei érveikkel győzték meg kora és az utókor gondolkodóit. A földi mozgások és más természeti jelenségek tanulmányozására ő végzett először gondosan megtervezett kísérleteket, ezért őt tartják a kísérleti tudomány „atyjának”.

Jegyzet

- (1) GARDNER, HOWARD: *Rendkívüliek*. Kulturtrade Kiadó, Bp. 1998.
- (2) Uo., 160. old.; GARDNER, JOHN: *Kiválóságok*. Bp. 1961, 86. old.
- (3) DEMANDT, ALEXANDER: *A történelem nagy perei*. Holnap Kiadó, Bp. 1993, 240. old.
- (4) Uo., 242–243. old.
- (5) KEPLER, JOHANNES: *Astronomia nova*, 1609; *Harmonices mundi*, 1619.
- (6) SIMONYI KÁROLY: *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Bp. 1986.

- (7) Mérleg.
- (8) Introduzione di Seb. Timpanaro. GALILEI, GALILEO: *Opere TOMI I–II*. Rizzoli, Milano–Roma 1936.
- (9) Csillag-hírnök.
- (10) Accademia dei Lincei (Hiúzok Akadémiája): olasz tudományos társaság, amely azzal a céllal alakult 1603-ban, hogy elősegítse a természettudományok fejlődését, és hogy felkeltse a figyelmet a valóság és a természet iránt. Alapítója Federico Cesi. Galilei 1611-től tagja, *Saggiatore* (1623) című művének kiadását a Lincei gondozta.
- (11) „...che quella opinione di quell’Ipernico, o come si chiami, apparisce che osti alla Divina Scrittura” – *Vita di Galileo. Opere II*. 17. old.
- (12) Uo., 49. old.
- (13) Uo.
- (14) Uo., 50–51. old.
- (15) GEYMONAT, LUDOVICO: *Galileo Galilei*. Gondolat Kiadó, Bp. 1961 (Geymonat, Ludovico: *Galileo Galilei*. Einaudi, 1957) 110–113. old.
- (16) TÍMÁR LÁSZLÓ: *Galileo Galilei*. Galilei Társaság, Bp. 1991, 57. old.
- (17) *Párbeszéd az üstökösökről*.
- (18) *Aranymérleg*.
- (19) *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* (Párbeszéd a két nagy világregszerről).
- (20) A Jupiter holdjai.
- (21) Federico Cesi, az Accademia dei Lincei alapítója.
- (22) Imprimatur
- (23) „...veementemente sospetto d’eresia, cioè d’aver tenuto e creduto dottrina falsa e contraria alle Sacre e Divine Scritture, ch’il Sole sia centro dell’Universo e che non si muova da oriente ad occidente, e che la Terra si muova e non sia centro del mondo.”
- (24) „...abiuro, maledico, e detesto li suddetti errori e eresie.”
- (25) *Matematikai értekezések és bizonyítások*.
- (26) JAUCH, JOSEF M.: *Galileo Galilei pere*. In: *Fizika*. Gondolat Kiadó, Bp. 1977 (J. M. Jauch: *The trial of Galileo Galilei*. Cern Organisation Européenne pour la recherche nucléaire, Cern 64–36. 13 July, 1964. Geneve).
- (27) TÍMÁR LÁSZLÓ: *Galileo Galilei*, i. m., 67. old.
- (28) JAUCH, JOSEF M.: *Galileo Galilei pere*, i. m.; GEYMONAT, LUDOVICO: *Galileo Galilei*. Gondolat Kiadó, Bp. 1961, 140. old.
- (29) GALILEI, GALILEO: *Dialogo. Opere*. 604–605. old.
- (30) VEKERDI LÁSZLÓ: *Kalandozások a tudomány történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Bp. 1969.
- (31) SANTINI, ALCESTE: *Il caso Galilei. La lunga storia di un »errore«*. Società Editrice Internazionale, Torino 1995, 100–117. old.
- (32) Galilei »ebbe purtroppo, molto a soffrire da parte di uomini e organismi della Chiesa«. Ed espresse il desiderio che »teologi, scienziati e storici, animati da uno spirito di sincera collaborazione, approfondiscano l’esame del caso Galileo e, nel leale riconoscimento dei torti, da qualunque parte provengano, rimuovano le diffidenze che quel caso tuttora frappone, nella mente di molti, alla fruttuosa concordia tra scienza e fede, tra Chiesa e mondo.” – SANTINI, ALCESTE: *Il caso Galilei*, i. m. 4. old.
- (33) „...»una delle cause della condanna di Galileo« andava ricercata nel fatto che a quel tempo »la maggioranza dei teologi non percepiva la distinzione formale tra la Sacra Scrittura e la sua interpretazione, il che li condusse a trasporre indebitamente nel campo della dottrina della fede una questione di fatto appartenente alla ricerca scientifica«. Mentre – rilevava il Papa – paradossalmente, Galileo, sincero credente, si mostro su questo punto più perspicace dei suoi avversari teologi” – Uo., 5. old.
- (34) „...»é un dovere per i teologi tenersi regolarmente informati sulle acquisizioni scientifiche per esaminare, all’occorrenza, se é il caso o meno di tenerne conto nella loro riflessione o di operare delle revisioni nel loro insegnamento.«” – Uo.
- (35) „»Com’è noto, la teoria copernicana fu fatta propria da Galileo Galilei, il quale propugnò con entusiasmo non come semplice ipotesi, ma come dottrina certa, suscitando cosé la reazione dell’autorità ecclesiastica.«” – Uo., 7. old.

Az írott szó csendes birodalma

Könyvek és könyvtárak a középkori iszlám világban

Az arabok, történetüket két részre bontván, az iszlám előtti időket al-dzsahilíjja (a tudatlanság kora) néven tartják számon. Az iszlám világban a kezdeti időszakról fogva a tudás, a tanulás alapját a prófétai kinyilatkoztatás jelentette. Egy mohamedán mondás szerint: „Az emberek kétfélék: olyanok, akik tanulnak, s olyanok, akik tudnak. Akik e két csoport egyikébe sem tartoznak, azok mihaszna férgek.” A Korán megismerése és recitálása, valamint a hozzáfűzött magyarázatokból álló hadísz ismerete minden muzulmán számára nélkülözhetetlen volt.

A tudás, a tanulás fontossága

Valamennyi tudomány művelését azért tartották fontosnak, hogy segítségükkel a vallásos tanításokban minél jobban elmélyülhessenek. A tudományok rendszerezésére irányuló számtalan iszlám törekvés is e gondolat ismeretében érthető meg. (1) Az ókori görög és római, a kínai és indiai és egyéb kultúrák eredményeinek átvétele és egybegyűrése jelentette a muzulmánok hihetetlenül gyors és látványos kulturális felemelkedésének alapját, sőt – az Ibériai-félszigeten és Dél-Itálián keresztül begyűrző művek és gondolatok hatására – ez lett a középkori európai kultúra kibontakozásának is az egyik legfontosabb mozgatórugója.

A 9–10. századtól kezdve az iszlám világ keleti és nyugati felében is széles körben kibontakozott az intézményesült oktatás, és feltételezhetjük, hogy az *Ibn ‘Abd Rabbihi* által megfogalmazott kívánság sokak tetszésével találkozott: „A tudás legyen gazdagságod, a nevelés a te díszed!” A Koránban is számos helyen olvasható a tudás, a tanulás méltatása, mint azt például az alábbi idézet is tanúsítja: „Allah annak adja a bölcsességet, akinek akarja. Akinek pedig bölcsesség adatik, annak nagy jó adatott.” (2) A Koránt ismerő, művelt, tanulni vágyó ember nevelése elképzelhetetlen volt könyvek és könyvtárak nélkül. A szóbeli információörzés és ismeretátadás mellett megjelenő írásos források számának növekedése természetesen a letelepedéssel összefüggő jelenség volt a muzulmánok körében is.

Könyvek: könyvkészítés és könyvterjesztés

Az iszlám világban a Korán első példányai voltak a legelső könyvek. A tudás utáni vágy és a könyvek szeretete azonban nem az iszlámmal jelent meg, a muzulmánok körében csak kiteljesedett az, ami már korábban is jellemezte a szír, perzsa és más tudományos központokat. A kínai, szanszkrit és iráni művek már az iszlám korai századaiban lefordításra kerültek, majd ezt követték a görög és római filozófusok, matematikusok, csillagászok, orvosok és más tudósok írásai.

Az araboknak számos lehetőségük volt arra, hogy az olvasás, a könyvek szeretetét megtanulják, hogy az írás, a könyv jelentőségét felismerjék. A preiszlamikus idők különböző kultúráinak meséiből merítő, egységes óriási gyűjteményé formált Ezeregyéjszaka számos történetéből kiderül, hogy a mesék egyes szereplői tudtak és szerettek olvasni – már

Mohamed megjelenése előtt. A mesemondó *Sehrezádról* például így szól a mesefolyam egyik változata: „...sok könyvet, krónikát olvasott, régi királyok történetét, regéket letűnt idők népeiről; mondják, hogy ezernyi könyvet gyűjtött össze, régi nemzedékekről és hajdani királyokról szóló históriákat meg költők műveit.” (3)

A mesegyűjtemény egyik történetében így dicsőítette az egyik szereplő a (könyv)írást:

„Meghal minden író, elássa az Idő,

De az, amit leírt, idővel egyre nő.

Ezért, amit leírsz, tökéletes legyen,

Ragyogjon a papír a Végítéleten.” (4)

E történetek, melyekben nem csupán az uralkodók és nagyvezírek, hanem egyik-másik nő, sőt még a teherhordók is tudnak olvasni – másodlagos forrásként, mutatják az iszlám által meghódított népek olvasás-szeretétét. E szokás már a 8. századtól az arabtság körében is visszaköszön, az oktatásügy kibontakozásával és a könyvmásolás fellendülésével, könyvtárak alapításával pedig jelentős lendületet vett a könyvkultúra kibontakozása. A könyvek tanulmányozása nem kevesek kiváltsága volt: sokan hozzáfértek a különböző művekhez, akár olvasóként, akár – egyben – azok tulajdonosaként is. Széles körben elterjedt a könyvmásolás és könyvkötés szokása; bizonyos értékes példányok akár évszázadokon keresztül is öröklődtek egy-egy családon vagy csoporton belül. Egy 9. századi arab szerző, *Dzsáhiz* szerint a könyv „a tudás teli zsákja, az okosság és a tudás megőrző edénye”.

A madraszák világa, a kalligráfia, a papírkészítés és az iszlám könyvkultúra kibontakozása egymástól elválaszthatatlan jelenségek. A 8. századtól egyre inkább papírra írott szövegek bekötése az ókorban már kidolgozott és megszokott módszereket követte. A papírleveket három vagy öt dupla lapba hajtogatták, és a szövegírás során minden egyes ív átmeneteket jelölték az előző lap utolsó szavát. A könyveket (díszes) bőrbe kötötték. (5) A kéziratok könyvek másolása nagyon fontos, időt, türelmet és felkészültséget kívánó elfoglaltság volt. E művelet egyrészt a mecsetekhez, a falaik között működő madraszákhoz kötődött. A tanulók másolás vagy diktálás útján jegyezték le egy-egy szerző (a tanár) műveinek szövegét. Jegyzeteiket aztán hitelesítés végett megmutatták a szerzőnek (tanítónak), aki engedélyt (idzsáza) adott rá, hogy a kéziratot terjesszék. Ez nagyon fontos lépés volt a szöveghűség megőrzése miatt.

Mivel nem volt mindenkinek alkalmá arra, hogy a kiterjedt birodalmon belül a leghíresebb oktatási központokat, tanítómestereket felkeresse, számos másolóműhely működött az iszlám világ valamennyi főbb kulturális központjában, Damaszkusztól Córdobáig, hogy az olvasói igényeket kielégítsék. Az e műhelyekben, illetve uralkodói vagy magánkönyvtárakban folyó könyvmásolás kapcsán is ki kell emelnünk az elkészült szöveg hitelességének ellenőrzését, amely munkamozzanatot általában külön ezzel a feladattal megbízott tudós személyek végezték. Nem csupán középkori diákokat és tanárokat találhatunk a másolók népes táborában, hanem a források szerint nem egyszer nagy hírű tudósok is kivették részüket e fárasztó munkából.

Ennek több oka is lehetett: a jeles optikus, a 9–10. század fordulóján élt *Ibn al-Haiszám* például kenyérkereseti forrásként használta másolói kapacitását; a 13. századi *ad-Dahvar* orvosi könyvek másolásából élt. Ezenkívül egy-egy neves szerző vagy tudós azért is vállalkozhatott könyvmásolásra, mert így a saját elméjét is pallérozta, illetve alkalmá nyílt személyesen ügyelni a szöveg helyesírására, a szöveghűsége. A 12. században élt híres tudós, *Averroës* például több mint tízezer lapnyi szöveget másolt le élete során. (6) A másolók között nők is akadtak szép számmal, Córdobában például 160 hölgy dolgozott e szakmában a 10. században. (7)

Már a 9. században, az *Abbászidák* uralkodásának idején megjelentek az első könyvesboltok a bagdadi bazárban. E század végére már száz fölött volt a könyvkereskedők száma csak ebben a városban. (8) A papír elterjedésével kialakult egy külön szakma, a varrák mestersége, ami egy személyben jelentett könyv- és papírkereskedőt, sőt, akár könyvmá-

solót és író is. Legtöbb idejét e férfiú a bazar porától távol eső kis boltjában (esetleg a mecsethez illesztett kis bódében) töltötte, ahol vendégül látott másolókat és vevőket, és ahol az árusításon és másoláson kívül tudományos viták is folytak a művelt tudósok és tanítványaik között. (9) A régi Kairóban például a 11–12. század fordulóján *Ibn Szuráh* volt a legjelentősebb könyvkereskedő, aki csakis ritka könyveket forgalmazott, és csak hetente kétszer fogadta a gyűjtőket. Córdobában a 11. században *Ibn Abbász*, Bagdadban a 14. században a kurd *Zain ad-Dim al-Amidi* volt a leghíresebb könyvárus. (10) A nagyobb városokban a 9–10. században már olyan sok könyvárusító hely volt, hogy külön negyedet foglalt el a szűk al-varrákín, a könyvesek piaca. (11)

Az a kép, ahogyan a 14. században élt *Ibn Battúta* vagy a 15. században alkotó *al-Makrizi* leírta a kairói könyvpiacot, a nagy magyar orientalista, *Goldziher Ignác* 20. század eleji utazásáig mit sem változott. Az egyiptomi fővárosban ajándéktárgyak után kutatva Goldziher a könyvesek utcájába jutott, „hol különböző bódékban (dukkan) két igen elmentéses dolgot árulnak: könyvet és papucsot. Sajátságos, hogy a keleti városokban (Szíriában is tapasztalhattuk ezt) e két árucikket egy és ugyanazon bazárban árulják, s még sajátságosabb az összefüggés oka. A könyveket többnyire vörös bőrbe kötik, s a papucsok is rendszerint ugyanolyan vörös bőrből készülnek, minőből a könyvek táblái. Igen csábító ugyan itt maradni, hogy valamely értekes buláki nyomtatvány iránt alkuba ereszkedjünk Haszan barátunkkal, a könyvkereskedővel vagy mekkai szomszédjával, ki nekünk a „korán”-on kívül minden könyvet, akár hagyományművet, akár a szent *Omar ibn al-Farid* dívánját mérsékelt vételár mellett átengedni kész, s a keleti kereskedelem kánonjához tartozó alkudozás által igen hosszúra nyújtott vételművet tartalma alatt pár tucatszor, mégpedig meglehetősen tolatkodó módon, kérdezősködik drága egészségünk felől, s ezenkívül a hangulat emelése céljából egypár csésze kávéval és nargilével is kedveskedik”. (12)

Ben Said hasonlóan élénknek írta le egy művében a kalifátus-korabeli Córdoba könyvpiacát, ahol szintén sok könyvárus kínálta portékáját, és gyakorta tartottak könyvárveréseket. A bibliofil *al-Hadrami* története az egyik legismertebb forrás, mely idézi az egykori Córdoba könyvpiacának hangulatát: „Jártam egyszer Córdobában, és gyakran kimentem a könyvpiacra, hogy lássam, árulnak-e valami olyan könyvet, amit nagyon szeretnék megvenni. Egy nap aztán, végre elérem került egy szépen írott, elegáns kötésű példány. Nagy volt az örömem. Kezdtém licitálni, de az árverést vezető közvetítő magatartása változott irányomban, mutatván, hogy valaki más jobb árajánlatot tett. Egészen csillagászati összegig vertem fel a könyv árát, jóval felette a kötet igazi értékének. Am látván, hogy valaki még nálam is többet ajánl, mondtam az árverezés vezetőjének, mutassa meg, ki az a személy. Mutatott nekem egy nagyon elegáns ruházatú férfit, aki előkelőnek látszott. Közelébe férköztem, és ezt mondtam neki: »Allah legyen Ön-

Mivel nem volt mindenkinek alkalmára, hogy a kiterjedt birodalmon belül a leghíresebb oktatási központokat, tanítómestereket felkeresse, számos másológyműhely működött az iszlám világ valamennyi főbb kulturális központjában, Damaszkusztól Córdobáig, hogy az olvasói igényeket kielégítsék.

Az e műhelyekben, illetve uralkodói vagy magánkönyvtárakban folyó könyvmásolás kapcsán is ki kell emelnünk az elkészült szöveg hitelességének ellenőrzését, amely munkamozzanatot általában külön ezzel a feladattal megbízott tudós személyek végezték. Nem csupán középkori diákokat és tanárokat találhatunk a másolók népes táborában, hanem a források szerint nem egyszer nagy hírű tudósok is kivették részüket e fáradtságos munkából.

nel, doktor úr. Ha elhatározta, hogy ezt a könyvet mindenképp elviszi, én nem makacskodom tovább. Épp eleget alkudoztunk és emeltük az árakat.« Ő erre azt felelte, hogy »Bocsásson meg, de nem vagyok én orvos. Meg sem néztem, miről szól ez a könyv. De annak, aki szeretne Córdoba előkelőségei közé beilleszkedni, illendő könyvtárat alapítania. A könyvtáram polcai között van még egy üres, ami éppen akkora méretű, mint ez a könyv, és mivel láttam, hogy szépen írott és jóféle kötése van, megtetszett. Az ár nekem nem számít, Allahnak hála, futja a pénzből ilyenfajta dolgokra.« Ezt hallván, én nem bírtam türtöztetni magam, és azt feleltem neki: »Igen, az ilyen embereknek, mint maga, van pénzük. Ám igaz az, amit a közmondás mond: Annak ad diót Allah, akinek nincs foga. Én, aki ismerem a könyv tartalmát, és szeretném használni, szegénységemnél fogva nem tudok hozzájutni.«” (13) Az ilyen – kissé szélsőséges – esetektől eltekintve, a könyveknek az iszlám kultúra területén többé-kevésbé kiszámítható árak volt. A könyvtárak alakulása koronként és helyszínenként természetesen változott, és nagyon sok függött attól is, hogy milyen volt egy-egy mű iránt a kereslet, hogy mennyire volt ritka vagy kivételesen szép kivitelezésű egy-egy könyv. Emelte valamely kötet árát az, ha maga a szerző készítette, hiszen ő azonnal ellenőrizni is tudta a szöveget. Számított, hogy milyen anyagra és milyen színű, minőségű tintával írták. Nagyon jelentős tényező volt, hogy a könyvmásoló mennyire volt a kalligráfia mestere, alkalmazott-e érdekes, művészi értékű díszítéseket a könyv elkészítése során. Egyes esetekben a munka gyorsaságát is meg kellett fizetni. A 9. századi Bokharában például 50 és 1000 dinár között mozgott a könyvek ára, (14) amely adat önmagában is mutatja a rendkívüli eltéréseket.

Könyvtárak

Keleti könyvtárak

Az iszlám világ különböző részein, különösen a nagyobb kulturális központokban tehát már a 7–8. századtól széles körben elterjedt az olvasás és a könyvek szeretete. A mecsetekhez, valamint a madraszákhoz és más, felsőbb szintű oktatási intézményekhez kapcsolódóan fokozatosan gyűltek össze a könyvek, melyek egy részét maguk a tudósok és diákjaik másolták, más részük ajándékként vagy hagyatékként került az „iskolai könyvtárak” állományába. (15) Számos egyéb, nyilvános vagy félnyilvános könyvtár is létrejött, amelyekben olyan olvasmányokat is őriztek, melyek a mecsetek falai között nem számíthattak nagy érdeklődésre, például geometriai, csillagászati, alkimiai vagy zenei témájú munkák. Több muzulmán uralkodó, illetve kormányhivatalnok is alapított könyvtárat, amelyek működését kegyadományokkal (waqf) segítették.

Az irániak könyvszeretete, a fordítás terén tett több évszázados erőfeszítése az Abbászidák korában gyakorolt először jelentős hatást az arabokra.

A *Harún al-Rasid* bagdadi kalifa (uralkodott: 786–809) udvarában élő tudósok ugyancsak kitűntek a fordítás és könyvgyűjtés terén. (16) Itt, Bagdadban alakult meg az első (szintén nem muzulmán hagyományokra alapozott) tudományos- és képzőközpont is, a „Bölcsesség Háza” (*Bajt al-Hikma*), *Abd Allah al-Mamún* kalifa uralkodása (813–833) alatt. Ehhez az intézményhez kapcsolódott az iszlám világ első nyilvános könyvtára. Nagy és jelentős volt ez a könyvtár, számos, messze földről hozott tudós dolgozott falai között. Egy bizonyos *Georgiosz b. Gabriel* készítette el jó néhány görög mű arab nyelvű fordítását. Amikor néhány évtized múlva *al-Mu’tadid* (uralkodott: 892–902) kalifa új palotát építtetett magának, ő sem feledkezett meg az olvasótermekről és a könyvgyűjteménye méltó elhelyezéséről. (17) 993-ban *Sabúr* vezír alapított tízezer kötetes könyvtárat, amelyek között számos önéletrész is volt. (18)

1064-ben épült fel Bagdadban *Nizám al-Mulk* vezír szorgalmazására és támogatásával a róla elnevezett könyvtár és tudományos központ, a Nizámíjja, amelyet egyes neveléstörténészek a középkori európai egyetemek „előképének” tartanak. 1233-ban ugyanebben a

városban *Musztanszír*, az utolsó előtti Abbászida kalifa (uralkodott: 1226–1242) a Tigris folyó partján, palotájával együtt, madraszát és könyvtárat is emelt. Egy 13. századi történetíró, *Ibn Furát* így írt erről a könyvgyűjteményről: „A Musztanszirijjában volt egy hatalmas könyvtár (dár al-kutub), telis-teli ritka tudományos könyvekkel, amelyeket úgy rendeztek el, hogy a tanárok és diákok egyaránt könnyedén hozzájuk férhessenek. Aki akarta, lemásolhatta a könyveket, tollat, tintát és papírt a könyvtár adott hozzá. A könyvtár jól el volt látva lámpákkal és hozzá való olívaolajjal. A könyvtár személyzete ezenkívül jól hűtött ivóvízzel szolgált az olvasóknak a nagy nyári melegben. A bejárati teremben (iván) állt egy nagy óra (szundúk asz-száát, az „órák doboza”, valamilyen klepszidra, vagyis vízóra lehetett), amely jelezte az olvasóknak a napi imaidőket.” (19) A kalifa fia és követője, *Muataszim* (uralkodott: 1242–1258) két könyvtárárpületet is építtetett palotája kertjében.

A muzulmán világ keleti fele másik nagy szellemi központjának számító Kairóban is számos könyvtáralapítás történt az évszázadok során. A 10. századot megelőző idők kairói könyvtáiról nem maradtak fenn adatok, a Fátimidák gyűjteményeiről viszont több forrás is szól. Régi-Kairóban *Al-Aziz* (uralkodott: 975–996) tudhatta magáénak a legszebb, kétszáz ezer, bőrből kötött és kötetlen művet tartalmazó könyvtárat, ahol például – *al-Makrízi* feljegyzései szerint – 1200 példányt őriztek *al-Tabari* történelemkönyvéből. A Fátimidák ügynökei az egész iszlám világot bejárták, hogy uralkodójuknak felhajtsák a legértékesebb kéziratokat, könyvritkaságokat. *Szaláhadín* korában, a 12. században a világ egyik csodájaként emlegették ezt a könyvtárat (*Hizánat al-kutub*), és egyesek 1 600 000-re becsülték az ott levő kötetek számát. (20)

A Fátimida kor másik jeles kairói közkönyvtárát, a Tudás Házát (*Dar al-Hikma*) 1005-ben alapította *al-Hakim bi-Amr Alláh*. Itt mindenki szabadon másolhattott, olvashatott, és előadások is folytak csillagászatról, nyelvészetről, orvostudományról és természetesen a Koránról. Az itt dolgozó tudósoknak a kalifa magas ösztöndíjat folyósított, és a művelődéstörténészek szerint ezen intézmény a hellenisztikus oktatási- és tudománypártolási tradíciók folytatója volt, az alexandriai Muszeion kései „utóda”. (21) *Al-Makrízi* leírása szerint 1012-ben rendeztek itt először nyilvános vizsgát és tudományos disputát, a kalifa jelenlétében.

Az iszlám más keleti városaiban is számos könyvtárról maradtak fenn feljegyzések. A Szászánidák uralkodása alatt például Nisápúr vagy Bokhara volt több tízezer kötetes könyvtárral rendelkező város, Mervben pedig tíz, egyenként tizenkétezer könyvet tartalmazó könyvtárat lehetett találni ebben az időszakban.

A bokharai gyűjteményt használta *Ibn Szína* (*Avicenna*), aki ezt írta életrajzában: „Egy napon engedélyt kértem, hogy belépsek (*Núh Ibn Manszúr* emír) könyvtárába, hogy tanulmányozzam a könyveket és elolvassam közülük az orvosi munkákat. Az emír nagy örömmel fogadta kérésemet. Beléptem egy sok szobából álló palotába, amelynek minden termében könyvekkel teli ládák sorakoztak – az egyik szobában bölcsészeti és költői művek,

*A Harún al-Rasid bagdadi kalifa
(uralkodott: 786–809) udvarában élő
tudósok ugyancsak kiűntek
a fordítás és könyvgyűjtés terén.
Itt, Bagdadban alakult meg az első
(szintén nem muzulmán
hagyományokra alapozott) tudományos
és képzőközpont is,
a „Bölcsesség Háza”
(*Bajt al-Hikma*), Abd Allah
al-Mamún kalifa uralkodása (813–833)
alatt. Ehhez
az intézményhez kapcsolódott
az iszlám világ első nyilvános könyvtára.
Nagy és jelentős volt
ez a könyvtár; számos, messze földről
hozott tudós dolgozott falai között. Egy
bizonyos Georgiosz b. Gabriel készítette el
jó néhány görög mű arab nyelvű
fordítását.*

egy másikban jogi könyvek, és valamennyiben egy-egy tudományt tárgyaló kötetek. Elolvastam az antik művek katalógusát, és kikértem mindazt, amire szükségem volt belőle. A könyvek (szerzői) között láttam sok olyant, aki még névről sem volt ismerős, és akiket sem előtte, sem utána nem láttam.” (22)

A fentebb felsorolt adatokból, az egykori szemtanúk leírásaiból is látszik, hogy az uralkodók és a mecénások Bagdadban, Kairóban, Bokharában és másutt is nagy hangsúlyt fektettek a tudományok és a tudósok támogatására, a diákok istápolására. Könyvtáraik kötevel egyrészt saját tudásvágyukat szerették volna kielégíteni az alapítók, másrészt pedig tanuló és kutató emberek százainak és ezreinek mindennapi munkáját könnyítették meg. A lehető legjobb módon szervezett és legkellemesebb körülményeket megteremtő, papírt, tintát, világítóeszközöket ingyen nyújtó könyvtárak valódi szellemi központok voltak. A középkori muzulmán világra oly jellemző tudomány- és tanuláspártolás tehát a könyvtáralapítások és -működtetések számos példájával is alátámasztható.

Könyvtárak al-Andalúszban

A muzulmánok a 8. század második évtizedében léptek az Ibériai-félsziget földjére, amikor *Vitiza*, gót király halála után párthívei összecsaptak fiának, *Roderichnek* a csapataival. Ez a század a déli nagyvárosokkal kötött paktumok időszaka volt, az arabok és a berberrek egyre jobban megvetették lábukat a térségben. *I. Abd al-Rahmán* teremtette meg a hispániai *Omajjád*-dinasztia alapjait, és utódai idején alakult ki az emirátus, majd a kalifátus, mely 929 és 1031 között állt fenn. (23) A muzulmánok nagyon kellemesnek találták a félsziget déli és középső területeit; egyikük azt írta a kalifátusról, hogy kellemes klímája és tiszta levegője révén a vidék Szíriára hasonlít; olyan, mint Jemen, ha hőmérsékletét tekintjük; átható illatai miatt Indiára emlékeztet; kincstári jövedelmeit tekintve olyan gazdag, mint a perzsiai Ahwaz; drágakövei Kínához teszik hasonlatossá, tengerparti termékei pedig Adenhez. (24)

Az Ibériai-félszigetre érkező muzulmánok magukkal hozták Európába kultúrájuk azon elemeit is, amelyeket keleti hódításaik során építettek be civilizációjukba, és amelyek a 8. századtól kezdve fokozatosan al-Andalúz területén is elterjedtek. Így magukkal hozták a könyveket és az olvasás szeretetét is. Híres másolóműhelyek sora (Córdoba, Sevilla, Toledo, Granada), papírmalmok (Toledo, Játiva) és a főbb városokban szinte mindenütt felhalmozott csodálatos könyvgyűjtemények jelzik az al-andalúziaiak műveltségéről, tanulásról vallott felfogását. Az arabizáció – a könyveknek is köszönhetően – gyorsan végbe ment, főként a felsőbb társadalmi rétegek körében. A Korán nyelve hamar felülkerekedett a latinon, az irodalmi és tudományos művekben is. (25)

Keletről tehát számos könyvmásoló, fordító, tudós és tanár érkezett, akiknek jelenléte kétségkívül nagyban hozzájárult al-Andalúz településeinek felemelkedéséhez. A minden muzulmán számára kötelező mekkai zarándoklat is segítette a gondolatok és művek Keletről Nyugatra – és ellenkező irányban – való áramlását, hiszen a vándorúton lévő férfiak (néha nők is) zarándoklataik során gyakran szenteltek hosszabb-rövidebb időt annak, hogy nagy hírű tanítómestereket hallgassanak, s híres könyvtárakat és jónevű könyvpiaconkat keressenek fel.

Az Omajjád dinasztia több tagja is élénk érdeklődést mutatott a tudományok és a könyvek iránt. Az emírek és kalifák általában maguk is foglalkoztak különféle tudományokkal. Az algebra, a fizika, az orvostudomány, a filozófia, a csillagászat, a vallás- és jogtudomány, a botanika eredményeit az arab tudósok sok ezernyi könyvben foglalták össze, és jelentős fordítói munkát is végeztek. Virágzott a költészet, a történetírás. Fellendült az iskolaalapítás, és az első andalúziai könyvtárakat is az Omajjádák állították.

II. Abd al-Rahmán, aki 821 és 852 között uralkodott, már az emirátus idején kiemelt figyelmet fordított a könyvekre, és asztrológusát, a költőként és kádiként is kiemelkedő hírű *Ábász ibn Násziht* Keletre küldte, hogy könyveket vásároljon számára. Utóda, *II. Mo-*

hamed (852–886 között volt emír) királyi könyvtárat létesített, amely sok évtizeden át tovább bővült, és a 10. század végének híres cordobai könyvtárát *II. al-Hakám* ezzel alapozta meg. (26) *III. Abd al-Rahmán*nak, az első kalifának a könyvszeretete még Keleten is annyira közismert volt, hogy a bizánci császár – hogy elnyerje barátságát – megajándékozta őt *Dioszkoridész* egyik művével, melyet arany betűkkel írtak s csodás növényrajzokkal díszítettek; és egy *Nikolaosz* nevű szerzetest fordítónak küldött Córdobaiba. (27)

Al-Hakám al-Musztanszír billah, aki 961 és 976 között volt kalifa, az andalúziai Omajjádák közül a legműveltebb uralkodó volt, a „könyvek ura”. Mivel apjától pacifikált birodalmat örökölt, jutott ideje arra, hogy társadalmi és tudományos kérdésekkel foglalkozzon. Folytatta apja iskolapolitikáját, a szegényeknek is nyitott oktatási intézményeket. Uralkodása idejében a tanárok többsége közalkalmazott volt, a kalifától vagy diákjaik szüleitől kapták fizetésüket. (28) *Al-Hakám* már gyermekként nagyon szerette a könyveket és a tudományokat, ami valószínűleg annak is köszönhető volt, hogy Córdoba legkiválóbb tudósai nevelték. Az apja által gyűjtött kötetek mellé kivégzett öccse könyveit is megörökölte. Míg a trónralépésre várt (ötvenéves koráig!), elsősorban a tanulásnak és olvasásnak szentelte idejét. Kiegyensúlyozott, higgadt és békeszerető ember volt, aki nem is nagyon szeretett kimozdulni palotájából és annak kertjéből. A kortársak szerint nagyobb örömmel töltötte el néhány tudós társasága vagy könyveinek lapozgatása, mint a hatalom, a csillogás, a háborúskodás. (29)

A kalifa uralkodása alatt a három legnagyobb cordobai könyvtárat egyesítették, és így létrejött az a csodálatosan gazdag intézmény, amely a korabeli leírások szerint négyszázezer kötetet számlált. (Ez több kutató szerint költői túlzás, ám a könyvtár jelentőségét senki nem vonja kétségbe.) A könyvtár vezetőjének, egy eunuchnak volt a feladata a könyvek őrzése és a katalógusok elkészítése. A könyvekről készült címjegyzék negyvennégy, egyenként ötvenlapos füzetet tett ki. (30) A palotában folyamatosan dolgoztak spanyolföld legjobb könyvkötői, szicíliai és bagdadi mesterekkel együtt, valamint könyvillusztrátorok, másolók hadai. Az elkészült könyveket egy tudományos bizottságnak mutatták be, melynek tagjai ellenőrizték és korrigálták a szöveget.

A kalifa szolgálatában állt egy *Talid* nevű eunuch, aki a könyvkészítést felügyelte és vezette. Kalligráfusai között nők is akadtak, például két olyan kiváló hölgy (*Fátima* és *Aisja*), akik egész életüket a kalligráfiának szentelték, s emiatt férjhez sem mentek.

II. al-Hakám volt a legkiemelkedőbb bibliofil személyiség, aki rendszeresen megbízottakat küldött az iszlám világ valamennyi szegletébe, hogy megvásárolják és elhozzák számára a legkiválóbb tudományos műveket. *Al-Huszáni* azt mondta a kalifáról, hogy tudósait arra ösztönözte, hogy gyűjtsék egybe a világban szétszórtan meglevő ismereteket, és szerezzék meg a pusztulás veszélyének kitétt műveket, amelyeket korábban gondatlanul

A bokharai gyűjteményt használta Ibn Szína (Avicenna), aki ezt írta életrajzában: „Egy napon engedélyt kértem, hogy beléphessek (Núh Ibn Manszúr emír) könyvtárába, hogy tanulmányozzam a könyveket és elolvassam közülük az orvosi munkákat. Az emír nagy örömmel fogadta kérésemet. Beléptem egy sok szobából álló palotába, amelynek minden termében könyvekkel teli ládák sorakoztak – az egyik szobában bölcsészeti és költői művek, egy másikban jogi könyvek, és valamennyiben egy-egy tudományt tárgyaló kötetek. Elolvastam az antik művek katalógusát, és kikértem mindazt, amire szükségem volt belőle. A könyvek (szerzői) között láttam sok olyant, aki még névről sem volt ismerős, és akiket sem előtte, sem utána nem láttam.”

kezelték. A kalifának ügynökei voltak Kairóban, Damaszkuszban, Alexandriában és más kulturális központokban, ahol is új vagy éppen ősrégi könyvek után kutattak. Megbízottjai az írókkal is kapcsolatban álltak, az elkészült köteteiket mesés összegekért vásárolták meg al-Hakám számára. Goldziher Ignác akadémiai székfoglalójában megemlítette például, hogy amikor egy iraki tudós az egyik művén dolgozott (*al-Iszfaháni* arab költészetéről és zenéről szóló átfogó gyűjteményéről van szó), a kalifa ezt meghallván, ezer aranyat küldött neki azzal a feltétellel, hogy a könyv elkészülte után azonnal juttasson el hozzá egy példányt, még mielőtt az Keleten ismeretessé válna. (31)

II. al-Hakám nem csupán megszállott könyvgyűjtő volt. Sok más neves elődjéhez hasonlóan, ő is sokat és értően olvasott. Olvasás közben a margóra írta észrevételeit, és mindig feljegyezte, hogy mikor fejezte be az olvasást, valamint azt, hogy ki a szerző és honnan származik. Mindent tudni akart, ezért igyekezett minél többet olvasni. Valószínűleg forgatta *Ibn Rabbih*i híres enciklopédiáját, az *Iqd al-Farid* című huszonöt kötetes munkát, mely mintegy tízezer oldalas tudományos gyűjtemény volt.

A kalifa uralkodása alatt a három legnagyobb cordobai könyvtárat egyesítették, és így létrejött az a csodálatosan gazdag intézmény, amely a korabeli leírások szerint négyszázezer kötetet számlált.

(Ez több kutató szerint költői túlzás, ám a könyvtár jelentőségét senki nem vonja kétségbe.)

A könyvtár vezetőjének, egy eunuchnak volt a feladata a könyvek őrzése és a katalógusok elkészítése. A könyvekről készült címjegyzék negyvennégy, egyenként ötvenlapos füzetet tett ki.

A palotában folyamatosan dolgoztak spanyolföld legjobb könyvkötői, szicíliai és bagdadi mesterekkel együtt, valamint könyvillusztrátorok, másolók hadai. Az elkészült könyveket egy tudományos bizottságnak mutatták be, melynek tagjai ellenőrizték és korrigálták a szöveget.

Az uralkodói alapítású és fenntartású könyvtárak mellett számos magánszemélynek is volt saját könyvgyűjteménye al-Andalúszban. A cordobai magánkönyvtárak közül leghíresebb volt *Ibn Futáisz kádi* gyűjteménye, aki külön emeltetett imádott könyvei számára egy zöld tetővel és falakkal, zöldre festett függönyökkel felszerelt épületet. (*Sevillai Isidorushoz* hasonlóan ő is úgy vélte, ez a szín nyugtatja leginkább a megfáradt szemet.) Hat másoló és egy kéziratjavító dolgozott az épületben. Állandó fizetséget kaptak, nem pedig az elkészült munkák után fizették őket, mivel Ibn Futáisz úgy vélte, a sietség árt a kalligráfiai munka szépségének. Ez a kádi is – kalifájához hasonlóan – mindent megtett, hogy megszerezzen egy-egy könyvet, s akár a kötet értékének három-négyszeresét is hajlandó volt érte kifizetni. Másolóit börtönörként őrizte, és semmilyen körülmények kö-

zött nem volt hajlandó kölcsönadni egyetlen könyvét sem. (32)

A kalifátus idején tehát Córdoba volt az andalúziai szellemi központ, a könyvkészítés és könyvtáralapítás fellegvára. A források szerint évi hatvan-hetvenezer kötet is napvilágot látott a „világ díszének” tartott csodás városban. A kiskirályságokra szakadt birodalomban aztán több új szellemi központ is keletkezett, amelyeknek története elválaszthatatlan könyvtáraik historiájától. Sevilla, Toledo, Almería, Valencia, Badajoz, Granada, Zaragoza és más települések uralkodói is létesítettek kisebb-nagyobb könyvtárakat. Az almeriai király egyik minisztere, *Abu Dzsafár ben Abász* például olyannyira bibliofil személyiség volt, hogy a könyvbeszerzést illetően találékonyságban még Ibn Futáiszon is túltett. Nem is annyira a könyvek szépsége érdekelte őt, mint inkább ritkaságuk és régiségük. Nem csak teljes példányokat, hanem egyes lapokat is megvásárolt, valamint öreg tekerceseket és régi író-

szerszámokat. (33) A kalifátus széthullása után Sevilleben az *Abadiák*, Granadában *Beni al-Ahmár*, Zaragozában *Beni Hud al-Moktadir*, Valenciában *Aben Saguir* és mások szintén közismertek voltak könyvszeretetről. (34)

A könyvtárak berendezése és működtetése

A fentiekben ismertetett nyilvános vagy magánkönyvtárak mindennapi működtetése meglehetősen komoly feladatot jelentett a megbízott személyzetnek. Hasonlóan, mint a nagy ókori könyvgyűjteményeket, a középkori iszlám világ könyvtárait is számos ember munkája tartotta életben. A könyvtár vezetőjén kívül a külön e célra kialakított épületekben dolgoztak a kisegítők, a könyvmásolók, a könyvkötők, a korrektorok és gyakran a fordítók is. A közkönyvtárak kötetekéi használói között több volt a másoló, mint az olvasó; emiatt biztosították az emírek és kalifák az ingyen tintát és papírt is a fenntartásuk alá tartozó intézményekben. Valószínűleg a könyvtári funkciók elemi szintjével magyarázható, hogy a középkori iszlám világban nem jött létre egy, speciálisan könyvtárépítésre alkalmazott építészeti megoldás.

A könyvtár vagy a mecseten belül volt, vagy az uralkodói palotában, ez utóbbi legszebb, legfényesebb termében. Ha külön helyiségekben tartották a könyveket, akkor azok egyben raktárak és olvasótermek, sőt, tudományos viták lefolytatására is alkalmasak voltak. (35) Az ajtórések függönnyel záródtak, a talajon szőnyeget (vagy gyékényt) helyeztek el. A falakat általában egyszerűen lemeszelték, és a falnak támasztva tartották a fából készült szekrényeket vagy ládákat. Az értékes könyveket (pl. a Korán egy-egy remekbe szabott példányát) – miként gyakorta manapság is – kiemelték a helyükről, és speciális vitrinekben állították ki. Minden szekrényhez vagy ládához tartozott egy katalóguslap, amelyre rávezették, hogy milyen könyvek találhatóak az adott helyen. A nagyobb könyvtárakban rendezőelvként próbálták figyelembe venni a könyvek témáját, és egy helyre tették az azonos tudományághoz vagy ugyanahhoz a szerzőhöz tartozó műveket.

Ez azonban kicsit nehézkes volt mindenütt, mert a könyvek sokféle mérete megnehezítette az ésszerű pakolást. Külön rekeszekben, fekvő helyzetben gyűjtötték például a nagyobb méretű köteteket. A szekrények és a polcok elrendezésénél azt is figyelembe vették, hogy a tudományok hierarchiáját alapul véve melyik mű a fontosabb. Mindig a legértékesebb művek voltak felül. Így például a Korán mindig legfelül volt, és csakis alatta helyezkedhetett el a hadisz szövege.

A téma szerinti osztályozás általában a könyvek három főbb csoportra bontását jelentette: az elsőbe tartoztak a legfontosabb, és éppen ezért mindig a legnagyobb példányszámú vallásos művek (a Korán, a hadisz, valamint a vallásjogi, a dogmatikai és a misztika köréből származó művek). A második csoportba tartozó könyvek felölelték a bölcsészeti tudományokat (filológia, grammatika, retorika, logika, költészet, történelem, irodalom stb.), a harmadik nagy együttest pedig a „filozófiai” tudományok jelentették (matematika, orvoslás, fizika, zene, metafizika stb.). (36)

A könyvtár vezetője általában olyan férfi volt, aki jól ismerte a könyvek java részét, és akiben a könyvek tulajdonosa maradéktalanul megbízott. Legfőbb feladata a könyvek őrzése volt, a kéziratok védelme a tolvajoktól, a nedvességtől, a kártékony rovaroktól és a tüztől, de őt terhelte a felelősség amiatt is, hogy a könyvmásolás rendben és minél kevesebb hibával történjen. Ha a könyvtár kölcsönzött is, az igazgatónak kellett megtennie a szükséges lépéseket a könyvállomány megóvása érdekében.

A könyvtárak fenntartása nem volt mindig zökkenőmentes. Újra meg újra jelentős összegeket kellett költeni Bagdadtól Córdobaig azok működtetésére. Al-Makrizi például, beszámolván Hákim kalifa kairói könyvtáráról, leírta, hogy az évi 257 dinárból „jut az abadáni gyékényre és a hozzá hasonlókra 10 dinár, továbbá írás és másolás céljára papírra 90 dinár, könyvtárlókra 48 dinár, a felhasznált vizért 12 dinár, a könyvtárszolgáknak 15 dinár, a

felügyelő vallástudók számára tinta 15 dinár, a felügyelő fakíhok (vallási emberek) számára tinta, papír és toll 12 dinár, a függönyök megjavítására 1 dinár, könyvek borítóinak vagy papíryanagának helyrehozatalára 12 dinár, téli takaróra 5 dinár, télen szőnyegekre 4 dinár, és így tovább.” (37) Egyébként a könyvadományozás vagy a könyvtáraknak tett felajánlások is ájtatos cselekedetnek számítottak az iszlám világban, és arra is több példát lehet hozni, hogy a diákok és a szegények – az ingyenes belépésen kívül – különböző (fentebb már említett) jótéteményekben, illetve ellátásban részesültek az uralkodói könyvtárakban. Valószínűleg széles körben ismert és fennen hirdetett volt az a hagyomány, amely mások segítésére készítette a moszlimokat: „Egy muzulmán nem tud semmi jobbat ajándékozni testvérének, mint a bölcsesség egy szavát. Ha Allah csak egy bölcs ember felé vezéri az utadat, jobb az teneked, mint az egész világ.” (38)

A középkori iszlám könyvtárak sorsa

Az iszlám művelődés korai történetét áttekintve világosan látszik, hogy e kultúrkörön belül is megvolt a könyveknek és a könyvtáraknak a maguk sorsa. Mégpedig – amint az a kisebb és nagyobb, illetve a nyilvános és a magánkönyvtárak iszonyú pusztulásáról szóló sorozatos beszámolók alapján kitűnik – szomorú sorsa. Mivel a muzulmán világ keleti és nyugati felében egyaránt jellemző volt az egymást érő a belharcok, a vallási irányzatokkal, vallásjogi iskolákkal összefüggő csatározások, a folyamatos politikai, hatalmi villogások miatti gyakori uralkodó-, illetve dinasztia váltás, nem váratlan és nem érthetetlen a könyvtárak pusztulásáról, széthordásáról vagy kiárusításáról szóló számos híradás sem. Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a muzulmán könyvtárak pusztítói legtöbb esetben maguk a muzulmánok voltak. Ugyan találhatunk példát mongolok, keresztények és mások általi könyvpusztításokra is, de gyakoribb az olyan feljegyzés, amely arról tanúskodik, hogy egy-egy, hatalomra kerülő irányzat – megdöntött elődei vallási-politikai (eretnek!) nézeteit üldözőndő – határozott valamely adott könyvtár részleges vagy teljes megsemmisítéséről. Ez történt például az al-Hakám-féle mesés córdobai könyvtár esetében.

A kalifa utódja, *II. Hiszám* (uralkodott: 976–1009) kénytelen volt átengedni a hatalmat *al-Manszúr*nak, aki jelentős hódításokba kezdett, és nem nagyon érdekelték a könyvek és a tudományok, felhagyott a toleranciával, és üldözte a tudósokat. Uralkodása alatt az ortodox iszlám nézetek kerültek előtérbe, és *II. al-Hakám* nagyszerű tudományos könyvgyűjteményét – *Abu Amir Mohamed ben Abi Amir* kamarás vezetésével – feldúlták, szétszórták, elégették és a palota kútjába dobálták. (39) *Szaid*, a 11. században élt történész, toledói kádi korabeli leírása szerint mindez a következő módon zajlott: „(A kamarás)... alighogy a kormány megbízta, elment a kalifa apjának, al-Hakámnak a könyvtárába, ahol ott voltak a már említett könyvek és még sok egyéb holmi. A vezető vallástudósok jelenlétében kihordatott minden művet, amit ott talált, és elrendelte a régi – logikáról, asztrológiáról és más antik – tudományokról szóló könyvek kiválogatását (kivéve az orvosi és matematikai könyveket). Oly módon (történt a kiválogatás), hogy mikor ezek elkülönültek a grammatikától, költészettől, történelemtől, orvoslástól, próféta hagyományoktól és más tudományos művektől, melyeket az andalúziaiak készítettek, elrendelte, hogy a megmaradt könyveket kivéve – melyek a kisebb hányadot tették ki – az összeset el kell pusztítani és égetni. Egyesek tűzre kerültek, a többi a palota kútjába dobálták és földdel meg kövekkel betemették.” (40) Ezt követően is ezerszám hajigálták máglyára a córdobai könyvtár „eretnek-gyanús” köteteit, és a tűz attól kezdve már sohasem hamvadt el. A 11. században, a palota többszöri kifosztása során a máglyától megmenekült könyveket széthordták; könyvpiacon, gyakran papíron(!) keltek el. Ez lett a sorsa több magánkönyvtárnak is, például az al-Futáisz által egykor féltve őrzött gyűjteménynek, amelytől tönkrement örökösei csekély pénzért váltak meg. Az andalúziai könyvtárak tehát nem semmisültek meg teljesen; valenciai, almeriai, toledói és más bib-

líofilek hozzájutottak bizonyos példányokhoz. Aztán öt évszázaddal később, Granada visszafoglalása után, Cisneros kardinális elrendelte, hogy égessék el nyilvánosan a megmaradt muzulmán könyveket. A katolikus spanyolok a középkor során, a nagy inkvizíciók idején, sosem szüntek meg gyanakodni arab írást látván, hogy hamisság és sátáni varázslat áll a számukra érthetetlen írásokban. *Ribera y Tarragó*, a neves spanyol iszlám-kutató vizsgálódásai során például feljegyezte, hogy talált egy régi arab kézíratos könyvet a valenciai egyetemi könyvtárban, amelynek margóján az alábbi katalán jegyzet áll: „Ezt a könyvet én, Jaime Ferrán találtam, Laguar falujában, miután a mórok felmentek a hegyekbe, és mivel arab betűkkel írott a könyv, sosem találtam olyan személyt, aki el tudta volna olvasni. Félek, nehogy Mohamed Koránja legyen ez...” (41) E nagy félelmet kiváltó mű egyébként egy ártatlan nyelvtankönyv volt.

Arra is találhatunk példát, amikor egy-egy zűrzavaros, nyomorúságos időszakban az elkeseredett tömegek dühének esett áldozatul valamelyik könyvtár. Kairóban például, a 12. század elején, számos könyv azért semmisült meg, mert a fosztogatók a bőr könyvborítókából szandálokat csináltak maguknak, a könyvlapokat pedig – mint számukra értéktelen holmit – eltűzelték vagy a Nílusba dobálták. (42)

A korabeli szemtanúk leírásán kívül tehát általában csak igen kevés maradt az egykori fényes könyvtárakból.

Néhány kivételes értékű és ritka szépségű könyv természetesen ma is megcsodálható a párizsi, escorial-beli, kairói, fezi vagy egyéb könyvtárakban és múzeumokban. Néhány hírmondóként maradt példány mindössze, melyek gondolatban elröpítenek minket a középkori iszlám világ kulturális centrumaiba. Ha csak igen töredékesen is, de bepillantást nyerhetünk az akkori gondolkodás, illetve tudományos és kulturális élet kulisszái mögé. Az effajta vizsgálódások azonban nemcsak a mohamedán világ megismeréséhez visznek közelebb. Az iszlám írásművészet, könyv- és könyvtártörténet tanulmányozása nagyon fontos az európai művelődéstörténet feltárása kapcsán is. A középkori Európa szellemi élete, a keresztény tudósok műveinek megértése ugyanis csak így lehet teljes. A 17. században élt jeles erdélyi gondolkodónk, *Apáczai Csere János* – aki egyébként a héber, görög és latin nyelv elsajátítása mellett negyedik idegen nyelvként fontosnak tartotta az arabot is – „néma mesterek”-nek nevezte a könyveket.

Valószínűleg sok muzulmán uralkodó, tudós, diák, könyvmásoló és fordító vélekedett hasonlóan, akik ezerszám készítették és olvasták a különböző műveket a mecsetek vagy könyvtárak falai között. Sokan voltak, akik nappal és éjjel pergamen, papirusz vagy papír fölé görnyedve, végeláthatatlanul rótták a betűk sorát, hogy a tudást megőrizzék és átmenekítsék az elkövetkezendő nemzedékeknek. Ők tudták, hogy nincs nagyszerűbb tájék a földkerekségen, mint az írott szó csendes birodalma.

A könyvtár vagy a mecseten belül volt, vagy az uralkodói palotában, ez utóbbi legszebb, legtágasabb termében. Ha külön helyiségekben tartották a könyveket, akkor azok egyben raktárak és olvasótermek, sőt, tudományos viták lefolytatására is alkalmasak voltak. (35) Az ajtórések függönnyel záródtak, a talajon szőnyeget (vagy gyékényt) helyeztek el. A falakat általában egyszerűen lemeszelték, és a falnak támasztva tartották a fából készült szekrényeket vagy ládákat. Az értékes könyveket (pl. a Korán egy-egy remekbe szabott példányát) – miként gyakorta manapság is – kiemelték a helyükről, és speciális vitrinekben állították ki. Minden szekrényhez vagy ládához tartozott egy katalóguslap, amelyre rávezették, hogy milyen könyvek találhatóak az adott helyen.

Jegyzet

- (1) L. erről: KÉRI, K.: *Rendszer és tudás*. Iskolakultúra, 1997. 10. sz., 110–114. old.
- (2) Korán, 2, 269.
- (3) *Az Ezeregyéjszaka meséi*. Európa, Bp. 1974, 11. old.
- (4) *A teherhordó és a három leány története*. uo., 39. old.
- (5) DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*. Kőrösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, Bp. 1987, 68. old.
- (6) MAZAHÉRI, A.: *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10.-től a 13. századig*. Európa, Bp. 1989, 187. old.
- (7) Művelt muzulmán nőkről I.: KÉRI, K.: *Nők a fátyol mögött*. Valóság, 1998. 8. sz., 64–70. old.
- (8) HITTI, P. K.: *History of the Arabs*. MacMillan, London 1960, 414. old.
- (9) DODGE, B.: *Muslim Education in Medieval Times*. The Middle East Institute, Washington 1962, 14. old.
- (10) MAZAHÉRI: *A muszlimok mindennapi élete...*, i. m., 188. old.
- (11) DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*, i. m., 84. old.
- (12) GOLDZIHÉR, I.: *Az iszlám*. Magvető, Bp. 1980, 384–385. old.
- (13) BEN SAID: *Maghreb* (spanyolra fordította Ribera y Tarragó, J., spanyolból magyarra fordította Kéri, K.). = SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C.: *La España musulmana I*. Espasa-Calpe, Madrid 1978, 415–416. old.
- (14) TRITTON, A. S.: *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*. Luzac and Co. Ltd., London 1957, 195. old.
- (15) *The Encyclopaedia of Islam*. Szerkesztette: BOSWORTH, E.–DONZEL, E.–LEWIS, B.–PELLAT, CH. V. E. J. Brill, Leiden 1986. – „madrasa” címszó, 1125. old.
- (16) MAZAHÉRI, A.: *A muszlimok mindennapi élete...*, i. m., 181. old.
- (17) *The Encyclopedia of Islam*, i. m., 1125. old.
- (18) *Historia de la humanidad. Las grandes civilizaciones medievales I*. Szerkesztette: ELISSÉEFF, V.–NAUDOU, J.–WIET, G.–WOLFF, PH. Planeta–Ed. Sudamericana, Barcelona–Buenos Aires 1977, 492. old.
- (19) = DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*, i. m., 88. old.
- (20) Uo., 89–90. old.; *The Encyclopedia of Islam*, i. m., 1125. old.; MAZAHÉRI, A.: *A muszlimok mindennapi élete...*, i. m., 184. old.
- (21) E témáról I. pl.: WALDEN, J. W. H.: *The Universities of Ancient Greece*. New York 1919, 48–50. old.
- (22) AVICENNE: *Le livre de Science*. Les Belles Lettres, UNESCO, Paris 1986, 16. old.
- (23) VALDEÓN, J.: *El califato de Córdoba*. Cuadernos de Historia 16. 102. füzet, Madrid 1985, 4. old.
- (24) PERICOT, L. G. (dir.): *Historia de España II. La alta edad media: siglos V al XIII*. Instituto Gallach, Barcelona 1970, 176. old.
- (25) ESCOLAR, H.: *Historia de las bibliotecas*. Fundación G. S. R., Madrid 1987, 133. old.
- (26) SAMSÓ, J.: *Ciencia musulmana en España*. Cuadernos historia 16. 144. füzet, Madrid 1985, 8. old.
- (27) CARLO, A. M.: *Introducción a la historia del libro*. Fondo de Cultura Económica, Mexico–Madrid 1993, 249–250. old.
- (28) DAMSEAUX – SOLANA: *Historia de la pedagogia*. Escuela Española, Madrid 1967, 107. old.
- (29) L. erről: MOLINA, A. M.: *Córdoba de los Omeyas*. Planeta, Barcelona 1994.
- (30) PERICOT, L. G.: *Historia de España...*, i. m., 234. old. – GOLDZIHÉR IGNÁC: *Az iszlám kultúrája I–II*. című művében, a spanyolországi muzulmánokról írott akadémiai székfoglalójában huszonnégy füzetet említett (Gondolat, Bp. 1981.).
- (31) VALDEÓN, J.: *El califato de Córdoba*, i. m., 28. old.
- (32) GOLDZIHÉR I.: *Az iszlám kultúrája*, i. m., 142. old.
- (33) ESCOLAR, H.: *Historia de las bibliotecas*, i. m., 136. old.
- (34) ESTEBAN, L.–MARTÍN, R. L.: *Historia de la enseñanza y de la escuela*. Tirant lo Blanch, Valencia 1994, 76. old.
- (35) ESCOLAR, H.: *Historia de las bibliotecas*, i. m., 138. old.
- (36) Uo., 140. old.
- (37) = DÉVÉNYI K.–IVÁNYI T.: *Az arab írás története*, i. m., 91. old.
- (38) IBN DZSÁIR-t idézi: CHEJNE, A. G.: *Historia de España musulmana*. Catedra, Madrid 1993, 159. old.
- (39) BRENTJES, B.: *Izmael fia – Az arabok története és kultúrája*. Kossuth, Bp. 1986. 86. old.
- (40) SZAID: *Tabaqat al-Uman* (spanyolra fordította: Machado, O. A., spanyolból magyarra fordította: Kéri, K.). = SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C.: *La España musulmana I*. Espasa-Calpe, Madrid 1978, 417. old.
- (41) MOLINA A. M.: *Córdoba de los Omeyas*, i. m., 124. old.
- (42) *Historia de la humanidad*, i. m. 491–492. old.

K O M A

k ö z o k t a t á s i m o d e r n i z á c i ó s k ö z a l a p í t v á n y

Alapítása:

A Közalapítványt a Magyar Köztársaság Kormánya hozta létre 1995-ben, az alapító nevében a művelődési és közoktatási miniszter jár el.

A Közalapítvány célja:

- Tantervek, tanítási programok (beleértve a nemzeti és etnikai iskolák, a speciális nevelést igénylők tanterveit és programjait) fejlesztésének és terjesztésének támogatása;
- az országos vizsgák (érettségi vizsga, alapvizsga) intézményi szintjének támogatása;
- a közoktatás információs rendszere kialakításának és tájékoztatás fejlesztésének támogatása iskolai és iskolarendszeri szinten;
- a közoktatás fejlesztését szolgáló neveléstudományi kutatások támogatása;
- a közoktatásban jelentkező pedagógiai problémák vizsgálata, pedagógiai megoldások és eljárások kifejlesztése körében a pedagógiai innováció támogatása;
- az iskola és társadalmi környezete, az iskola és a fenntartó kapcsolatát javító, a diákság és a szülők demokratikus kultúráját erősítő projektek támogatása, elsősorban a diákönkormányzatok, a szülői civil szerveződések, a szülői munkaközösségek és az iskolaszék intézményének fejlesztése.

A kuratórium tagjai:

Dobos Krisztina elnök

Csapó Benő, Csirke Ernő, Farkas István, Gáldiné Varga Ilona, Hutai László, Kapor Károly, Kojanitz László, Kovács István Vilmos, Lóránd Ferenc, Mester Zsuzsa, Nyerges Tibor, Puskás Aurél, Sió László, Szalay Lucia, Szebedy Tas, Vekerdy Tamás

A felügyelő bizottság elnöke: Zsolnai László

A Közalapítvány által már meghirdetett pályázatok:

- KOMA III. – Művészetek
 KOMA IV. – Ember és Társadalom műveltségterület
 KOMA V. – Oktatásügyi szakértőknek szóló továbbképzés szervezése
 KOMA VI. – Iskolai mentálhigiéne
 KOMA VII. – Továbbképzés II.
 KOMA VIII. – Multimédia taneszköz, CD-rom, video, CD-video készítésére
 KOMA IX. – A kezdő szakasz
 KOMA XI. – Alternatív pedagógiai programok
 KOMA X. – A Közoktatási Modernizációs Közalapítvány és a Népjóléti Minisztérium közös pályázata hátrányos élethelyzetű csoportok egészségmagatartásának javítására
 KOMA XII. – Idegen nyelvoktatásának korszerűsítésére

KOMA XIII. – Kistérségek iskolai pedagógiai együttműködésének (társulásának) elősegítésére

KOMA XIV. – Nemzetközi kommunikáció – a pedagógusok és pedagógus szakmai szervezetek nemzetközi kommunikációjának fejlesztésére, különös tekintettel az Európai Unióra vonatkozó ismeretek bővítésére és terjesztésére

KOMA XV. – Óvodai nevelés az Óvodai Nevelés Alapprogramja alapján álló óvodai innovációk megvalósítására, folytatására, feltételeinek megteremtésére

A Közalapítvány folyamatban lévő pályázatai:

KOMA XVI. – Kiemelkedő képességű gyerekek, fiatalok nevelése, oktatása

KOMA XVII. – Közoktatási intézmények szakkönyvtámogatása

KOMA XVIII. – Kollégiumi élet

KOMA XIX. – Pedagógiai kutatások eredményeinek iskolai alkalmazása

KOMA XX. – Komplex környezeti értékek helytörténeti, földrajzi háttérrel

A Közalapítvány szándéka a pályázati utógondozásra:

Ez azt jelenti, hogy a Közalapítvány kíváncsi arra, hogy mi lett a pályázati anyagok, kiutalt pénzek sorsa, hogyan valósultak meg a pályázók tervei. Ezért a KOMA

– konferenciákat

– publikációs lehetőségeket

– kiállításokat kíván szervezni a beérkezett pályamunkák felhasználásával.

A Közalapítvány titkársága:

A titkárság feladata, hogy gondoskodjon a Közalapítvány működéséről, a pályázatok meghirdetéséről és a hozzájuk kapcsolódó döntések előkészítéséről és végrehajtásáról.

A titkárság munkatársai:

Rados Péter titkárságvezető

Molnár Gergely, Kovácsné Wottava Erzsébet, Selleiné Kiss Melinda, Somkutiné Luka Erzsébet, Váliné Pintér Antónia

A titkárság működési rendje:

Hétfő–Csütörtök: 8–17 óra között

Pénteken: 8–14 óra között

A Közalapítvány címe:

1054 Budapest V., Báthory u. 10. VI/601.

Tel./Fax: 06/1/302-65-15, 06/1/302-65-22

e-mail: komalap@elender.hu, honlap: www.koma.hu

Két alkímiai fragmentum sorsáról

Az Egyetemi Könyvtár U. Fr. I. m. 60. jelzetű, négyoldalas, hajdan Platónnak tulajdonított, alkímiai témájú töredéke és a Központi Szeminárium S. Fr. 1. m. 36. jelzetű, szintén alkímiai és ugyancsak négyoldalas Geber-féle töredéke minden bizonnyal egyazon kódex lapjaiként volt olvasható. (1) Az előbbi részlet Pseudo-Platón Liber quartus cum commento Hebuhabes Hamed explicatus ab Hestole című műve negyedik könyvének egyik darabja, az utóbbi pedig Pseudo-Geber Summa perfectionis magisterii in sua natura című híres traktátusának a Vénusz és a Szaturnusz lényegét tárgyaló részében olvasható.

Mindkét műnek viszonylag korán elkészült a nyomtatott változata is, a Ps-Platón fragmentum sorait az 1622-es, Zetzner-féle *Theatrum Chemicum* ötödik kötetének 197–200. lapjain, (2) a Ps-Gebert pedig egyrészt az 1682-es kiadású, Gebernek és *Avicennának* tulajdonított iratokat tartalmazó könyvben, (3) a 124–127. és 133–136. oldalakon, másrészt az 1561-es Baselben megjelent *Verae alchemiae* első kötetében, valamint a *Manget-féle Bibliotheca chemica* curiosában találjuk, (4) ha a szép, gondos betűkkel írt, de rövidítésekkel és ligatúrákkal zsúfolt, és helyenként az olvashatatlanságig halványodott kézirat töredék deszifrázása belefáradunk. A kéziratokat – gyanús témájuk mellett – talán éppen a nyomtatott változatok megléte tette fölöslegessé, és ezért használta egy 17. századi könyvkötő – minimális antikváriusi tiszteletet tanúsítva az illusztrált középkori kéziratok iránt – tiszta bőr helyett kötőanyagul őket. Fennmaradásukat mindenesetre méltatlan sorsuknak köszönhetik. A szerény hazai forrásanyag kiegészítését célzó fragmentumkutatás talált rájuk, mikor különböző őrzőkönyvekről lefejtették az efféle új forrásokat, vállalva az azonosítással és a proveniencia-kutatással járó bizonytalanságokat. A paleográfus csupán az íráskép, a könyvdíszítés és az őrzőkönyv kötéséhez használt kíséroranyag kínálta töredékes adatokból következtethet a fragmentum keletkezésére, használatának színnyelvére és későbbi sorsára. Ez a következtetés gyakran esendő és kérdőjelekkel teli. (5) Címoldal híján sokszor még a pusztá azonosítás is jelentős akadályokba ütközik. E kutatás tárgyául az Egyetemi Könyvtár háromszáz és a Központi Szeminárium majdnem kétszázötven töredéke szolgált. Az utóbbiak olyan őrzőkönyvekről lettek lefejtve, melyeket a múlt század elején adott át az Egyetemi Könyvtár a Szemináriumnak, és amelyek a jezsuita, majd a II. József-féle kolostorfelosztások eredményezte abolíciós anyagból származnak. Az ilyen módon összetartozó, de kettéosztott anyag a fent hivatkozott fragmentumkatalógusokban került feldolgozásra.

A most bemutatandó szövegrészek szerzői ráirányítják a figyelmünket a középkori alkímia két forrására (princípiumára), az inkább szellemi természetű, spirituális görög és a gyakorlatibb, kísérletezőbb arab tradícióra. Nincs értelme azt kérdeznünk, vajon maga Platón alkímista volt-e. Komoly kutatás természetesen nem tulajdonít neki alkímiai korpuszt, ha azonban ívet szerkesztünk a görögök, Platón, *Arisztotelész*, a sztoa, majd az arabok természetfelfogásán keresztül, az ív metszeni fogja a középkori alkímiát is. A történetet célszerű *Empedoklésznél* kezdeni. Négy-gyöker tanítása szerint (fr. 17.) minden létező négy alapvető, egymásra kölcsönösen visszavezethetetlen elemből (víz, tűz, levegő, föld) épül fel, a közöttük fellépő Szeretet és Viszály váltakozó tevékenységének köszönhető a kozmosz keletkezése, de ez a duális elv alkalmazható az állatok életciklusára és más termé-

szeti folyamatokra is. (6) A dolgok állandó változásban vannak egy taszító és egy vonzó erő munkája következtében; a négy princípium kombinációja megváltoztatható. Empedoklész elmélete – mint látható – nem zárja ki egy alkímiai horizontból történő újraolvasás lehetőségét, hiszen a transzmutáció sem más, mint kísérlet az anyagot konstruáló összetevők kombinációjának és konfigurációjának a megváltoztatására. Az esetleges alkímiai motivációkat Platón *Timaiosza* is bátorítja, ahol az elemeknek a szabályos geometriai testek képezik alapjukat, ezek pedig derékszögű és egyenlő szárú háromszögekből állnak, melyek alaptulajdonsága a szimmetria. Ez az elmélet nemcsak az alkímistáknak, hanem *Heisenbergnek* is megnyerte a tetszését, ugyanis rímelt az elemi részecskék alkotórészeiről szóló mai elképzeléseinkre is. Az alkímisták másik nagy autoritása, Arisztotelész rendszerbe foglalja mindezt; nála minden elemhez egy tulajdonságpár tartozik a száraz, nedves, meleg, hideg tulajdonságok közül választva. A létező anyagok ezek származékai, eltérő sajátosságai az összetevők különböző arányain alapszanak. Platónnál a konfiguráció átrendeződése, Arisztotelésznél a kvalitatív változások tehetők felelőssé az átalakulásért. A tulajdonképpeni alkímia azonban csak ezután születik, az időszámításunk szerinti első évszázadokban, a hellenizmus és a szinkretizmus bölcsőjében, a gnosztikus, neoplatonikus, neopythagoreus, sztoikus, epikureus, görög és egyiptomi tradíciók bábáskodása mellett. Keresztapja *Hermész Trismegisztoz*, fiatalkora pedig az arab filozófia jegyében telik. Az érdeklődők válogathatnak a bőséges és változatos színvonalú szakirodalomból, (7) a töredékek bemutatásához azonban nem szükséges erről részletes elbeszélést nyújtanunk, itt elég lesz csupán néhány utalással élnünk.

Az alkímiatörténetek a hellenizmus sokféle és az alkímiát megengedő előfeltevéseinek bemutatása után, az első alkímistákon, a panopóliszi Zozimoszon, Szinészioszon, Olimpodoroszon túljutva, az arab alkímia részletezésére térnek át. Az arabok közül a legjelentősebb alkímista a nyolcadik században élt *Abu Musa Jabir ben Hajjan ben Abdallah El-sufi El-Tarsufi El-Kufi* (latin szerzőknél egyszerűen: Gabir vagy Geber), akinek híre olyan nagy volt, hogy több írás – köztük a vizsgálatunknak kitett szövegek egyike – az ő művének tüntette fel magát. Elméletére, éppen e töredék kapcsán, még visszatérek.

Az alkímia – a test és a lélek dualizmusát, az anyagi és a szellemi szubsztancia radikális szétválasztottságát valló gnoszticizmussal szemben – optimista gnózisával, (8) mely megengedi az anyag szellemivé tételét, lényegi kapcsolatban van azzal az országgal is, melyhez a legtöbb hagyomány fűzi, azaz Egyiptommal. Az egyiptomi gondolkodástól ugyanis nem idegen az anyag istenítése, megnevesítése, átszellemítése és a lélek testhez kötése, ami megfigyelhető a balzsamozás aktusában is. A hellenizmus kori hermetizmusból – úgy tűnik – éppen az alkímia rokonítható az egyiptomi természetfelfogással, így az arab és a görög hagyomány mellett ez az alkímia harmadik kiindulási pontja. (9)

A 4. századi *Pibéchosz* állította, hogy minden test kéneseit (mercuriust) tartalmaz. Az alexandriai alkímisták meg is elégedtek ezzel, míg az arabok a ként (sulphur) is a testek alkotórészeinek tartották. Mostani vizsgálatunkon látszólag kívül esik, mégis hangsúlyt fog nyerni a harmadik princípium kérdése. Ha élt, akkor *Basilius Valentinus* a 15. században, ha nem, vagy pedig *Paracelsus* után élt, akkor maga Paracelsus a 16. században bevezette a sal philosophorumot, mint harmadik princípiumot, mely a tűzállóság és állandóság képviselője. Így fogalmazódott meg különféle alkímiai iskolák vitájából egy bonyolult technika és spirituális algoritmus, amelyről leggyakrabban olyan könyvekben olvashatunk, melyek *Hermészt*, *Osztanészt*, *Platont*, *Arisztotelészt*, *Morienust*, *Gebert*, *Rhazest*, *Bubacart*, *Alpharabit* vagy *Avicennát* tüntetik fel szerzőjüként. A középkor ilyen – műfajában leginkább szakácskönyvre emlékeztető – leírásai alapján az alkímista nemtelen anyagból nemeset hoz létre, az egyszerű lélekben pedig előállítja a lelki aranyat a hímnemű vörös sulphur philosophorum, a női jellegű fehér mercurius philosophorum, majd Paracelsustól kezdve a sal philosophorum segítségével, a solutio, coagulatio, augmentatio, citrinatio, conjunctio, corruptio, albatio, dealbatio, ceratio, amalgamatio, purgatio, fixatio, mortificatio, put-

refactio, multiplicatio, projectio, rubefactio, volatilitio folyamata során, kemencékben, retortákban, desztillálóedényekben, fiolákban és lombikokban. Ezek közül a mercurius, a sulphur, a conjunctio (10) és a mortificatio, valamint a retorták mint a halál és a születés színhelyei futották be a leglátványosabb karriert az alkímia metaforáiban és nagyon gazdag ikonológiájában, király és királynő, szűz, oroszlánok küzdelme, sas, kígyó, hattyú, nap, hold, nász, királygyilkosság, sír és ravatal képében. Az arany és az ezüst tingálás révén jön létre, azonban minden keletkezéshez valami más pusztulásán keresztül vezet az út, corruptio unius est generatio alterius, ezért kell meghalniuk a képeken ábrázolt királyoknak. A gyilkosság és a rothadás az előfeltétele az új születésének, a feltámadásnak, a vörös ifjak és a fehér menyasszonyok egymásra találásának. A királyi szubsztancia a sírban, börtönben vagy a tenger fenekén várja az átalakulást. A lombik máskor anyaméh, filozófusok tojása, Mária fürdője, olvasztókohó, tisztító fürdő vagy zöld oroszlán. Türelmes olvasó kiismerheti, hogy a természet mely részlete a kémiai folyamat mely mozzanatának felel meg, csak egy kérdésre nem tud végül választ adni: melyik a jelkép, mely ábrázol, és melyik a jelölt, a szimbolizált tárgy? Vajon a spirituális történetek szolgálnak a kémiai folyamat hasonlatául, vagy pedig a lombikok, tüzek, transzmutációk, konjunkciók jelképeznek valamiféle megfogalmazhatatlan szellemi folyamatot?

A lélek és a halál szubsztancializálódik és megszemélyesül, míg az anyag spiritualizálódik és történetivé válik az alkímista művekben. Célszerűtlen tehát természettudományként olvasnunk ezeket, mert csak frusztrációra számíthatunk.

Amilyen bonyolult eljárásokkal és sokrétű metaforákkal dolgozik az alkímia, olyan széles horizontot tár az utókor interpretációs vágyai és attitűdje elé. Sokak szerint egyszerűen áltudománnyal állunk szemben, melyhez ha hittel közelítünk, sarlatánok áldozataivá válunk. Mások a lélek tökéletesítésének, anyagi kontextusból történő kimentésének az alkímiában kétségtelenül meglevő törekvésére helyezik a hangsúlyt, és a lelki arany létrehozására irányuló pszichológiának tartják. (11) Megint mások a gazdag, képekben és allegóriákban megszólaló szimbolizmust méltatják (mondják, *Luther* is a feltámadást illető hasonlatai miatt értékelte az alkímiát), és mint ikonológiai kutatás tárgyát, felmentik a tudomány bírálata alól, míg vannak, akik a szimbolizmust pusztá kódolási technikának vélik, mely az avatatlanok félrevezetését és távoltartását szolgálja, vagy azt, hogy a beavatandók hosszú és fáradságos képzés során megtanulják tisztelni a királyok tudományát. (12) A köznéptől elzárkózó adeptusok tudása nem publikus, csak szűk körben hagyományozandó. E vélemény szószólói szerint az anyagok, elemek, laboratóriumi műveletek jelölésére mozgósított, érthetetlen és mitológiába hajló szimbolika-apparátus pusztá dekódolásra vár, (13) tehát szemiotikai feladatot kell megoldanunk. Menthető a transzmutáció gondolata is, mert az alkímisták az amalgámokat is önálló fémeknek tekintették, ezek pedig – lévén vegyületek – valóban átalakíthatók egymásba kémiai úton is, nem csak atommagfúzióval vagy -hasítással. Tudománytörténészek pedig felhívják a figyelmet arra, hogy az alkímia és tágabban a mágia a reneszánsz környékén számos olyan álláspontot képviselt a középkori paradigmával szemben folytatott vitájában (kísérletezés mint legitim tudományos módszer, természet feletti kontrollra és predikcióra való törekvés, valamint a technikai sikeresség mint a kutatási programot meghatározó tényező), melyet a modern tudomány önnön alapjaiként tart számon és tisztel, (14) míg az alkímia más – a mi természetfelfogásunktól idegen – álláspontjai korreláltak a középkori legitim tudomány nézeteivel, ezért józan kutatás aligha ítélné el. (15)

Felszínes értelmezések szokták dicsérni az alkímiát azért, mert súlyosan áltudományos jellege ellenére legalább termékeny volt, és felfedezett ezt-azt abból, amit ma kémiának nevezünk. (16) Gondosabb stúdiumok azonban kimutatják, hogy nem a mai tudomány tökéletlenebb (17) (vagy egyenesen: erkölcstelenebb) másával állunk szemben, hanem egy önálló (szimbolikus) rendszerrel, melyet értelmetlen aszerint elítélni, hogy mely aspektusai váltak mára tarthatatlanná, vagy azzal mentegetni, hogy végül is az összetevőkre bonthatás és újraintegrálás révén az aranycsinálást ma is lehetségesnek tartjuk.

Jóformán célját sem ismerjük biztosan az alkímiának (fizikai vagy lelki arany előállítása?), a szövegek helyes olvasatát sem bírjuk, de még azt sem tudjuk, van-e egyedül üdvözítő, helyes olvasat (létezik-e rekonstrukció, vagy minden próbálkozás bizonyos mértékig fikció is egyben); elhamarkodott tehát az alkímia racionalitása ügyében állást foglalnunk. Elhamarkodott azért is, mert a mágikus tudományokban minden bizonyos explicite jelen voltak olyan funkciók (lélektani, szociológiai, szimbolikus stb. aspektusok), melyekről a mai tudomány leválasztani igyekszik magát (dekontextualizálódni), és legfeljebb implicit formában integrálja őket. (18) Tagadhatatlan, és minden értelmezést esetlegessé degradáló tény, hogy az alkímia elitista, elzárkózó, ezoterikus tudomány, mely adeptus-elméletében ellentmond a mi nyílt, publikus, demokratikus tudományosményünknek, amely a bárhol, bárki által megismételhető kísérletekben hisz, és tagadja a csak beavatottak számára, csak megfelelő pillanatban (megfelelő konstelláció alatt) feltáruló igazságot.

Ilyen hosszú kitérő után kanyarodjunk vissza főtémánkhoz, a két alkimista szöveg sorsához. Viszonylag kevés adat található a kéziratárakban is ritkább Ps-Platón szöveghez. Nem ez az egyetlen Platónnak tulajdonított alkímiai vagy mágikus mű; *Badawi* még tizenkettőt említ, melyeknek vagy csak a címüket ismerjük, vagy kéziratuk is fennmaradt. (19) A legismertebb ezek közül a *Theatrum chemicum* V. kötetének 101–190. oldalán olvasható *Liber Quartus*, amely asztrológiai és geometriai részleteket is tartalmaz az alkímiai tanítások mellett. Ez a mű idézi *Ptolemaiosz Almagesztjét*, *Eukleidészt*, *Pythagorasz*t, *Homéroszt*, a sztoikusokat, valamint a babiloniakat az Eufrates völgyéből mint csillagtudományban járatos embereket. (20) Idézi továbbá a Platón dialógusaiból jól ismert Glaukónt, aki itt a dialógusoktól eltérően alkímiáról nyilatkozik, valamint lydiaiakat a szublimációról. (21)

Berthelot, nagy alkímiatörténetében, a szövegben előforduló 'Aron noster' szókapcsolatból arra következtet, hogy zsidó műről van szó, de ezt további argumentációval nem támasztja alá. (22) Sok találgatásra ad okot a kommentátor személye: *Hebuhabes Hamed*, valamint a szövegben előforduló másik név: *Thebit*. Ez utóbbi – *Badawi* szerint *Thâbit ibn Qurrah* – kéri az előbbi – *Ahmad ibn al-Husain ibn Jahar Bukhtart* – magyarázza meg, mit tanított Platón az okkult dolgokról, mely kérdésnek *Hebuhabes* a tömör és aforisztikus platóni főszöveghez csatlakozó bő fizikai és alkimista jegyzetekben tesz eleget. Ha jól dekódoljuk a *Thebit* nevet, és valóban *Thâbit ibn Qurrah*-ról van szó, akkor a kommentátor személyében nem alkímiai, hanem asztrológiai autoritást tisztelhetünk. (23) *Patai* megemlíti, hogy a 'habes' lehet pusztán félreértése az 'aben', vagyis 'ibn' szónak, így esetleg *Hebua ibn Hamed* néven kellene azonosítani a kommentátorunkat. (24) *Berthelot* véleményét a zsidó szerzőségről a lehetőség szintjén elfogadva, felteszi *Patai*, hogy a látszólag arab nevek valójában héber bibliai nevek elferdített változatai is lehetnek. A *Hebua* ez esetben a *Krónikák* első könyvéből ismert *Huba* (7:34), vagy *Ezdrás* könyvéből *Hobbaya* (2:61), *Hamed* *Eszter* könyvéből *Hamdata* (3:1), vagy a *Genezisz*-ből *Hemdán* (36:26), míg *Thebet* esetleg *Tafaat* a *Királyok* első könyvéből

Felszínes értelmezések szokták dicsérni az alkímiát azért, mert súlyosan áltudományos jellege ellenére legalább termékeny volt, és felfedezett ezt-azt abból, amit ma kémiának nevezünk. Gondosabb stúdiumok azonban kimutatják, hogy nem a mai tudomány tökéletlenebb (vagy egyenesen: erkölcsstelenebb) másával állunk szemben, hanem egy önálló (szimbolikus) rendszerrel, melyet értelmetlen aszerint elítélni, hogy mely aspektusai váltak mára tarthatatlanná, vagy azzal mentegezni, hogy végül is az összetevőkre bontás és újraintegrálás révén az aranycsinálást ma is lehetségesnek tartjuk.

(4:11). (25) A kérdésnek azért jelentős a tétje, mert ez alapján lehetne állást foglalni afelől, vajon a mű latin hamisítvány, vagy arabból, esetleg héberből lett lefordítva. (26) A korántsem eldöntött kérdésben Berthelot határozottan a fordításverzió mellett foglal állást, és a fordítás elkészülésének idejét 1200. körülre teszi. (27)

Liber Quartus-kéziratokkal mindenesetre a 13. századtól kezdve rendelkezünk, leggyakrabban az alábbi incipitekkel (28).*

Viszonylag ritkának számít a Ps-Platón-irat, a Ps-Geberhez képest mindenesetre kevés könyvtárban találkozunk vele, és különösen ritkák és értékesek a korai, 13. századi kéziratok, mint amilyen a vizsgálatunk tárgyát képező töredék.

Ismereteim szerint az alábbi európai könyvtárakban találunk egész vagy töredékes *Liber Quartus*, és mint látható, főként későieket (29).**

Az utolsó Bibliothéque Nationale-beli forrást más katalógusok szerényebben a 13–14. századra datálják. A kérdésnek azért van jelentősége, mert ez az egyetlen kézirat, amely régiségben rivalizálhat a mi töredékünkkel, valamint – bár erről a szakirodalom elfelejt megemlékezni – ebben is megtaláljuk a Ps-Geber-féle *Summát*!

Különösen érdekes, hogy Magyarországon, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában is találunk egy *Dixit Plato*, opus ducitur kezdetű kéziratot a 15. századból (1487-ből?), ez azonban nem azonos a *Liber Quartussal* (MS. 272. ff. 135–138.). A platóni részlet mindenesetre más alkímiai írásokkal van egybekötve, köztük „*Sanctus Albertus*”, Thazes és Geber munkáival. (30) Utóbbinak *Chimia* című könyvéből is tartalmaz részletet a miscellán kötet (ff. 2–76.), ez pedig éppen a *Summa perfectionis* alternatív címe.

Ezek szerint, és a későbbiekben bemutatásra kerülő párizsi (és egy további, bécsi?) kézirat szerint a Platónnak és Gebernek tulajdonított alkímiai iratok egybekötése nem volt példa nélkül álló.

Ahogy a Széchényi Könyvtár-beli alkímiai gyűjtemény, valószínűleg a mi eredeti könyvünk is több írást tartalmazott. A lapok tetején mindenesetre az olvasás megkönnyítésére – és az azonosítást végző utókor hálájára – fejlécben jelezték, hogy éppen melyik iratról van szó. Többek közt ezek a kék és piros betűkből álló fejlécek (Plato L. 4. és GEB L. 5’), valamint a hasonló méretű írástükrök segítettek megállapítani, hogy a két töredék ugyanaból a kódexből származik. A Platónnak tulajdonított nagyobb betűs, rejtélyes, tömör szöveg és a Hebuhabes Hamed-féle apróbb betűs, bővebb, tudományos magyarázat más kéz írása. A szöveg megszokott rövidítésekkel él, kék és vörös kezdőbetűket tartalmaz, az olvasást csak a leromlott állapota, hajtogatások, szakadások, hiányok nehezítik meg.

A fragmentum keletkezésének lokalizálásához és datálásához fontos adalékokat, kodikológiai szempontból értékes információkat szolgáltathat az iniciálék művészettörténeti vizsgálata. Ez a vizsgálat különös nehézségekkel jár akkor, amikor csak egyszerű, kevésbé árukkódó iniciálékből lehet kiindulni. A Ps-Platón töredék esetében azonban a sors kegyesebb a kutatókhoz: a könyv utolsó részét bevezető *Dixit Plato* D-jében színes iniciálé férfife-

* „Consideravi res ex quattuor naturis et inveni,
Cum res ex eodem genere sint radices,
Dixit Plato. Cum res ex eodem genere,
Dixit Plato. Et corpus cum separaveris ipsum,
Dixit Thebit, dixit Eubohabes Hames,
Dixit Thebeth Hames filio Hasom filio Gahar elegimus apud finem,
Hec scientia incipit a potentia et pervenit ad actum.”

** Oxford, Digby 219, 16. sz. vége, ff. 120–143.;

San Marco, XVI, 2, 14. sz. ff. 43–46.;

San Marco, XVI, 3, 15. sz. ff. 291–303.;

Bologna 138, 15. sz. ff. 216v–221v.;

Bologna X 270, 15. vagy 16. sz. f. 135r.;

Bologna 303 (500), 15. sz. ff. 305r–308r.;

Venezia, Bibliotheca Marciana XVI, 3, c. 1472, ff. 291–303.;

Paris, Bibliothéque Nationale 6514, c. 1300. ff. 88r–101r.

jet, talán Platón-arcképet ábrázol. Ilyenkor a kodikológus a művészettörténészhez fordul segítségért. A betűről és a rajzról *Wehli Tünde* a következő szakvéleményt adja:

„(A töredék) szövege jellegtelen, 14. századi textuális gotica. A készítés helyéről semmit sem mond. Ez esetben viszont többet mondhat a közepes kvalitású, eklektikus, erősen kopott iniciálé. Hasáb formájú kerete, a betű formája, a végén a csomókkal közép-európai jellegű. Az auktorábrázolás tulajdonképpen itáliai szokás, de az iniciáléban látható fej rajza és formái távoli cseh–morva igazodást mutatnak. A csomókból kibúvó levelek motívumai is olaszosak. A színek egy része – főleg a levelek okkeres, zöldes tónusai – Itália felé vezetnek, míg a betűtörzs és a fej tompább, sötét színei közép-európaiak. Az iniciálé feltételezésünk szerint 1360 körüli munka. Az ekkor lejátszódó közép-európai folyamatba szervesen illeszkedik: az itáliai vándorművészek és importmunkák közép-európaiává válásában alkot egy láncszemet.” (31)

Az iniciáléban látható arcot később félig befeketítették, ennek azonban a szakértő szerint művészettörténeti jelentősége nincsen. (32)

Úgy tűnik, hogy a szöveg Zetzner-féle szövegkiadástól való eltéréseinek nem kell nagy fontosságot tulajdonítanunk. Igitur helyett ergo-t, Hebuhabes helyett olykor Hamedet találunk a kéziratban, egy anima kimaradt (ez azért nem tűnik teljesen mellékesnek), de a leggyakrabban csak a rongálódás miatt hiányoznak szavak, szórészek, amelyeket a nyomtatott szövegkiadás alapján sikerrel lehet rekonstruálni.

Nehéz azonban ezeknek a variánsoknak jelentőségét megítélni, hiszen az alkímiában minden betűnek, minden szimbólumnak és látszólag a szinonim szavak közti választásnak is lehet olyan jelentősége, melyet laikus tekintetünk nem tud felmérni. Ki tudja – talán éppen ezen múlik az Opus Magnum sikere, vagy a homunculus létrejötte. A szövegnek ebben a részében mindenesetre együtt találjuk a spirituális (vagy egészségügyi) folyamathoz tartozó szavakat (anima, spiritus, corpus, humiditas spiritualis) a kémiai eljárásra utalókkal (calcinatio, mundificatio, clarificatio), és olyanokkal, melyek mindkettőhöz járulhatnak (corruptio, humiditas). Nem lehet elkülöníteni, melyik a tárgy- és melyik a metaszint; a világ különböző részletei közti korrespondencia olyan erősségű, hogy a fémek és vegyületek hozzáértés nélküli keverése könnyen a testrészek átrendeződését vonhatja maga után. Ez a par excellence tudomány, ahol a szóhasználatnak mélyebb jelentősége van.

A Ps-Geber-féle Summa Perfectionis sokkal elterjedtebb olvasmány volt a középkorban, és a jelenkori szakirodalmat is jobban foglalkoztatja, mint a Liber Quartus. (33) Ez volt talán a legfontosabb alkímiai szöveggyűjtemény a késő középkori nyugaton, kritikus pozíciót töltött be az alkímia fejlődésében. Berthelot nagy kémiatörténetében már a múlt század végén felhívta a figyelmet a könyv különleges helyzetére. (34)

Az attribúció ebben az esetben kevésbé átlátszóan hamis, mint Platónnál. Geber valóban jelentős korpusszal gyarapította az alkímia irodalmát, ezért léphetett be a diszciplína azon autoritásai közé, akiknek különösen szívesen tulajdonítottak további iratokat. Berthelot két típust különböztet meg a fordításnak tűnő alkímiai iratok között. A kisebb csoportba tartozók felismerhető szerkezet nélkül íródtak, allegorikus, sarlatán stílusban, idézetek, elméletek, tények konfúzus gyűjteményei lelkes keveredéssel találva, görög alkímisták szövegszerű idézeteivel fűszerezve. A másik, népesebb csoport tagjai didaktikus, módszeresen rendezett művek, melyek a teljesség igényével tárgyalják a módszert, a témákat szabatosan elrendezve, a gondolataik részleteit aprólékosan kidolgozva. Itt nem találunk tényleges idézetek, alig név szerinti hivatkozásokat, csak régi filozófusoknak tulajdonított általános érvényű mondásokat, de ezeket is átfogalmazva. Ez utóbbiak, melyekkel a Ps-Geber szöveg is közeli rokonságban áll, sokkal inkább a skolasztikus gondolkodás logikájának termékei, mint valamilyen arab alkímista észjárásé. A módszeres, osztályozásra törekvő, rendezett, didaktikus-skolasztikus érvelés persze nem zárja ki a fordítás lehetőségét, hiszen nem ritka eset, hogy fordítás közben a szöveg jellege eltávolodik az eredet-

titől, és felveszi ama korszak gondolkodásának sajátosságait, melyben a fordítás készült. A Summa perfectionis esetében azonban további tények is növelik gyanúnkat, hogy végül ne fordítsanak, hanem latin hamisítványnak véljük azt. Először is, nincsen tudomásunk az arab eredetiről, legyen az valóban Geber műve, vagy arab hamisítvány. Másodszor is, a szöveg alapos szaktanulmányhoz híven, a transzmutáció lehetőségének lelkiismeretes tárgyalásával kezdődik, márpedig a történeti Geber korában nincs még kétség a transzmutáció felől, annál inkább a 12–13. században, mind a latin, mind az arab művekben. A kézirat racionalizmusa, melynek jegyében a csillagoknak a fémekre gyakorolt hatását tárgyalja, szintén meglepetésre ad okot, hiszen az égi és a földi entitások közti korrespondenciát Geber fenntartás nélkül elfogadta volna. A modern kompozíció mellett szóló további bizonyíték, hogy a gondolatok hasonló terminusokkal kerülnek kifejtésre, mint a 12–13. század más írásaiban, például *Roger Bacon*, *Vincent de Beauvais* műveiben. Igen pregnánsan jelzi a terminológia szellemiségének ezt a rokonságát maga a cím is: a summa mint műfaj a skolasztikus gondolkodás világnézetéhez igazodik. Berthelot végül amellest foglal állást, hogy az írás nem régebbi ebben a formájában a 13. századnál, bár lehet, hogy anyagában, mondataiban korábbról is kölcsönöz, akár még Gebertől is. Szerinte a legvalószínűbb feltetelezés, hogy 13. századi latin szerzők felhasználták a tudós Geber nevét, saját felfedezéseik publikálásához. (35)

Olyan művekkel áll e szempontból rokonságban analizált szövegünk, mint a *De investigatione perfectionis*, a *De inventione veritatis*, a *Liber fornacum* (ezek a Summa kivonatának tűnnek) és a *Testamentum Geberi regis Judeae*. Ezekből tehát sokkal inkább a 13–14. század (al)kémiai gyakorlatára következtethetünk, mint a történeti Geber észjárására.

A frissebb szakirodalomból William Newman cikkeit érdemes említeni a Geber-féle szövegek szerzőjének identitásához. (36) Newman – Kopp terminológiájával élve – corpus geberianum néven hivatkozik a latin Ps-Geber-művekre. Az az őt, fent említett traktátus tartozik tehát ide, mely hasonló módon vet fel kétségeket a szerzője személye felől. A Hermann Kopp által kezdeményezett, majd Marcelin Berthelot, Eric John Holmyard, Julius Ruska folytatta száz éves vita fonalát felvéve, Newman mikrofilológiai vizsgálatokat folytat. Összeveti a Summát a Rhazesnek attribuíált (Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyya ar-Razi – az ő nevéből képezték a Bubacar nevet is) *De investigatione* és Paulus de Tarento nevén futó *Theorica et Practica* művekkel. A szövegek mintha keresztthivatkozásokat tartalmaznának, függenének egymástól, emlékeztetnek egymásra. Az analóg érvelésű, szerkezetű és terminológiájú, egymáshoz hasonló teoretikus háttérű és egymásra célzó, a másikat beígérő, a másiktól kölcsönző szövegeket egymás mellé helyezve a szerző arra a következtetésre jut, hogy a szövegek között közvetlen függés állapítható meg. Nagy valószínűséggel ugyanaz a személy írta mindhármát, és az igazi író egy bizonyos Paulus de Tarento, „lector fratrum minorum in Assisio”. Először a *Theorica et practica* készült el, nagyjából a *Liber secretorum de voce Bubacabris* című művet véve alapul. Aztán a ferences szerző ismeretlen okból újra feldolgozta forrását és beleillesztett részleteket a *Theoricából* is, így készült el a *De investigatione*, melyben a szerző hírt ad arról, hogy tervbe vette a Summa megírását. Az utóbbi megírásakor pedig visszautalt a *De investigationera*. Bár Newman a cikk megírásának idején nem rendelkezett életrajzi adatokkal Paulus de Tarento dél-italiai ferences szerzetessel kapcsolatban, filológiai információkból arra következtet, hogy a summa perfectionis magisterii valamikor a közt készülhetett el, hogy Albertus Magnus 1250 és 1254 között megírta a *De mineralibus* és Petrus de Abano a 14. század első évtizedében elkészítette a *Conciliator*t.

Térjünk most rá e keletkezéstörténeti rekonstrukció után a mű szerkezetére. A Summa szokványos formájában négy könyvre oszlik. Az első rész, a *De perfectione Magisterii in sua natura* érveket és ellenérveket sorol fel az alkímiai transzmutáció lehetséges volta körül, számba veszi a nagy mű létrejöttének esetleges akadályait, majd rátér a fémek és a velük korrespondáló bolygók leírására. A második rész, a *De principiis Magisterii et de per-*

fectione eiusdem az alkímiai műveletek és apparátus leírása és elméleti magyarázata. A szerző akkurátusan végigveszi a sublimatio, a descensio, a calcinatio, a solutio, a coagulatio, a fixio és a ceratio folyamatait, így az alkímista „magisterium”, azaz tanítás iránt érdeklődők számára tankönyvül is szolgálhat ez a fejezet. A következő rész, a De consideratione rerum ex quibus est perfectio Magisterii, a fémek esszenciális természetét a korpusz-kuláris elmélet tükrében mutatja be, míg az utolsó, a De medicinis sermone universali, et de quinque differentiis perfectionis earum a medicinák három rendjének bonyolult elméletét magyarázza el. Egyetlen részletre érdemes itt külön kitérni. Egyike a Summa és a Theorica et practica között fennálló rokonság bizonyítékainak, a két mű arzénról nyújtott állásfoglalása. A szerző a fémek princípiumai között, a kén és a higany mellett az arzént is megnevezi, bár aztán az átalakulások magyarázatánál már nem él a harmadik alapelemmel. Mindenesetre ez módosítja az alkímiai szakirodalom közhelyét, miszerint a 15–16. század lett volna az első, amely három princípiumot ismert volna (harmadikként a sót megnevezve). (37)

A töredék szövege a könyv harmadik részéből való, méghozzá a két lap két különböző helyről, a Vénusz és a Szaturnusz lényegét tárgyaló fejezetekből. Ebből többek közt kiderül, hogy a Vénusz sulphurból áll, ahogy egy korábbi rész szerint a Nap argentum vivumból meg egy kevés sulphurból van. (38) E vélemények – mint tudjuk – élesen ellentmondanak a középkori természetszemléletet is meghatározó arisztotelészi paradigmának, ahol a szub- és szupralunáris szférában különböző magyarázóelvek érvényesülnek, és eleve különböző anyagi összetevőkből állnak e szférák.

Akik tehát a mágiában a modern tudományosság ösztönzőjét keresik, itt találhatnak elméletükhöz egy adalékot: az alkímisták megelőlegezik a Galilei-féle gondolatot az égi és a földi világ egységéről.

A Summa kéziratait szinte minden nagyobb európai kéziratgyűjtemény katalógusában megtaláljuk az alábbi incipitek egyikén (39).***

A kéziratok lelőhelye a teljesség igénye nélkül (40).****

Látható, hogy a Ps-Platón esetével ellentétben, itt több olyan kéziratot találunk, amely régiségben versenyre tud kelni a mienkkel. Ezek egyike pedig éppen az a Bibliothéque Nationale-beli miscellán irat, amely egyszerre tartalmazza a két forrást, talán éppen úgy, mint a mi eredeti kódexünk, amelyből jelenleg csak a két töredékről tudjuk biztosan, hogy fennmaradt, bár feltehetően a töredékeket tartalmazó műveken kívül más alkímiai könyvek is szerepeltek benne. Ez a könyv azon alkímiai gyűjteményeknek egy példánya, melyekbe, hasonlóan, mint az OSZK-beli 202-be, (43) vagy 272-be, vagy az idézett prágai

*** „Istam veram scientiam quam ex libris,

Nunc vero totam intentionem sublimationis,

Sunt ergo impedimenta,

Totam nostram metallorum transmutandorum scientiam,

Totam nostram scientiam (intentionem) quam ex libris.”

**** Cambridge, Corpus Christi College 99, 15. sz.;

Copenhagen, Bibliotheca regia Hafniensis, Gl. kgl. S. 236, F. 15. sz. ff. 99–107;

Cues 299, 14. sz. ff. 50v–74v.;

Florence, Riccardian Library, 1165, 14. sz. f. 11r–37r.;

St. Gallen, Stadtbibliothek, 300, 13–14. sz. ff. 37r–56v.;

Wolfenbüttel, Landesbibliothek, 4504, 14. sz. ff. 195r–231r.;

Bayerische Staatsbibliothek, 353, 13. sz. ff. 85r–116v.;

Bayerische Staatsbibliothek, 276, 14. sz. ff. 50v–75v.;

Bayerische Staatsbibliothek, 455, 15. sz. ff. 23r–90v.;

Bayerische Staatsbibliothek, 12026, 15. sz. ff. 15v–31v.;

Praha, 1984, 14. sz. ff. 79r–117r (41);

Wien, 2449, 14. sz.;

Wien, 5286, 5509, 5477, 5286, 11336. stb. (42);

Paris, Bibliothéque Nationale 6514, c. 1300. ff. 61r–84v és 174–186.

kötetbe, tematikusan egybekötötték a rendelkezésre álló és alapvető szakirodalmat a *Raymundus Lullus*nak tulajdonított hatalmas alkímiai korpusz egyes darabjaitól kezdve a különböző Tractatus de alchimiákon és Praecepta alchimicákon keresztül a „secundum Hermetem Regem Egipciorum” könyvekig, esetleg Rhazestől Avicennán át Geberig. Ezek között megemlíthetjük még a bécsi 5477-es kódexet, mely a summa magisterii után közvetlenül tartalmaz egy írást a következő címmel: Interrogationes regis Kallich et responsiones Morieni de omnibus, in quibus efficacia magisterij Hametis constat probari (inc: In nomine... Tes quae accidit filio, expl: dei altissimi magni voluntate). (44) A Hames név márpedig ismerős a számunkra, éppen a Ps-Platónban megnyilatkozó kommentátor neve volt ez. Ebben a miscellán kötetben egymás után találjuk Albertus Magnus *Semita recta alchemiae*jét, Senior Sahid filius Hamiltól a *Liber de arte chemicá*t, egy *Liber de transmutationibus* című művet „Dixit Albertus in mineralibus” incipittel, majd a *Liber chemicus de interrogationibus Aaron et responsionibus Mariae*t (jegyezzük meg, hogy Áron és Mária emlegetése alkímiai művekben nagyon gyakori, ezért az a tény, hogy itt is van

Áron meg a Ps-Geberben is, nem tűnik meglepő korrelációnak), ezt követi a Geber-féle *Summa Magisterii in arte chemica*, majd a találgatásokra okot adó rész (ff. 63–71), az *Interrogationes regis Kalich et responsiones Morieni de omnibus, in quibus efficacia magisterij Hametis constat probari*. A további részletek a következő címekkel állnak: *Fragmentum chymicum*, *Carmen hexametricum de chrysopoeia rubricatum* ’Massa aurea’, *Studium consilij*, *Definitiones terminorum in arte chymica usitatorum*. Hogy további egybeesés megállapítható-e az érdeklődésünket felkeltő Hames néven kívül, az csak a kódex közvetlen vizsgálata után dől el.

Térjünk azonban most vissza szűkebb témánkhoz, a töredékhez. A szöveget ugyanazon kéz írta, s kevésbé sérült, mint a Ps-Platón, viszont sokkal jobban elhalványodott, és ez helyenként az olvasást is megakadályozza. A fejléc, mint fentebb

Különösen érdekes, hogy Magyarországon, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában is találunk egy Dixit Plato, opus ducitur kezdetű kéziratot a 15. századból (1487-ből?), ez azonban nem azonos a Liber Quartussal (MS. 272. ff. 135–138.). A platóni részlet mindenesetre más alkímiai írásokkal van egybekötve, köztük „Sanctus Albertus”, Rhazes és Geber munkáival. Utóbbinak Chimia című könyvéből is tartalmaz részletet a miscellán kötet (ff. 2–76.), ez pedig éppen a Summa perfectionis alternatív címe.

szó esett róla, vörös és kék betűkkel igazítja útba az olvasót, hogy mely alkímiai írást is tanulmányozza éppen.

Van még egyetlen kérdés, melyet nem hagyhatunk tárgyalatlanul, ha jelen analízistől, melynek vázlatos jellege tagadhatatlan, legalább tematikai teljességet várunk. Ez pedig a töredékek eredetének és használatának kérdése, amire még felszínes választ is csak egy összetett vizsgálat elvégzése után lehet adni. Ez a vizsgálat magában foglalja a tárgyalat töredék, az őrzőkönyv és a tömítőanyag vizsgálatát, de nem feledkezhetünk meg a többi töredékről sem, hiszen nem zárható ki, hogy – mint esetünkben – további részletekre bukkanunk ugyanabból a kódexből.

Végül pedig elemzés alá kell venni az egész állomány történetét, amelynek a töredéket hordozó könyv a részét képezi. (45) Ilyen és ehhez hasonló kutatások szükségesek ahhoz, hogy nyugodt lelkiismerettel állást foglalhassunk a provenientia originist és az usust illetően. Az előbbire esetünkben nem adhatunk végső választ, az utóbbira azonban követhetünk a kötőanyag és a hordozókönyv nyújtotta információkból, ezért találjuk a töredék-katalógusban a provenientia originis posse, usus certe est Hungarica kifejezést. A Ge-

ber-töredék hordozókönyve Ludovicus Granatensis Introductio ad Symbolum Fidei (Coloniae 1588) írása, melyet 1632-ben kötöttek membrana scripta a nagyszombati jezsuita könyvtár 1690-es katalógusa szerint. (46)

Válaszra vár azonban, hogy hogyan, mikor és hol kerültek ezek a kódexlapok könyvborításba. Ehhez a nagyszombati könyvtár történetéről kell néhány alapvető ismeretet szereznünk (az Egyetemi Könyvtár állományának előtörténetét korábban *Dümmerth Dezső*, újabban *Farkas Gábor* dolgozta fel), (47) majd ennek háttére előtt rátérhetünk a kódexek sorsának *Fodor Adrienne* által felvázolt rekonstrukciójára. (48)

A régebbi szakirodalom a könyvtár állományának történetét attól a ponttól indította, hogy *Pázmány Péter* 1635-ben megalapította a jezsuita egyetemet. *Dümmerth Dezső* kutatásai azonban fényt derítettek arra, hogy a könyvtár már ekkor is költözésekben, izgalmakban bővelkedő, mozgalmas múltat tudott maga mögött. Ennek kezdetét keresve egészen az 1561-es, *Oláh Miklós* nevéhez fűződő és később kudarcba fűlt, nagyszombati jezsuita letelepítési kísérlethez kell visszamennünk. Ezt követte *Báthory István* próbálkozása 1579-ben Kolozsvárott, majd a jezsuita rendnek az 1588-as medgyesi országgyűlésen elrendelt kiűzése Erdélyből, később, 1599-ben a határozat érvénytelenítése Gyulafehérvárott, és egyúttal az újabb, királyi Magyarországon történő letelepedés a Turóc megyei Znióváralján (1586–1599), valamint a Nyitra megyei Vágsellyén (1599–1605). A vágsellyei oktatásnak és a könyvállomány itteni fejlődésének *Bocskay István* hadai vetettek véget; ezt a traumát pedig kétéves átmeneti, bécsi tartózkodás, majd nyolcéves várakozás követte, mely végül a második nagyszombati rendház termékeny korszakába torkollott (1615–1635). E kollégium könyvtára alapozta meg aztán az 1635-ös egyetem és végül az Egyetemi Könyvtár állományát. Ezekben az időkben meggyorsult a könyvtárgyarapodás, és a kaotikussá váló viszonyokat egy 1632-es, máig fennmaradt katalógus rendezte, mely *Dümmerth* feltételezése szerint *Némethi Jakab* (1573–1644) munkája. Újabb katalógus született 1690-ben, a könyvtár fejlődésének ívét e két (mára nyomtatásban is hozzáférhető) (49) kézirat alapján lehet rekonstruálni.

Az Egyetemi Könyvtár és a Központi Szeminárium fragmentumainak hordozókönyvei közül, melyek a Nagyszombati Jezsuita Könyvtár abolíciójakor, 1773-ban kerültek az Egyetemi Könyvtárba, a legtöbb könyv 1632 és 1640 között került kötésre, feltehetően egyazon könyvkötőműhelyben. Az 1632-es könyvtárrendezés során felmerült újrakötési igények folytán hirtelen megugró bekötendő könyvmennyiség tette indokolttá, hogy a könyvkötők a drágább tiszta pergamen helyett a beírt pergamenekhez forduljanak. Ezt az eljárást nagyobbrészt az ekkoriban feleslegessé váló liturgikus kódexek bánták, ezek szomorú sorsában osztozott a mi alkímiai kódexünk. Maga *Némethi Jakab* is kódexlapba köttette katalógusát, ennek kötéstáblájáról fejtették le a könyvkötő árjegyzékét. Az 1690-es katalógusból szerzünk tudomást arról, hogy ekkor még a fontosabb, oktatáshoz szükséges könyveket is in membra scripta kötötték. A meglevő töredékekből közös könyvkötőműhelyre és időbeli közelségre következtethetünk, ha egy kódex különböző lapjai különböző könyvek kötésében bukkannak fel, vagy ha több kísérőanyag (a pergamen alá kötött papírtöltelek) egy műből származik. *J. Fodor Adrienne* feltételezése szerint a beírt pergameneket kínáló, változatos tematikájú (jogi, természetfilozófiai, orvosi) kódexgyűjtemény Esztergomból eredhet, ahonnan a török előrenyomulása miatt szállították a biztonságosabb nagyszombati könyvtárba. Az mindenesetre biztos, hogy a könyvkötőnek hirtelen szüksége is volt a használt pergamenekbe történő kötésre, a középkori – akár illuminált – kódexek pedig nem ébresztettek benne oly mértékű antikvárius tiszteletet, mint a mai kodikológusokban és paleográfusokban. Kecsegtet némi reménnyel, hogy a katalógusok további elemzése, valamint a fragmentumlefejtés és -kutatás révén az eredeti kódexből további részletekre bukkanunk, melyek hasonló módon, kötéstáblában, vagy kalandosabb úton fennmaradtak. Addig is be kell érünk a *Ps-Gebert* és *Ps-Platón*t egyaránt tartalmazó BN 6514-gyel, valamint az OSZK 272-vel, melyek elpusztult kódexunkéhoz hasonló szelle-

miségükkel talán vigaszt nyújtanak az előbbi elvesztéséért. További kutatások tárgyául is érdemes választanunk ezeket és a bécsi 5477-es kódexet, mely Geber mellett a magisterium Hametist tartalmazza, mert egyfelől kodikológiai és könyvtártörténeti tanulságok lapanghatnak bennük észrevétlenül, másfelől pedig a létező magyar alkímiatörténeteket kiegészíthetnének egy még hiányzó, középkori fejezettel.

Jegyzet

- (1) *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Szerkesztette: MEZEY LÁSZLÓ. Bp. 1983, 78–79. old.; uő.: *Fragmenta latina codicum in bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. 1988, 46–47. old.; FODOR ADRIENNE: *A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextörödékek*. Ars Hungarica 1989. 1. sz., 51–56. old.
- (2) *Theatrum Chemicum*. Argentorati 1622.
- (3) Gebri regis arabum philosophi perpicassimi *Summa Perfectionis Magisterii in sua natura, ex Bibliothecae Vaticanae exemplari, Liber Investigationis Magisterii et Testamentum*, Gedani, apud Brunonem Laurentium Tanchen, 1682, 1–199. old.
- (4) GRATUROLUS, G.: *Verae alchimiae artisque metallicaecitra aenigmata doctrina certusque modus scriptis...* I–II. Basel 1561, I. 118–184. old.; Manget: *Bibliotheca chemica curiosa*. I–II. Genova 1702, I. 519–557. old.
- (5) Vö. MADAS EDIT: *Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextörödékeinek provenienciájához*. Ars Hungarica 1989. 1. sz.
- (6) KIRK, G. S.–RAVEN, J. E.: *The Presocratic Philosophers*. Cambridge 1957, 320–360. old.
- (7) HOLMARD, E. J.: *Alchemy*. Longon 1957; GANZENMÜLLER, W.: *Die Alchemie im Mittelalter*. Paderborn 1938; KIBRE, P.: *Studies in Medieval Science, Alchemy, Astrology, Mathematics and Medicine*. London 1984; THORNDIKE, L.: *A History of Magic and Experimental Science*. VIII. New York 1934–1958; KIECKHEFER, R.: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge 1989; uő.: *The Specific Rationality of Medieval Magic*. The Americal Historical Review, 1994. 3. sz., 813–836. old.; FLINT, V. I. J.: *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Oxford 1991; BERTHELOT, M.: *La Chimie au Moyen Age I–III*. Paris 1893; PATAI, R.: *The Jewish Alchemists, A History and a Source Book*. Princeton 1994; WAITE: *The Secret Tradition in Alchemy*. 1926; SZATHMÁRY LÁSZLÓ: *Az aurum potabile, az örök élet itala*. 297–320. old.; uő.: *Az alkímiai jelképek megfejtéséről*. = A magyar gyógyszerudományi társaság értesítője 10. 1934, 323–340. old.; uő.: *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában*. = Mátyás király Emlékkönyv. Bp. 1940; uő.: *Magyar alkémisták*. Bp. 1986; FÓNAGY IVÁN: *A mágia és a titkos tudományok története*. Bp. 1943; ENDREI WALTER: *Régi vegyjelek*. Bp. 1974; az Ambix című folyóirat 1937-től kezdve.
- (8) A megkülönböztetés a Festugičre-től ered. Szeirnte *Corpus hermeticum*ban bizonyos iratok a pesszimista gnó-zist képviselik, mely a szellemi és anyagi szubsztancia közt ellenséges dualizmust hirdet, más iratok pedig az anyagban mindenütt jelenlévő szellem tanával szélesebb utat hagynak nyitva az anyagi szellemivé válása előtt. – Vö. FESTUGIČRE, A. J.: *La révélation d’Mernés Trismegiste*. Paris 1950.
- (9) L. még Fóti László tragikusán rövid, de meghatározó munkásságát. – FÓTI LÁSZLÓ: *Hermész Trismegisz-tosz a „Varázshegy”-ben*. Helikon, 1974. 2. sz., 246–257. old. Továbbá: uő.: *Le „Faust hermétique”*. Studia Aegyptiaca I. 1974, 89–96. old.; uő.: *Hermész és a piramisok*. = *Klasszika-filológiai tanulmányok III*. Bp. 1978, 131–140. old.; KÁKOSY LÁSZLÓ: *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Bp. 1974; uő.: *Fény és káosz, a kopt gnosztikus kódexek*. Bp. 1984.
- (10) Vö. JUNG, CARL GUSTAV: *Mysterium coniunctionis*. Walter-Verlag, 1990.
- (11) Pszichológiai interpretációt nyújt számos művében Jung, valmain az ő nyomán többek közt: FABRICUS, JOHANNES: *Alchemy, The Medieval Alchemists and their Royal Art*. Wellinborough 1989.
- (12) HOLMYÍRAD, E. J.: *Alchemy*, i. m.
- (13) SZATHMÁRY LÁSZLÓ: *Az alkímiai jelképek...*, i. m.; ENDREI WALTER: *Régi vegyjelek*, i. m.
- (14) BURTT, E. A.: *The Metaphysical Foundations of Modern Physycal Science*. London 1932; YATES, F. A.: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London 1964; *The Hermetic Tradition in Renaissance Science*. = *Art, Science and History in the Renaissance*. Baltimore 1968; COPENHAVER, B. P.: *Natural magic, hermeticism and occultism in early modern science*. = *Reappraisals of the Scientific Revolution*. Szerkesztette: LINDBERG–WESTMAN. Cambridge 1990; *Occult and Scientific Mentalities in the Renaissance*. Szerkesztette: VICKERS, B. Cambridge 1984; *Hermeticism and the Renaissance*. Szerkesztette: DEBUS–MERKEL. Washington–London–Toronto 1988; *Changing Perspectives in the History of Science*. Szerkesztette: TEICH, M.–YOUNG, R. London 1973; *Reason Experiment and Mysticism in the Scientific Revolution*. Szerkesztette: BONELLI–SHEA. New York 1975.
- (15) HANSEN, BERT: *Science and Magic*. = *Science in the Middle Ages*. Szerkesztette: LINDBERG, D. C. Chicago 1978, 483–506. old.
- (16) ENDREI WALTER: *Régi vegyjelek*, i. m., 6. old.
- (17) Vö. pl. JARVIE, I. C.–AGASSI, J.: *The Problem of the Rationality of Magic*. = *Rationality*. Szerkesztette: WILSON. Oxford 1970.

- (18) HESSE, M.: *Rationality and the Generalization of Scientific Style*. = *The Light of Nature*. Szerkesztette: NORTH, J. D.–ROCKE, J. J. Dordrecht 1985, 365–381. old.
- (19) BADAWI, A.: *La transmission de la philosophie grecque au monde arabe*. Paris 1968, 42–45. old.
- (20) Rendre: *Theatrum chemicum*. V., 121, 167, 175, 183, 185. old.
- (21) Uo., 153, 177. old.
- (22) BERTHELOT, M.: *La chimie...*, i. m., I. 248. és 398. old. – A Berthelot e véleményét idéző szakirodalom (Thorndike: II. köt. 783. old.; Badawi: i. m., 43. old. stb.) egy kezdeti tévedés miatt, majd a hibát ellenőrzés nélkül hagyományozva a II. köt. 398. old-ra hivatkozik. Az *Aron noster* a nyomtatott változatban (*Theatrum chemicum*, V.) a 120. old.-on fordul elő.
- (23) Róla lásd még: CARMODY, FRANCIS J.: *The Astronomical Works of Thabit ben Qurra*. Berkeley 1960; ALVERNY, MARIE-THÉRÈSE D': *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*. Paris 1994.
- (24) PATAI, R.: *The Jewish Alchemists...*, i. m., 372. old.
- (25) Uo. 9.
- (26) Lásd még: STEINSCHNEIDER, M.: *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts*. Wien 1906, 44. old.
- (27) BERTHELOT, M.: *La Chimie... I*, i. m., 398. old.
- (28) THORNDIKE, L.–KIBRE, P.: *A Catalogue of Incipits of Medieval Scientific Writings in Latin*. Cambridge 1937; bővített kiadás: Cambridge 1963.
- (29) Uo., SINGER, DOROTHEA WALEY: *Catalogue of Latin Vernacular Writings I–III*. Brussel 1928–1931; CARMODY, F. J.: *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation*. London 1956.
- (30) BARTONIEK EMMA: *Codices latini medii aevi*. Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 1940, 244–247. old. MS. 272. (régii jelzeten: 611 Quart. Lat.) ff. 135–138. „Dixit Plato opus ducitur x dealbat Venerem et firmat se. Explicit de libro abdi. Anno domini Millesimo quadringentesimo Octuagesimo septimo. Quartodecimo die mensis Julii. Per dominum Johannem Starckhenperger... plebano in hospitali civium salczburgensium, Scriptorum vero Laurencium Hepperger cuius anime et omnium fidelium requiescant in pace Amen etc...”
- (31) WEHLI TÜNDE: *Kódexkutatás és művészettörténet*. Ars Hungarica, 1989. 1. sz., 70–71. old.
- (32) Wehli Tünde szíves közlése.
- (33) THORNDIKE, L.: i. m., III. 41. old., VI. 18. old.; GANZENMÜLLER, W.: i. m., 48–51. old.; HOLMYARD, E. J.: i. m., 134–141. old.; uő.: *The Identity of Geber*. Nature, 1923. febr. 10., 191–193. old.; STEINSCHNEIDER, M.: i. m., 20–21. old.; DARMSTAEDTER, E.: *Die Alchemie des Geber übersetzt und erklärt*. Berlin 1922; KOPP, H.: *Beiträge zur Geschichte der Chemie, Drittes Stück*. Braunschweig 1875, 13–53. old.; LIPPMANN: *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*. Berlin 1919, 485. old.
- (34) BERTHELOT, M.: *La Chimie...*, i. m., 229–250. old.
- (35) Uo., 149–150. old.
- (36) NEWMAN, W.: *Summa Perfectionis of Ps-Geber*. Archives internationales d'histoire des sciences, 1985. 35. sz., 114–115. és 240–302. old.; uő.: *New Light on the Identity of Geber*. Sudhoffs Archiv – Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, 1985. 1. sz., 76–90. old.
- (37) Vö. HOOYKAAS, R.: *Chemical Trichotomy before Paracelsus?* Archives internationales d'histoire des sciences, 1949. 9. sz., 1063–1074. old.
- (38) *Liber tertius, Cap. IV. De solis essentia*. 112. old. – „Est igitur Sol creatus ex substantia Argenti vivi et clarissima fixura, et ex substantia pauca sulphuris mundi, et purae rubeini, fixi clari, et a natura sua mutati tingentis illam.”
- (39) THORNDIKE, L.–KIBRE, P.: *A Catalogue of Incipits...*, i. m.
- (40) Lásd még: CORBETT, J.: *Catalogue des manuscrits alchimique latins I*. 1939. Párizshoz, II. 1951. Párizson kívüli francia területekhez, I. 22, 35, 38, 74. old, II. 75. és 159. old.; SINGER, D. WALEY: i. m., 105. old.
- (41) TRUHLAR, IOSEPHO: *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis progensis asservantur*. Praga 1905, 106. old.
- (42) *Tabulae codicum manu scriptorum in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum*. Vindebonae 1868.
- (43) Ennek jelkulcsát Endrei könyvében bemutatja, i. m. számozatlan oldal.
- (44) *Tabulae codicum manu scriptorum in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum IV*. Vindebonae 1870, 130–131. old.
- (45) Lásd még: MADAS EDIT: *Adalékok...*, i. m., 47–48. old.
- (46) FARKAS GÁBOR: *Nagyszombat 1632–1690*. = *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II*. Szeged 1997, 85. és 233. old.
- (47) DÜMMERTH DEZSŐ: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561–1635)*. = Uő.: *Írástudók küzdelméi*. Bp. 1987, 93–120. old.; uő.: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai (1586–1605)*. 121–154. old.; FARKAS GÁBOR: i. m.
- (48) J. FODOR ADRIENNE: *A nagyszombati jezsuiták könyveiről...*, i. m.
- (49) FARKAS GÁBOR: i. m.

A tankönyvi szövegek felépítéséhez

1998 júliusában a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola A tanár és a tankönyv címmel konferenciát rendezett a tankönyvi szövegek kompozicionális felépítése néhány releváns aspektusának megvitatására. Ezen a tanácskozáson a főbb általános kérdések megvitatására kerekasztal-beszélgetés formájában éppúgy sor került, mint a tudományos szövegek multimedialis felépítésének, illetőleg a tankönyvi szövegek verbális komponensének elemzésére.

*E konferencia előadásai teljes terjedelmükben a Szemiotikai Szövegtan 13. kötetében jelennek meg. Az alábbiakban a tanácskozáson elhangzott elemzésekből egy önmagában is informatív 'előzetes'-t kívánunk átnyújtani az olvasóknak. Az itt közölt első írás **Géczi János** Egy szempont a biológia-tankönyvek szövegének és illusztrálásának vizsgálatához című tanulmányának rövidített változata, amely nem (vagy nem elsősorban) a – szokványos értelemben vett – szövegillusztrálás kérdéseivel foglalkozik, hanem szöveg és illusztráció egymást kölcsönösen meghatározni (befolyásolni) tudó kapcsolatával, a témát tudománytörténeti folyamatában tárgyalva.*

*A második írásegyüttes a „szegedi fizikatankönyvek”-kel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. **Bonifert Domonkosné** írása egy – ez idő szerint három tankönyvből álló – 'tankönyvcsalád' koncepcióját ismerteti röviden, **Rozgonyiné Molnár Emma** írása e tankönyvcsalád könyveinek nyelvét elemzi, elsősorban az egyszerű mondatok szintjén maradván,*

***Fejes Katalin** pedig egy összetettmondat-típus előfordulási formáihoz fűz kritikai megjegyzéseket.*

*Amíg az előző csoportba sorolt utolsó két írás a tankönyvszövegek szintaktikai-szemantikai szerkezetét elemzi, az ebbe a harmadik csoportba sorolt írások a tankönyvszövegek tipografizálásának aspektusaival foglalkoznak: **Petőfi S. János** egy művészettörténeti tankönyv globális 'tipográfiai koherenciájá'-t elemzi, **Benkes Zsuzsa** pedig egy tipografizálással kapcsolatos kreatív gyakorlat eredményeiről számol be.*

Egy szempont a biológia-tankönyvek szövegének és illusztrálásának vizsgálatához

Az európai biológiaoktatásban résztvevők többsége – akár tanár, akár tantervszerző, akár oktatáspolitikus – azzal büszkélkedik, hogy a tantárgyukban vagy tudományt tanítanak, vagy a tudománynak azt a részét, amelyet egy-egy adott környezetben taníthatónak találnak. A tankönyvek, s ez szomorú, legtöbbször csupán tényeket tanítanak,

még ha e tények valamilyen rendszert is képeznek, s mindezt úgy kell elsajátítani a tanulóknak, mintha katekizmust bífláznának.

Egy természettudományosnak (vagy természetinek vagy csupán tudományosnak) mondott világnép alapelemeit magoltatjuk be a tanulókkal, s e memóriagyakorlathoz nyújtunk segítséget az illusztrációk. Ugyanakkor a tudományt, amely nevében efféle szörnyűségekre kényszerítjük a tanítványainkat, retorikai módszerekkel tanítjuk (hiszen nem azt a nyelvet tanítjuk meg, amellyel a tapasztalat leírható, hogy egy-egy elméletet megismerjünk), s valójában hit kérdésévé tesszük az állításait – miközben azt magyarázzuk, hogy mindazt, amit elsajátítatunk, az kizárólag a tudományból származik. Hogy ez nem így van, azt az európai biológiai gondolkodás történetéből származó példákkal kívánom bemutatni.

Lassú bevezetés

A paradicsommadarat – a mintegy százhusz madárfaj egyik fajának egyedét – először *Cardano* írta le 1550-ben: egy Európába került preparátum alapján. Nagy jelentőségű ez az esemény: az elsők között jellemeztek ekkor olyan élőlényt, amelyhez még nem társulhattak tradicionális ismeretek, így azok a leírás folyamatára nem hathattak torzítóan. Így esszenciálisan megmutatkozhatott a korszak természetbölcseleinek és természetvizsgálóinak naturalista szemlélete és tudása.

Cardano a kérdéses paradicsommadár habitusát a körülményekhez képest szakszerűen adta meg: leírása saját tapasztalatokon és ellenőrizhető következtetéseken alapult, amelyhez támpontot adott a szerző rendszerezettnek tekinthető – megfelelő, korszerű – biológiai műveltsége. Így teremtődött alap ahhoz, hogy a későbbi korok szöveges leírásai és képi ábrázolásai szerint a madár legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy nincs lába. (1) S – értelmezési toposzként – hogy e madár sohasem száll le, nincs szüksége pihenésre. *Conrad Gesner*, (2) a svájci természetbúvár nyolc évvel később már arról értekezik, s két hipotézise is van, hogy a láb nélküli, és fészekrakásra képtelen madár miként költi ki tojásait – miközben repül. *Johannes Sambucus* (3) aztán 1564-ben (verses formában) szimbolikusan értelmezi e lényt: a folytonosan repülő madarat a nyugtalanság jelképévé teszi. A korszakra jellemző emblematisz alkotásként ezt a nézetet alakították tovább: a madár a független és vágyai, reményteljes jövője felé kitartóan szárnyaló ember megjelenítőjévé válik. (4)

Mellékesen, a paradicsommadár szöveges és képi megjelenítése további vizsgálatra is érdemes: ennek meglepetései rávilágíthatnak a tudományosság és a köznapiság, a profanitás és a szakralitás, a megismerés, a természettudományos módszerek, a tudomány és a

taníthatósága, a tudomány és a belőle képzett tantárgy, a tantárgy szöveges és képi (s általában: vizuális) megjeleníthetőségének problémáira. S madarunk példa arra is, miként keverednek különállókból egyé az empirizmusra épülő természettudományos leírások, az azokból következő jelentések és új ismeretek a szimbolikus magyarázatokkal, azaz a természet potenciális jelentésével.

Másféle tanulságokkal szolgál *Dürer* 1515-ben készült metszete. (5) Egy indiai orrszarvú 1513-ban Portugáliába került, ott készítették róla egy rajzot, amelynek alapján *Dürer* elkészítette híres képét. (1. ábra) Mivel ő sosem látott orrszarvút, se élve, se holtan, ám-bár arányaiban az eredeti rajz útmutatása alapján valóban a nagytestű növényevőt mintázta meg, de részleteiben leginkább egy csont- vagy bőrpáncélos monstrumot vésett ki. Az állat orrának a hegyére szabályszerű szarvat illesztett, de a tarkója aljára is odarakott egy nyúlványt. Ilyen nyúlványuk pedig nem volt az orrszarvuáknak, se annak a fajnak, amely a pofáján néha kettő, se annak, amely mindig egy szarvat viselt.

E korban sokan úgy vélték, az orrszarvúban megtalálták a legendás unikornist. Ama mitológiai állatot, amelyet az Énekek éneke által meghatározott szerkezetű hortus conclususban, a szüzességjegyek között várakozó Máriához, kürtszóval terel be Gábrriel arkangyal, miként az számos késő gót és reneszánsz falikárpiton, illetve festményen ellenőrizhető. Ez az elkerített kert, s ami benne lezajlik, természetesen szimbolikus programnak van alárendelve, s így az ábrázolása is annak megfelelő. A világegyetemet, annak szerkezetét, felépülését és harmóniáját mutatta ez a kert, a maga természetiségével és metaforikus jelentésességével együttesen. Ahol például a „kertbeli szökőkút”-at, az „élő vizek forrását”-t mind-mind tisztaságjelvénynek értjük, vagy például Máriában, az istenanya naturalisztikus bemutatása ellenére, magát az Egyházat láthatjuk, amely érintetlen jegyese völegényének, Krisztusnak, így méltán beteretelhető hozzá a szüzesség jelképező egyszarvú.

Az egyszarvúról tudósító szövegek kiindulópontja az i. e. 4. században élt *Ktésziász* görög történetíró, ábrázolása pedig a patrisztika korszakából való *Physiologus*ból származik. Az egyszarvú homlokából, amely a szellem helye, növekedő szarv szexuális szimbólum, spiritualizálódva pedig az erő és a tisztaság jelképe. Az állat képe szerepel *Gesner* 1551-es *Historia animalium*ában: hagyományosan lóhoz hasonlítható, amelynek homlokából hosszú, csavart, narvallszerű szarv tör elő. Nos, az orrszarvúban ezt az egyszarvút vélték megtalálni, ami természetesen is látszik, elvégre a szimbólumok világa és az élővilág egymásnak megfelelő tethető. Mindennek a felfedezésnek az orrszarvuák látták kárát: tömegével ölték meg őket, s készítették lereszelt szarvából aphrodiziákumot s mindenféle gyógyszert.

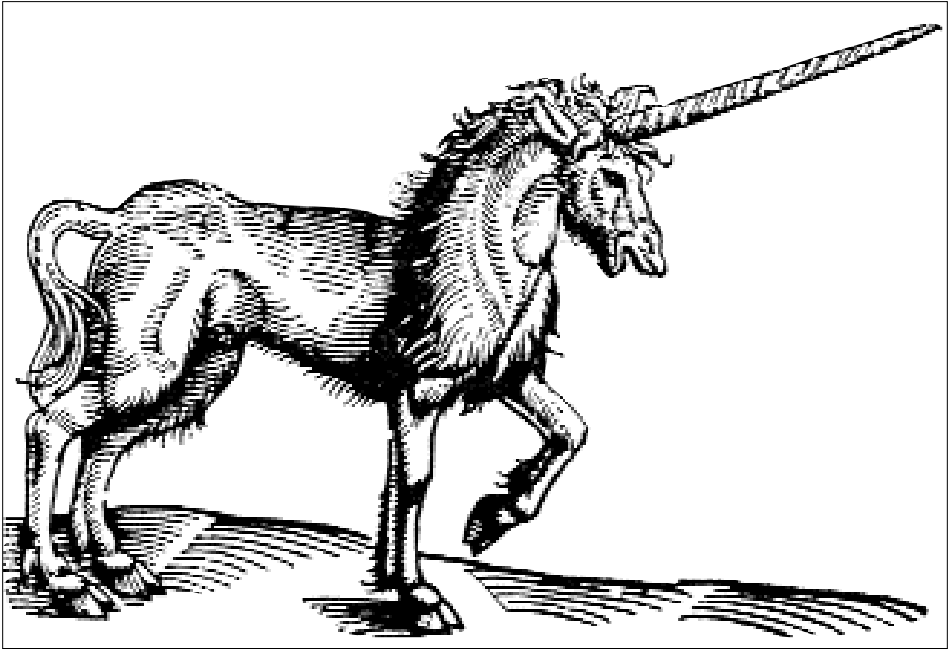
Az egyszarvú és az orrszarvú közelségére vagy nagyfokú hasonlatosságára utal például az 1702-ben *Miskolczi Gáspár* által kiadott s *Wolfgang Frantze* német lutheránus teológus *Historia sacra animalium*ából fordított Oktalan állatok históriája is. (6) Ez az állattaninak, erkölcsstaninak és szimbólumtaninak nevezhető munka akkor jelent meg, s akkor keltett fel-tűnést, amikor a mechanikus természeti világkép jellemezte a kort és *Francis Bacon*, *Thomas Hobbes*, *William Harvey*, valamint *Descartes* eszméi voltak rendkívül népszerűek, s amelyek elindították a természettudományok kialakulását. A 18. században is az antik rendszertan elvei alapján felépülő, azaz arisztotelészi s az azt átvevő pliniusi elveken nyugvó munka a bibliai teremtéstörténetet és az abból következő organikus természetképet sugallja, amely nem elhanyagolható erkölcsi tanulságokat hordoz. Hasonló kevert tárgyú értekezések tömege jelenik meg a 16. századtól fogva. (2. ábra)

1. példa: *Miskolczi Gáspár: Egy jeles vadkert*

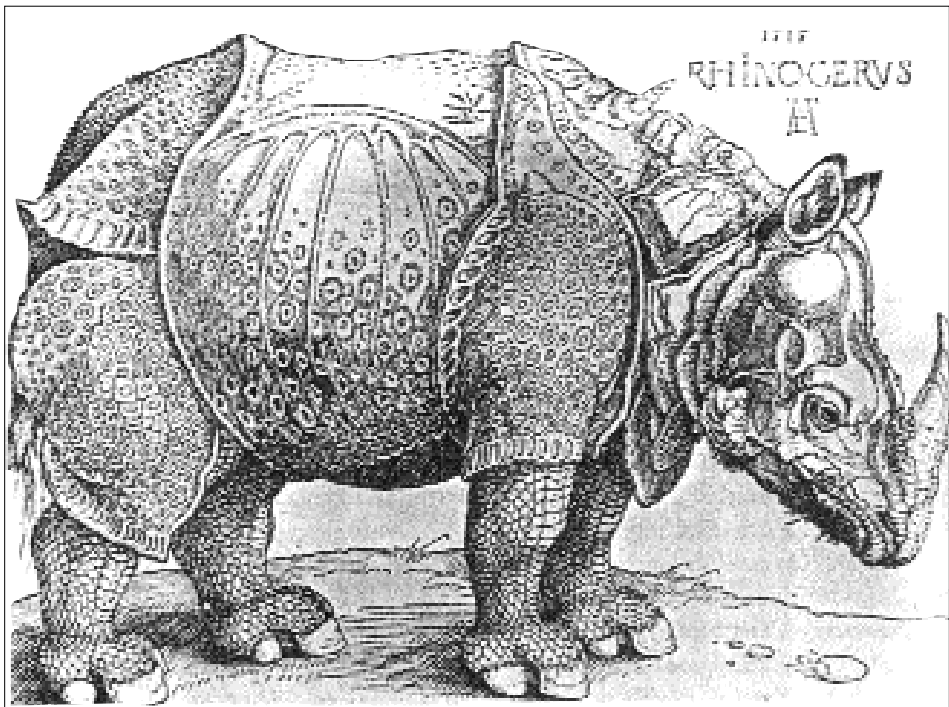
Az Unikornisról és Rinocerosról.

Itt mindeneknek előtte kettőről illik értekezniük.

1. Vagyon-é inkább e világban valaholott Monoceros, azaz eleven Unikornis? 2. Mind egyet tészen-é az Unikornisnak Deakul való nevezeti, a Monoceros és Rhinoceros?

Az egyszarvú. Gesner: Állattan. 1563.

Orrszarvú. Albrecht Dürer metszete, 1515.

1. ábra

Ami az elsőt illeti. Némely tudós emberek eleitől fogva tagadták, hogy valahol e világon Unikornis volna egyéb, hanem akit ők Indiai Szamárnak neveznek. Aminémű Indiai egyszarvú Szamárak ma is néhol találhatók, amint sok hiteles tudósak állítják. Mindazáltal mint hogy a Szentírás sok helyeken jeles hasonlatosságokat vésszen az Unikornisnak természetitől és azokat mind a Hívekre mind a hitetlenekre mind pedig Krisztusra kiváltképpen alkalmaztatja. Szükségesképen vagyon tehát a természetben Unikornis. Ide járul, hogy ama nagytudományú Julius Scaliger, Cardanus ellen való írásában hozza elő egy néminemű barátjának hiteles tanubizonyágtételét, aki eleven Unikornist szemeivel látott.

Ami pedig a Másodikat illeti. A Sidóknál ez a szó Rhéem, amint a másik szó is, a Rum, mind a kettőt, mind az Unikornist, mind a Rhinocerosot együtt jelenti. Innét lőn, hogy sokan a Monocerosot és Rhinocerosot egyazon állatnak lenni ítélik. Mindazáltal a megemlített Julius Scaliger mind maga, mind pedig más hiteles barátjának tanubizonyágtételével eléggé erősíti, hogy más állat legyen a Monoceros más pedig a Rhinoceros. Mert úgymond a Monocerosnak homloka közepin egy szarva vagyon, de a Rhinocerosnak két szarva vagyon: egy a homloka közepin, (:vagy amint némelyek írják, a nyaka tövén:) ez csak rövid, temérdek és hegyes, másik pedig az orrán, ez felette igen nagy erős és éles, s ettől vette nevezetét.

Mínt hogy pedig a Szent nyelvben mind e kétféle állatoknak azon egy nevezetjek vagyon, tetszett azért, hogy mi is azon egy fejezetben fejtsük meg mind a kétfélének tulajdonságait, és így öszvességgel alkalmaztathassuk a Szentírásban említett dolgokra.

A Monoceros avagy Unikornis tehát mind nagyságára mind pedig egyéb teste állására nézve igen hasonlatos állat a lóhoz. Az állán szakála vagyon mint a baknak, szarvas fejű, serényes nyakú, Eléfant lábú és disznó farkú állat. Egy fekete, mintegy két singnyi tekervényes erős csontszarva vagyon a homloka közepin.

Belgiumban, Trajektumban a Mária Templomában, három Unikornis szarvakat mutogattak a mi időnkben a Templáriusok, amelyek is vóltanak három singnyiek. Egyikbe bőven belé fért egy Budai icce bor, amelyeket ha valaki látni akart, tartozott mindeniket borral megtölteni és társaival meginni. Igen tisztán tartották, de a fő Professzor Futius Gisbert Uram tagadta, hogy Unikornis szarva volna.

A Rhinoceros is pedig igen nagy erős állat és majd olyan magas, aminémű hosszú is, de rövid szárai, és amint feljebb is említém, két szarvai vannak. Az ő nagyságokra vagy magasságokra nézve mind a kettőnek ugyanazon egy nevek vagyon, melly vétegett a Sidó Raám szótul, melly annyit téssen mint „magas vólt, felmagasztaltott és felemeltetett” stb.

Továbbá. A Rhinocerosnak szarva felette igen kemény, mellyet ő szüntelen fenni s dörzsörülni szokott a kősziklához, kiváltképpen mikor ellenségre készül. Mert nagy természeti ellenkezés vagyon az Eléfant és a Rhinoceros között, úgyhogy egymással meg is harcolnak, s mégpedig a viadal közben a Rhinoceros mindenek felett azon igyekezik, hogy az Eléfantnak hasát vagy horpaszát, úgymint legyengébb részét csaphassa meg, mellyel osztán győzedelmet vésszen az Eléfanton, mivel az ő orrán lévő szarvával bátran meg is vív. A háta is pedig önéki pajzsos, egyéb tagjai is sűrűn s főtönként erős darab csonthéjakkal, mint valami gyöngyházzal borítottatott bé. Amint Munsterus Cosmografiájában megláthatod, kiből is ennek az állatnak erős vóltát akárki megítélheti. Ez a vad állat pedig, amint Camerarius Filep is Joviusból bizonyítja, egy kevéssé alacsonyabb az Eléfantnál, ha magasságát nézed, de ha hosszúságát szemléled, egyenlő hozzá. A mi Bialink szabású, mert hasadt körmű, a háta setét fákó színű, rettenetes meghathatatlan keménységű és mintegy ugyan megduplázottatott bőrű, melly darabonként való erős csontpajzsokkal borítottatott bé. (...)

Ami pedig az Unikornist illeti.

Ennek is vagyon egy szarva mintegy két könyöknyi, de nem az orrán mint a Rhinocerosnak, hanem a homloka közepitől egyenesen kinyúlt, belől szép fejr és fényes, de kívül feketével béborítottatott. Ez az ő szarva pedig belől nem üres és nem is hézagos, mint egyéb szarvak; nem is egyenes mendedű, hanem tekervényes; nem is csak síma, hanem a vasreszelőnél is élesebb avagy darabosabb, a hegye akármedly nyílnál is hegyesebb, mert valamit véle megöklel, menten által fúrja.

Akármedly kegyetlen állat legyen pedig ez, mindazáltal a leányzót és az asszonyi állatot igen nagy szeretettel becsüli. Hozzájok mégyen és mellettek az álom menten annyira elnyomja, hogy ott ledulvén, gyakorta ott fogatik meg, és megkötöttzetvény szarva elfürészeltetik. Minekokáért azt szokták a vadászok cselekedni, hogy egy erős vastag ifjú legényt leányzó ruhába felöltöztetnek és kedves illatú patikai szerszámmal köntösét megöntözik, s valami olly közel való helyre állítják, honét a jó illat az Aérrel együtt az Unikornisnak orrába érhessen. Azonban a vadászok csak ott közel megvonszák magokat. Eljő a nagy vadállat és megáll az ifjú előtt, kedvére élvén annak illatjával.

Az ifjú legény pedig az ő jó illatú köntösének ujjával az Unikornis szemeit addig törölgeti, hogy a vadászok is ott érik.

Testének erejére nézve az Unikornis csaknem meggyőzhetetlen, rettenetes gyors lábai vannak s igen kegyetlen állat is, amely mindenkor inkább a puszta tartományokban és magas hegyeken lakozik. És amint Szent Jób is emlékezik felőle, semminémű kötözésekkel és semminémű mesterséggel meg nem szelédíthetik, holott az Oroszlánok, Tigrisek, Párducok is fene vad állatok lévén sokára szépen megszelídülnek.

Az Unikornis szarvának igen nagy és kiváltképen való haszna vagy az emberben lévő mérgek megölésére. Sőt még az ivóvíz is, ha szintén valami méreggel megvesztegettetnék is, ha az Unikornis szarvát csak belémártják is, menten egészségessé tétetik. Minekokáért a régi Fejedelmek és gazdag úri rendek efféle szarvból szoktak volt magoknak pohárokat készíttetni, avagy csak valami részecskéjét is pohárokba tenni, amint hogy még mostanában is némely tudós Orvos Doktorok ezzel való élést az ő gyógyítások közben igen-igen commendálják. És így eddig megértettük summáson mind az Unikornisnak, mind a Phinocerosnak természeti tulajdonságokat, illessük már röviden azoknak más egyéb dolgokra is hasonlatosságképen való alkalmaztatását.

Nazienzenus Doktor egy Oratóijában a Filozofusokat hasonlítja az Unikornishoz.

Miképenhogy az Unikornis szereti a magános helyeket, azonképen e világi bölcsességnek tanuló is a magános helyeket keresve keresik. Sőt, miképenhogy az Unikornis mindenkor a magas hegyeket járja s lakja, azonképen a Filozofusok is az alant való világi dolgokat meg szokták útálni. És miképenhogy az Unikornis szereti a szabadságot, semmiképen nem is kíván jászolhoz köttetni, azonképen az igaz Filozofusok sem szoktak másokon szántó barmok lenni, avagy mások agyában lakozni, azaz mások értelmekhez köteleztetni, vagy kedvekért értelmeket menten megváltoztatni.

Szent Dávid a Krisztusnak kegyetlen ellenségeit igen helyesen hasonlítja az Oroszlánokhoz és Unikornisokhoz. „Szabadíts meg Uram engemet az Oroszlánok szájokból és az Unikornisnak szarvaik ellen hallgass meg engemet.” E szép hasonlatossággal mindenek felett azoknak fene dühösségek terjesztetik szemünk eleibe, akik a Krisztust megfeszítették. De igen helyesen illik az Evangyéliomi Tudománynak minden ellenségire is, kik magok erejébe és hatalmasságokba bízván, az Istennek Ekllesiáját kegyetlenül üldözik.

Azért, miképenhogy az Unikornis iszonyú kegyetlen állat, azonképen a Krisztusnak ellenségei mindeneknél kegyetlenebbek. És valaminthogy ez az állat igen erős és hatalmas, azonképen az Anyaszentegyház ellenségének hatalma sokkal fellyül múlja az Anyaszentegyház hatalmát.

Miképenhogy az Unikornis nem könnyen engedi meg, hogy elevenen elfogattassék, sem pedig meg nem szelédíthetik, azonképen az Ekllesiának ellenségei sem az Isten, sem az emberek jótéteményei által meg nem engeszteltethetnek, és azokra megtérni semmiképen nem akarnak.

Aminthogy az Unikornis a kietlen helyeket lakja és minden egyéb állatok társalkodását tellyességgel kerüli, azonképen a mi lelki ellenségeink a Szent Ekllesiának egységébe bévétetni semmiképen nem akarnak, hanem inkább az élő Istennek és az ő Ekllesiájának halálosan való gyűlölésével dühösködnek a Krisztus Jézus és az ő valóságos tagjai ellen.

Miképenhogy az Unikornisnak szarva mindenféle halálos mérgek ellen igen finum orvosság, azonképen a Krisztus országa is idvességnek erős szarva, melly által a bűn öszve rontatik, a halál pedig eltörültek, az élet és az igazság pedig az igaz Híveknek megadattatik.

Miképenhogy az Unikornis az Asszonyi állatnak, úgymint gyenge edénynek kedvezni szokott, azonképen a Krisztus is a töredelmes szívűeket szereti és segéli.

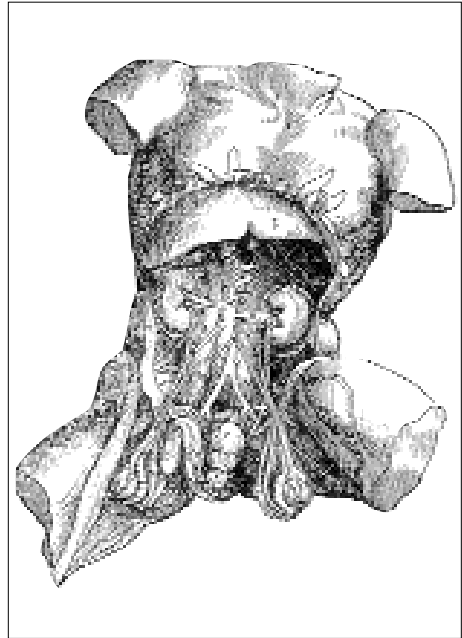
És miképenhogy az Unikornis minden öutánna incselkedő vadakat és vadászokat tellyes minden erejéből megkergeti, azonképen a Krisztus is az ő szavával, amelly igen gyönyörűsége és egészen az idvezítésre alkalmaztatott, az ő ellenségeit, akik magokat az Evangyéliomnak ellenébe vetik, annyira megkergeti s megítéli, hogy mindörökkön örökké egyebet ne lássanak, hanem csak az ő megengesztelhetetlen bosszúállását, és kibeszélhetetlen gyötrelmeket érezzék. És így is kényszerítessenek megvallani, hogy nem hiábavalók vóltanak ama terhes fenyegetések: „Csókolgassátok a néktek küldött Fiat, hogy meg ne haragudjék, és el ne veszejtsen titeket a ti gonosz utaitokban.”

Másfelől: ebben a világban, miként azt *Erwin Panofsky* oly pontosan mondja: minden jelentés a valóság formáiba öltözött; vagy fordított fogalmazásban: minden valóságos dolog jelentéssel telt meg. (7) *Aquinói Szent Tamás* azt a világképet, amelyben ez a megfelelő gondolkodás a jellegadó – s amelyet mi a középkori kereszténység organikus világ-

4. ábra

Mandragora ábrázolás (Herbarius, 1484)

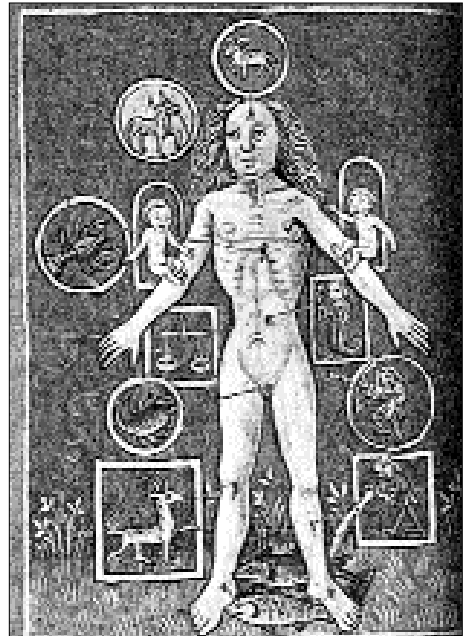
5. ábra

Andreas Vesalius anatómiai tanulmánya.
(De Humani Corporis Fabrica, 1543)

képének nevezünk –, azzal jellemzi, hogy azt „spirituális dolgok testi metaforáival” betelepítettnek mondja. (8)

Tehát a Dürer-rajzok alapján ismerte meg a fehér civilizáció az orrszarvút (igaz, mint olyan élőlényt, amelyet unikornisnak lehetett hinni). A Dürer-mű szolgált alapjául az 1732-től mintázott meissenai porcellán szoborcskának is, de hiába látták egyre többen, s hiába is tanulmányozták testfelépítését és szokásait, amikor a fajból egyre több élő példány jutott el a mutatóványosok által kontinensünkre; bizony senki nem vette észre, hogy az élő példányok tarkóján nincs túlök. Az emberek a rajzot fogadták el tudományosan hitelesnek, s azt a kinövést Dürer-tülköcskének nevezték el.

A zoológusok legnagyobb megdöbbenésére azonban – talán, hogy a természet kiküszöbölje szégyenét, s igyekezzen utánozni az emberi képzeletben már megalósul-

3. ábra

Állatöves ember (Nürnberg, 1472)

tat – kétszázötven évvel később egyre több Dürer-tülkőcskékkal rendelkező orrszarvúról érkezett Európába tudósítás, s mára már igen sok egyedben ott van ez az apró morfológiai képlet.

A természeti dolgok szöveges és képi elmondásában hosszú ideig együtt élnek a konkrét és a szimbolikus jelentések: és ez mindenfajta tárgyú és műfajú munkára igaz. S az olvasónak szinte magától értetődő módon meg kell birkóznia azzal, hogy a valóság állított mögé kukkantva megláthassa a szimbólumokat, és fordítva. E kettős jelentés figyelembe vétele és kordában tartása vélhetően a legnehezebb (avagy éppen a magától értetődőbb) feladata lehetett a szövegekkel bíbelődőknek.

A paradicsommadár- és az unikornis-egyszarvú-történetek példásan bizonyítják, hogy a középkori organikus világképben és a belőle létrejövő reneszánsz (vitalistának is nevezett) világképben a természetet leíró képi és nyelvi szövegeknek kettőzött tartalmuk van: azok egyszer a biológiai valóságra vonatkoznak, egyszer pedig egy szimbólumrendszer részét is képezik. A kettő természetesen koherens, s mindkét oldalról ellenőrizhető kellett, hogy legyen: ennek matematikai pontosságú kicsiszolásán végül is megközelítőleg ezer évig munkálkodott az európai kultúra.

A kérdésünk most az: miféle rendszerbe épült be ez a természeti, illetve természetfilozófiai tudás? S a rendszer elemeiben miként mutatkozik meg ez az kínosan egységes és minden eresztékében – bizonyíthatóan – egymáshoz csapolt tudásegész?

Az organikus világkép és megjelenése az illusztrációkban

El kell most tekintünk attól a tényről, hogy minél inkább visszafelé megyünk az időben, annál kevésbé tudjuk megmondani, melyek a tisztán élettudományi tárgyú könyvek: ami ma botanika, zoológia, kertészet vagy orvostudomány, az korábban, mondható, hogy – nagy bizonyossággal a 18. századig – egyszerre valamiféle természettan és természetfilozófia, illetve szimbólumtan részét is képezi. S még, a határok elmosottsága miatt és természetesen a vágyott egységes világmagyarázat érdekében, sok mással is érintkező halmazt érintenek ezek a művek. Kétségbeejtő lehet ma annak a természet-történésznek a helyzete, és ezt a művelődéstörténeti tárgyú dolgozatok tömege bizonyítja, aki a vizsgálati tárgyának megfelelő világkép, illetve természetkép ismerete nélkül dolgozik.

A középkornak nincs természet-tudománya, de természetesen van tudása a természetről. E tudást egybefogó könyvek többsége gyakorlati példatár, jobb esetben összefoglaló, hivatkozó mű: referenciáját a tekintélyek adják. S korábban alig, később is csak nagyon lassan kezdik az illusztrációkat bevezetni: akkor is arra, hogy a szakszöveg tényeit bizonyítsa velük valamiként a szerző.

A természetről való tudás szinte csak az antik előzményeken alapul, mindenekelőtt az elméletet adó *Arisztotelész* és *Theophrasztosz* rendszerén, valamint a rómaiak enciklopédikusan összegyűjtött gyakorlati ismeretein. A középkor ehhez a tudáshoz semmit sem adott hozzá, inkább elvett belőle. S ugyanakkor azt egy nagy rendszer, az organikus világkép egyik részének tette meg és erősen keresztényesítette. E világkép szerkezete, a Lények láncolata, vagy *Homérosz* aranylánca, időben lassú folyamat eredményeként jön létre, a 3–8. század között; de ennek ismerete visszamenőleg is hozzájárul ahhoz, hogy a *Huizinga* által allegorikus, szimbolikus és organikus értelmezés, illetve gondolkodás összetettségét megértjük. E világnak egységes elveket adó, mintegy a világlélektől származó rendszertana van.

E szerkezet – amelynek lenyomata egyébként az irodalmi művekben is ott van: például *Janus Pannonius* Szidalmazza a Holdat, mivel anyját elragadta című elégiájában vagy *Dante* Isteni színjátékának Paradicsomában, ahol nemcsak a csillagvilág tagjai szerint tagolódnak a fejezetek, de a költő hosszan le is írja a Csillagvilágot (9) – megmagyarázza azt is, hogy a természetben és persze a természetről szóló tudást átadó megnyilvánulási formákban, legyen az bár egy kézirat vagy egy freskó, mozaikfal vagy kert, mindenkor több, az

adott világgép által mutatott nyilvánvaló és titkos, egyszerű vagy többszörös áttétel segítségével fölfejtendő értelmezés kínálkozik.

Hogy kétkedem szaván, így szólt: „E két
Körben leled a Khérub- és Szeráf-kart.

Ezek követik lánczuk kötelét,
Mint csak lehet a ponthoz közelíteni
S látásuk ált' meg is közelíték

A több szerelmi láng, a mely köríti,
Trónok-nevet viselnek – s felségökkel
Az első Hármaskört egészítik ki.

S tudd meg, hogy annyi üdvöt nyerniök kell
A mennyire a legfőbb ismeretnek
Mélyére hatnak az ismeretökkel.

S innen belátni: üdvöt az nyerhet meg,
Ki a tudásnak is az alapján áll,
Nemcsak az azt kísérő szeretetnek

Ismeret-mérvül a jutalom szolgál,
Mit égi kegy és jó-akarát oszthat,
Mely fokról-fokra nagyobb a nagyobbánál.

A második Hármaskör e tavasznak
Örökzöld keblén díszlik,, melyet ez
Az égi kos díszétől meg nem foszthat.

Itt örökös Hozsanna zengedez,
Hármaskor dallamban, a gyönyör e három
Karában, mely mindenben megegyez.

A három égi kar e szent határon:
Az Uradalmak, aztán az Erdők
És a Hatalmak: egy Rend ez immáron.

Az utolsó előtt, keringők
Két sorban Arkangyalok s Fejedelmek;
Végsorban angyaltánczot lejtve: Nők.

Magasba néznek itt föl mind e Rendek,
És lefelé úgy győznek, hogy mindnyájan
Alulról Istenhez vonnak s vitetnek.

*Dante Alighieri: Isteni színjáték. Paradicsom XXVIII. ének
(Szász Károly fordítása)*

A reneszánszban átalakul a világról való tudás: amíg az organikus világgép zárt, mozdatlan, s a szerkezeten belül minden lénynek eleve elrendelt, fix helye van, annak utolsó, vitalista változatában az ember szabaddá válik, szerepe fölértékelődik. A korábbi struktúra megmarad, de az ember erényei, szándékai, cselekedetei által szintet tud váltani. Így már nem egy elmozdíthatatlan, belsőleg is mozdatlan, homogén pontot képez a világban, hanem önmagában teljes mértékben leképezi azt. A makrokozmoszt testében mikrokozmoszként visszatükrözi. Ezzel érthetővé válik, hogy testtájai, szervei, életműködései a különböző szférák közvetlen hatása alá kerülnek, s kapcsolatba hozhatók mindazon dolgokkal, anyagokkal, égiekkel és lényekkel, amelyek ugyanezen szférák hatása alatt állnak. Így tehát a gyakorlati ismereteket közlő kézikönyvek ábráit csak akkor tudjuk értelmezni, ha ezen összefüggéseket értjük is. Az ún. állatöves emberek (3. ábra) az elemi világ legfelsőbb szféráját képező ember teste fölött uralkodó csillagvilág szféráinak határpontjait mutatják be.

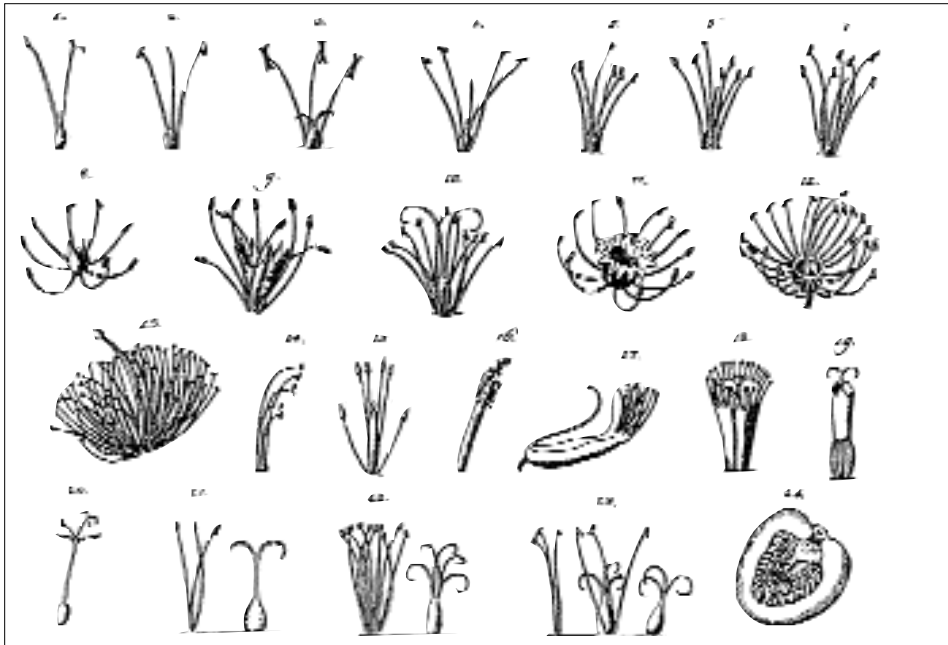
Az emberi betegségek okát az emberek valamikor isteni eredetűeknek tekintették. A betegség így nem más, mint az Istentől eredő rendszabályozás része, amelyet leginkább az erényes, Istennek tetsző étellel lehet elkerülni és gyógyítani. Ámbár a gyógyulást elősegíti a beteg szervek fölött uralkodó szférák hatása, vagy az azok uralma alá tartozó növények, állatok, ásványok stb. felhasználása. A helyes orvoslási mód kiválasztására szolgáltak az összefüggéseket tartalmazó égi medicina-táblázatok.

A mandragórát – mint minden, az ember által felhasznált élőlényt – az orvoslásra is használták, éppenséggel a női bajok kezelésére javallták (4. ábra). A felhasznált élőlények kinézetét, előfordulási helyét, hatását szöveges ábrák ismertették: ezek többnyire nem a botanikai vagy a zoológiai jellegek megmutatására és hangsúlyozására törekedtek, hanem vagy az égi rendszerben elfoglalt helyre utaltak, vagy azokra a praktikákra, amelyek hozzájárultak az elérhetőséghez vagy a hatáskifejtéshez. A mandragóra gyűjtését misztikus szabályok befolyásolták, amelyek némelyike ismertebb volt, mint a növény naturalis ábrázolása: annak hiányában pedig legfeljebb az ismerhette fel az ábrában a növényt, aki azt a természetben is feltalálta.

Az első, a gyógyításban használt növényeket bemutató színezett rajzokat *Dioszkoridész* munkáihoz készítették, feltehetőleg bizánci területeken. Ezek a rajzok, miként a leírások is, híven az egzaktabb antik természettudáshoz szakszerűbbeknek, élethűbbeknek bizonyultak, mint a középkori eredetűek: nyomát sem lehetett találni bennük az allegorizálás vagy a szimbólum felé való törekvésnek.

Abban az időben, amikor az enciklopédikus szándékok a szakirányok felé kezdtek törni, megindult a szövegek deszakralizálása: az elődök könyveiből kezdetben csupán elhagyták mindazt, ami tapasztalatilag nem volt bizonyítható, aztán már ki is egészítették azokat a saját tapasztalatból következő ismeretekkel.

2. példa: *Melius Péter*: Herbarium

6. ábra

Linné növényi rendszerének 24 osztálya, a porzók száma és jellege alapján

Dracunculus (Camerarius-
Florilegium 91 r)

Dracunculus sive Serpentaria
(Öllinger S. 87)

Rosae cinericeo flore.
Aschenfarbige Rosen
(Camerarius-Florilegium 77 r)

7. ábra: Camerarius-Florilegium

De Mandragora

Mandragora

Mandragora neve görögül, deákul pedig az hímnak Morion neve, az nőstinnak Dioscoridi Thridacias neve, azaz elalutó fű, az nőstényé olyan, mint a salátának a levele, de mint egy fejeskáposzta, összeveburkodik. az gyökere szőrös, mint egy [52] majom vagy szőrös ember lába, de kétfelé hasadt gyökere a hímnak, a nőstinnak reátekeredett.

Az hímnak fejérb az levele, gyökere is, ennek Morion neve, azaz bolondfű neve, mint a fejeskáposztának, olyan a levele. Az almája mint egy kis mácsi dinnye vagy narancs, sárga, igen szagos.

A nőstín pedig mint a salátának, olyan a levele, fekete a töve, a földön törül el a levele, Thridacias neve. Az almája olyan, mint a berkenye, de nagyobb. Magyarországon is az havasokon terem a nősténye, az egyik olyan szabású, mint az ebszőlő, csakhogy szőrös a gyökere. Ez igen alutó a nősténye, végre ugyan bolonddá tenne.

Természeti

Igen hidegítő, az almái nedves melegítők, az almája héja szárasztó.

Belső hasznai

Ha két obuliski vagy egy scrupulust, azaz két pénzt nyomónét mézes vízben vagy méhszerrben iszol, epét, okádást kitisztít. Ha sokat iszol a succussában, azaz kifacsart vízében, megöl.

Ha gyökerét főzed, iszod borban, bolonddá téssen, elalut, mint egy holtat.

Ha ki pedig inge alunéjék ez mandragoraitalért, az fejére önts ecetet, az orrára borsot vagy prüszögtető hunyort, felszerken.

Külső hasznai

Az zöld levelét és gyökerét ha mézzel öszvetöröd és egy kis faolajjal ölgited, megrothadt sebet gyógyít.

Ha az gyökerét öszvetöröd ecettel, az Szent Antal tüzet megoltja.

Ha gyökerét vízzel töröd öszve, minden gelyvát, szömölcsöt elront.

Ezen ismeretek tudatosítását és elterjedését az ábrák készítése tovább fokozta: a növénytan és az állattan tudósainak atyáinak talán legjelentősebb felismerése az lett (mintegy természettudományos módszere, holott ekkor még nem tudatosult, hogy milyen fontos is maga a módszer), amely a természeti világ megismerésének külön formájává tette az általánosító képi metódust.

Az élettudományi tárgykörű, egyedileg készített középkori könyvek ábráit alig lehet illusztrációknak tekinteni. Tudományos jelentésük nincs, referenciális értékük csekély, még ha bumfordiságukban bájosnak, elrajzoltságukban korokra jellemzőnek is találjuk valamennyit: nem járulnak hozzá a tárgy megismeréséhez, nem képesek további következtetések alapjául szolgálni. Általában a növény- és az állatszimbolika tárgykörébe tartoznak ezek a megnyilvánulások. A liliom a tisztaság, az érintetlenség virága már – semmi utalást nem találunk a róla készült, kézzel színezett egyedi rajzon arra, hogy egyedi tápláléknövényként került be az emberi kultúrába, de arra sem, hogy valójában hogyan is néz ki.

A könyvnyomtatás megjelenésével a biológiai illusztrációk között gyakrabban fordulnak elő olyanok, amelyeknek csak profán tartalmuk van, vagy legalább is igyekeznek elhatárolódni a tárgyidegen jelentésektől. Mindez azonban sokszor nem sikerül. Ezen ábrák a technika jóvoltából egyre finomabbak, s a reneszánsz igényei szerint egyre részletgazdagabbak lesznek. A fametszeteket felváltják a fémmetszetek, amelyeket egyedileg színeznek ki.

A legtöbb fametszet növénye csak a szöveg alapján azonosítható. Megfigyelhető, hogy a rajzolót valójában nem érdekelte különösebben az élőlény: a legalapvetőbb természettudományi megfigyeléseket sem végezte el; például nem kíváncsi arra, ami közvetlenül nem látható, s az egyébként vázlatyszerű növényhez képest is elnagyolt a gyökerének a bemutatása.

A herbáriumok, majd a florilegiumok (5. és 6. ábra) megjelenése a képek referencialitásának növekedését jelenti: ezek rajzain egy-egy élőlény valamennyi látható tulajdonsága egyidejűleg megjelenik. E kontúrrajzok – mivel legtöbbször jeles művészek készítettek – rögtön tökéletességig vitték a habitusábrázolást. Az adott biológiai lény felépítésének és szépségének a bemutatására törekednek, s némelykor a szépség túlságosan is hangsúlyossá válik rajtuk. Valójában már ekkor kezdenek kialakulni a biológiai illusztrálás gyakorlatban alakuló szabályai, például hogy a növényt minden szervével együtt vagy a madarakat oldalnézetben kell bemutatni, s az ábrázolások kezdenek lemondani az időbeli folyamatok érzékeltetéséről. A színes nyomatok megjelenésével egy időben, szinte véglegesen ketté választódnak a szakmunkák illusztrálásának szabályai, s az organikus világnéphez illeszthető szövegek illusztrációi. *Camerarius* florilegiumában például nem jelenik meg, hogy a kontyvirág korábban az egyszarvú jelentésköréhez illeszkedő növény, s ugyanúgy nincs utalás a rózsza szimbolikus értelmezési lehetőségeire (7. ábra).

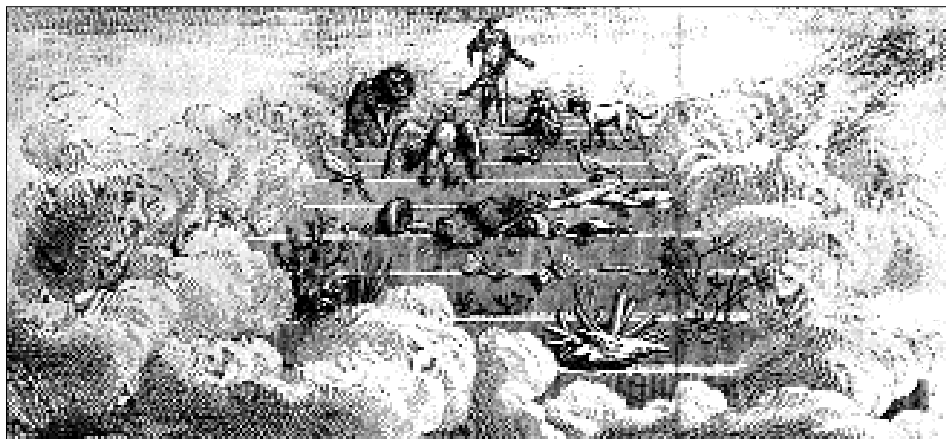
Miként a kertépítés szempontjai szerint alakuló florilegiumok, tömegével jelennek meg az orvoslás ismereteinek népszerűsítésére vállalkozó herbáriumokis, s ezzel párhuzamosan az élettudomány is szakosodni kezd. Más-más jellegzetessége lesz a orvosi szakkönyveknek és a növénytani vagy az állattani enciklopédikus műveknek, nem is szólva a közhasználatra még inkább számító kertészeti, vadászati és egyéb tárgyú praktikumoknak, csízióknak. De mindegyik esetében ugyanaz a fejlődési sor követhető végig a szövegek és az illusztrációk esetében. Deszakralizáció tanúi lehetünk, miközben a tárgy-meghatározás is pontosabb lesz a rajz, végeredményt s nem pedig folyamatot rögzít, amelynek sokszorosításához (és persze kontrolljához) egyre változatosabb lehetőséget kínálnak a nyomdai technológiák.

Az orvosi jellegű kiadványokban is a vázlatos, a jelölésre éppen csak alkalmas egyedi rajzokat a vázlatos fametszetek követik, aztán a szépségre és szakkorrektségre egyaránt törekvő fémmetszetek következnek, mígnem ezeket fölváltja majd a kizárólagosan pontoságra és naturális megfeleltethetőségre való törekvés.

Amíg az előző példasor mindenekelőtt azt mutatta meg, miként lesz a szöveg és illusztrációja a tudományosságnak megfelelő (vagy: inkább megfelelő), az is tetten érhető, hogy mely területekről fog kiszorulni a szónyelv s tör majd előre a képi ábrázolás, s mikor nem célszerű megkülönböztetni azt, hogy vajon a kép vagy a szöveg a másik illusztrációja. A szöveg és a kép együttesében alakul ki lassan a mai értelemben vett tudományos szöveg, amelyben oly sok egymásba fonódó analógia van. A tudományosság kritériuma központi kérdéséssé majd csak – a biológia esetében – a huszadik század második harmadában válik, az elméleti tudományágak megjelenésével egy időben.

Az organikus világnépek részeire természetesen későbbi korokban is rábukkanhatunk az egyes szakmunkákban. Az Énekek éneke szerint elképzelt kert struktúráját idézi például a 16. században készült padovai botanikus kert is (még lehet, az iszlamita világnépek is tetten érhető benne, ámbár annak is van kapcsolata az Énekek énekéhez): kör alakú, bekerített, a négy folyó szerint negyedelt, s a Paradicsomra, de az ismert négy földrészre is utal.

Egy 14. századi állattrendszertan magától értetődő módon ábrázolja a mitológiai egyszarvút a szűz és a Mária-attribútumos (rózsás) pajzsot tartó lovag mellett. Ám lekopott mellőle a hortus conclusus, és az azt benépesítő növényzetre és a szökökútra sem utal semmi. Az egy másik lapon ábrázolt két növény összetartozása is csak a középkori világnépek alapján érthető meg: Mária virága mellett a Salamonpecsét van, a bibliai *Salamon* királyra utalva.

8. ábra

Homérosz aranylánc (XVIII. század)

A németalföldi mester kerti helyszíne is a hortus conclusus, s abban nemcsak a szentek, hanem az összes szakrális és profán funkcióval bíró középkori növény is látható. Kertet mutat be *Gerard* kertészeti növényeket ismertető katalógusa is: ebben a paradicsomban azonban már nemcsak az organikus világtérben jelenlevő növények találhatók az édeni környezetben, hanem a növényfelfedezők által Európába hozott ázsiai és amerikai fajok tagjai is, amilyen például a tulipán vagy éppen egy *Opuntia*-kaktusz.

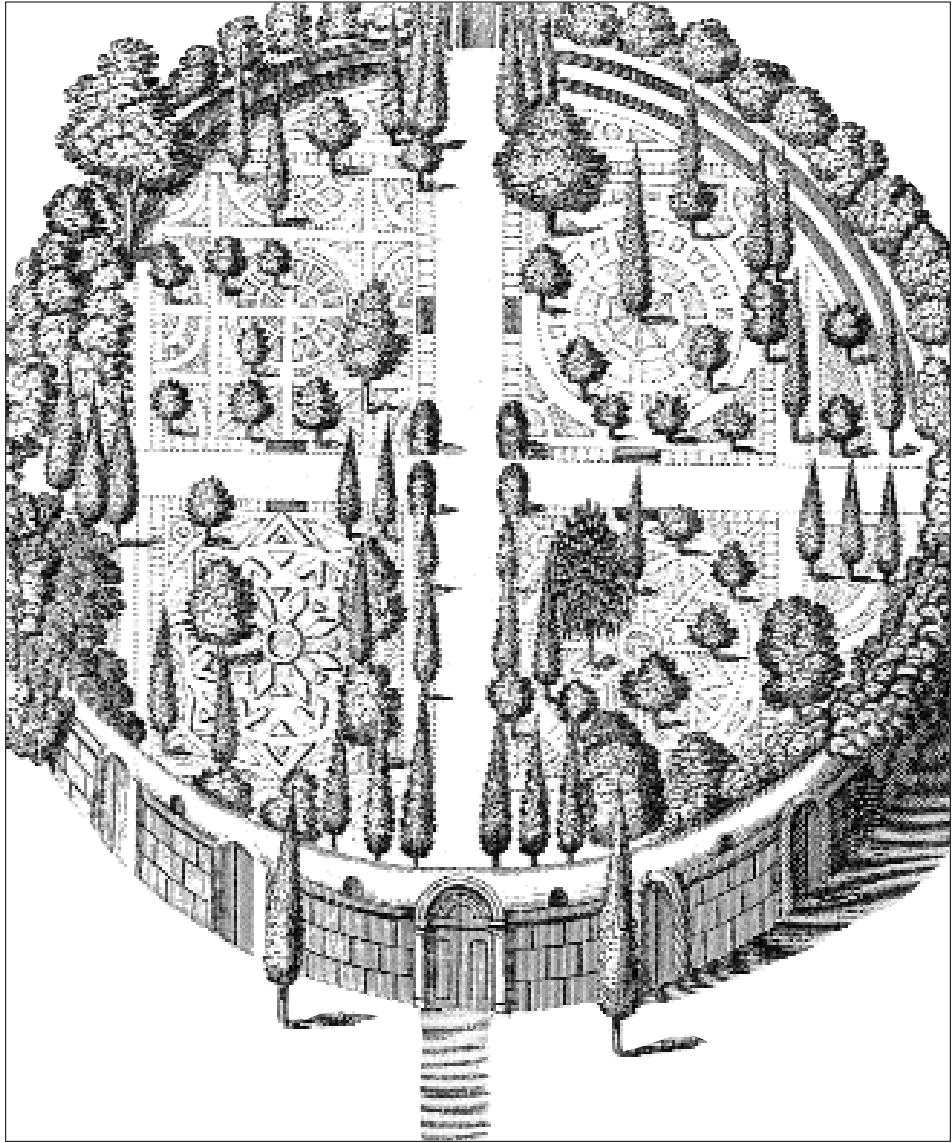
Az organikus világtér „holisztikáját” – amelynek rendező elvei nem a természetben belül találhatók – még jóval annak összeomlása után is fölfedezhetjük: a Lények láncolata elképzelés Linnéig él, az egyetemeken is eszerint tanítják a természetet. A XVIII. századi Bonnet még mindig az arisztotelészi elveket magába építő középkori *Homérosz aranylánc* szerint magyarázza a természeti világot (8. ábra).

Konklúziók

Megállapítottuk tehát, hogy a természeti dolgok szöveges és képi elmondásában hosszú ideig együtt élnek a konkrét és a szimbolikus jelentések. Pontosan az antik világtér felbomlásától a 19. századig, a biológia mint tudomány megjelenéséig tartott ez a látványos világmagyarázat, amely annak ellenére homogén, hogy azt a magyarázatokhoz szükséges eszmerendszerek és az egyre finomodó természettudományos módszerek alapján szakaszolni szokás. Az európai gondolkodás természetképei az antikvitás után tehát az organikus, a reneszánszban megjelenő vitalista, majd pedig a fizika tudományának fejlődéséből következő mechanikus világtérképek. E mechanikus szakaszban felértékelődik – Bacon és Descartes munkássága következtében – a módszer, amely majd fontosabbnak látszik a megismerésben, mint az, amit a megismerés tárgyának mondunk.

A biológiai megismerés eljárásainak finomodásával, a természettudományok kialakulásával együttesen a szövegekben és az illusztrációkban is csökken a jelképes értelmezési lehetőség, mégis, botorság lenne azt hinni, hogy azokban egy szimbolikus természetkép ne rejtőzködne. (10) És e rejtett természetkép nem feltétlenül van összhangban a szöveg tartalmi összefüggéseivel.

Ma, a természettudományos alapozottságú világtér egyféle holisztikus megközelítési módot erősít, (11) s szinte felszólít a redukcionista megismerési formák ellen. (12) A tudományokat, mivel már tárgyak és módszereik miatt is egymással összeegyeztethetle-

9. ábra
Padova, orvosi kert

neknek látszanak, iskolai szinten próbálják meg egy-egy tantárgyba beemelni és abban homogenizálni. A homogenizáláshoz azonban egységesítő elvek szükségesek, amelyeket a tantárgykonstruktőrök valamiféle világtépből eredeztetik. Természetesen e világtép legtöbbször rejtve marad a tantárgyakba (például a tudományosságba) burkolózva, de miként a korai élettudományok szövegeiben a középkori világtép jelenléte, alkalmas eljárásokkal kimutatható.

A hazai biológiaoktatás tankönyveinek szerkezetében három törekvés érzékelhető. Vagy az élettudományok pillanatnyi fejlettségét, ismeretanyagát képezik le, (13) vagy az élővilág egyik belső elrendeződése alapján, az organizációs szintek szerint tagolódnak (amikor

aztán döntés kérdésévé válik, hogy az egyszerűbbtől a bonyolult vagy a bonyolulttól az egyszerűbb felé halad-e a tárgyalás); netán az emberiség (vélt vagy valós) érdekei értelmében, célképzetekkel, Föld-központú, holisztikus szempontok szerint rendezik el a tudásanyagot. E három törekvéshez más-más szöveg- és illusztrációkonstruálás tartozik, ámbar ezek abban közösek, hogy meggyőzés helyett a manipulációra, a memorizálásra és a retorikára építenek. Lehetséges lenne egy negyedik tankönyvszervezés is, amely a gondolkodástörténet eredményeit mutatná be, s a tények mellé emelné a megismerési módszereket.

Jegyzet

- (1) BREHM, ALFRED, E.: *Az állatok világa 3. Madarak*. Gondolat Kiadó, Bp. 1960. 435. old.
- (2) GESNER, CONRAD: *Historia Animalium lib. III. qui est de avium natura*. Zurich 1558.
- (3) SAMBUCUS, JOHANNES: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis*. Antwerp 1564.
- (4) HARMS, WOLFGANG: *On Natural History and Emblematics in the 16th Century*. = *The Natural sciences and the Arts*. Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova Series 22, Uppsala 1985.
- (5) GÉCZI, JÁNOS: *A Sziveri-tülköcske*. = *Angyalhégj*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely 1996, 43–46. old.
- (6) *Egy jeles vad-kert, avagy az okatlan állatoknak története Miskolczi Gáspár által*. Magvető Kiadó, Bp. 1983, 88–96. old.
- (7) PANOFSKY, ERWIN: *A valóság és szimbólum a korai flamand festészetben*. Spiritualis sub metaphoricis corporalium. = *A jelentés a vizuális művészetekben*. Gondolat Kiadó, Bp. 1984, 323. old.
- (8) *Summa Theologiae*, I. qu. I. art. 9. c
- (9) DANTE, ALIGHIERI: *Isteni színjáték. Paradicsom XXVIII*. 98–132. old.
- (10) JUHÁSZ-NAGY PÁL: *A természetképek változatai*. = *Újhold-Évkönyv*, 1989. 1. Magvető Kiadó, Bp. 1989, 311–323. old.
- (11) JUHÁSZ-NAGY PÁL: *Dialógus a természetismeret dilemmáiról*. = *Újhold-Évkönyv*, 1989. 2. Magvető Kiadó, Bp. 1989, 355–375. old.
- (12) BECK MIHÁLY: *Természettudomány és társadalom az ezredfordulón*. = *A századvég szellemi körképe*. Jelenkor Kiadó, Pécs 1995, 155–166. old.
- (13) SEBŐ PÉTER: *A tudomány tanulmányának lehetőségeiről a természettudományokban*. Iskolakultúra, 1998. 5. sz., 82–86. old.

Bemutatjuk a szegedi fizikatankönyveket

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Fizika Tanszékének kutatócsoportja évtizedek óta azon dolgozik, hogy kimunkálja, hogyan segítheti legmegfelelőbbben az általános iskolai tanulók fizikai ismereteinek alakulását. Az 1978-tól folyamatosan megjelenő fizikatankönyvek szerve- sen épülnek egymásra. Kísérleti tanítások, felmérések, valamint több ezer tanári visszajelzés alapján átdolgoztuk, újraírtuk, szebbítettük, illetve szakmai, didaktikai, nyomdatechnikai szempontból korszerűsít- tettük könyveinket. Azokat a kiadványokat, melyekről az alábbiak- ban szólnunk, a Mozaik Oktatási Stúdió jelentette meg 1996-tól folya- matosan:

Természetismeret 6. osztály;

Fizika 7. osztály és

Fizika 8. osztály címmel.

E tankönyveinknél azt az előzőekben már bevált gyakorlatot követjük, mely szakít a fi- zika szaktudomány hagyományos felépítése szerinti tananyag-elrendezéssel, s helyette az életkori sajátosságok határozottabb figyelembevételével, a domináns fogalmakra, tételekre és törvényekre irányultan dolgozza fel a tananyagot. Kiemelt törekvésünk volt, hogy kel- lő összhangot teremtsünk az elméleti ismeretek és azok gyakorlati alkalmazása között. A tan- anyagot átfogó fogalmak és témák köré csoportosítottuk spirális elrendezésben, hangsú- lyozva ezek folyamatos érlelésének jelentőségét az ismeretszerzésben. Mindezt egy eklek- tikus tankönyvi tagolással próbáltuk megoldani.

Munkánk során az elsajátítandó fizikai fogalmakat fogalmi hálóba rendeztük azok meg- határozó vagy járulékos szerepének figyelembevételével. A tartalmi kapcsolatok, valamint az időrendiség közti ellentmondások kiküszöbölése után került sor a rokon tárgyakkal tör- ténő egybehangolásra. Ezt követte a tényleges tananyag-feldolgozás, a szövegformálás, a vizuális információhordozók megszerkesztése, vagyis a tanulhatóvá tétel.

Fizikakönyveinkben közlő és kérdező részek követik egymást. A monotóniát kivéden- dő, „deviáns fejezeteket” is alkalmazunk, amelyek környezetvédelmi, balesetvédelmi, va- lamint technika- és fizikatörténeti aktualitásokat tartalmaznak olvasható formában.

E tankönyvcsalád tervezésekor mind a szerzőknek, mind a kiadónak határozott szándé- ka volt, hogy derűs, hangulatos, közvetlen hangvételű, de szakmailag igényes fizikaköny- veket jelentessenek meg. E közös törekvés legszembetűnőbb bizonyítéka a többszínnyo- más alkalmazása. A színeknek a motivációs szerepen túl természetesen didaktikai szere- pe is van. Mind az egyes szövegrészeknél, mind az ábraanyagnál a lényegkiemelést, az írá- nyított megfigyelést szolgálják.

A didaktikus tájékozódást segíti a különböző betűtípusok, a színes szövegkiemelések, a tónusozások és az aláfestések következetes alkalmazása. A tankönyvi ábrák között illusztr- rációk, funkcionális magyarázó ábrák, szimbolikus ábrák, diagramok, illetve grafikonok találhatóak. A fotókat és grafikus ábrákat egyaránt szövegkiegészítésekkel láttuk el, melyek többségükben a tananyaghoz szervesen illeszkedő szöveginformációkat tartalmaznak. A szö- vegrész és az ábraanyag aránya az alsóbb osztályoknál 50–50%; ez az arány a felsőbb osz-

tályok esetén a szöveg javára tolódik el. Alsóbb osztályoknál az ábraanyagban az érzelmi-hangulati elemek dominálnak, melyek hatását alkalmanként irodalmi idézetekkel is igyekszünk fokozni.

Munkánk során arra törekedtünk, hogy a különböző évfolyamoknak szánt tankönyvek nyelvezete is közelítsen és alkalmazkodjon a tanulók – várhatóan meglevő – szókincséhez. A szaknyelv, a metanyelv, a hétköznapi nyelv arányát is évfolyamonként igyekeztünk változtatni.

Tankönyvírásnál örök probléma a mondatszerkesztés, hiszen ez a tanulhatóság egyik próbaköve. Tantárgyunk jellegéből adódik, hogy a jelenségmagyarázatok többnyire alárendelő összetételű mondatszerkesztést igényelnek. A „ha–akkor”, ok–okozati kapcsolatokat fel-táró értelmezéseknél nem kis problémát jelentett a legkedvezőbb mondathosszúságot megalkotni úgy, hogy

- szakmailag is helytálló legyen;
- a gyermek megértse és megjegyezze;
- a tanárkolléga olvasson a sorok között;
- a szakmai és anyanyelvi lektor is helyesnek ítélje meg;
- a „fizikus apuka” se találjon benne kivetnivalót.

Tankönyveinkben szómagyarázatokat, fogalomgyűjteményt és időtérképet is talál az olvasó, de fellelheti bennük az idegen szavak kiejtését és jelentését is.

Őszinte örömünkre szolgál, hogy tankönyveink elnyerték azok tetszését, akiknek készült, erre a nagyszámú megrendelésből következettünk.

Egy-egy tankönyv azonban soha nem készülhet el véglegesen, s ez a kijelentés nem pusztán a szakmai kérdésekre vonatkozik. Mostani tanácskozásunk is bizonyítja, hogy állandóan keressük a jobbítást eredményező vitákat, és választ várunk például olyan kérdésekre, hogy:

- Mondat-e a szóegyenlet?
Szabad-e benne matematikai jeleket használni?
Kell-e írásjelet alkalmazni a szóegyenlet után?
- $\frac{m}{s}$ -mal vagy $\frac{m}{s}$ -cel változik egy test sebessége?
- A definíciók megfogalmazásakor egyes lektorok csak az „egy definíció – egy mondat” állításban tudnak gondolkodni. Miért nem lehet egy definíció adott esetben mondatok sora?

Mivel tanítványaink helyesírási készségének fejlesztése nem lehet egyetlen tantárgy privilégiuma, fontosnak tartjuk tantárgyunk esetében is a nyelvhelyességi szabályok következetes alkalmazását és alkalmaztatását. De például az egybe- és különírás vonatkozásában a szakma sem következetes:

- forgó mozgás – körmozgás – haladó mozgás – ingamozgás...
- „szilárd test fizika” más, mint a „szilárdtest fizika”.

Mivel a fenti szavak különféle írásmódja más-más fizikai tartalmat hordoz e területen is, szükségszerű a következetesség.

A fenti gondolatok azon meggyőződésünket erősítik, hogy jó tankönyveket készíteni csak csoportmunkában lehet, s a csoport szakmai összetételéből nem hiányozhat a nyelvész szakember sem.

Irodalom

- BONIFERT DOMONKOSNÉ DR.–DR. HALÁSZ TIBOR–DR. MISKOLCZI JÓZSEFNÉ–MOLNÁR GYÖRGY-NÉ DR.: *Természetismeret 6*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1996.
BONIFERT DOMONKOSNÉ DR.–DR. HALÁSZ TIBOR–HORVÁTH BALÁZS–DR. KÖVESDI KATALIN–MOLNÁR GYÖRGYNÉ DR.–SÓS KATALIN: *Fizika 7.; Fizika 8*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1997, 1998.

Fizikatankönyvek anyanyelvi bírálatáról

A tankönyvek – különösen a természettudományok köréből valók – multimédiális információhordozók. Nem állíthatjuk biztosan, hogy dominánsan verbális jelrendszert, azaz a nyelvi kódot használják közlésre, mert a természetismereti tárgyak körében – környezetismeret, fizika, biológia, kémia stb. – a nyelvi, írott közleménnyel egyenlő arányban fordulnak elő ábrák, rajzok, grafikonok, sőt színnyomással megkülönböztetett nyomdai jelek. Komplex véleményt alkotni egy-egy tankönyvről csak többirányú megközelítéssel lehet: mert a szakmai biztonság mellett az információ átadásának helyes módja, azaz érthetősége, a tárgyhoz és az életkorhoz szabott anyagfeldolgozás és a megfelelő stílus is indokolt követelmény. A külső forma, a színek: a „kivitelezés” is érdeklődést kelt.

Egy tankönyvcsalád két darabjának, az általános iskola 6., 7. osztálya számára készült fizikatankönyvnek anyanyelvi bírálatára kértek fel a szerzők, illetve a Mozaik Kiadó. A kérdéses könyvek: Természetismeret 6. Fizika és kémia (Bonifert Domonkosné–Halász Tibor–Miskolczi Józsefné–Molnár Györgyné munkája) és Fizika 7. Elektromosságtan (az említett szerzők mellett Horváth Balázs, Kövesdi Katalin, Sós Katalin társszerzőségében). A kérés, megbízás úgy szólt, hogy minden nyelvi vonatkozású megjegyzést (nyelvhelyesség, helyesírás, szóhasználat, mondat szerkezet, szórend stb.) szívesen fogadnak és a lehetőséghez mérten figyelembe vesznek a szerzők. Maga a felkérés is nívóknak számított, mert a szakmai lektorokon kívül a szerkesztő tiszte és felelőssége a nyelvi tisztaság és pontosság gondozása. Erre a munkára külön anyanyelvi lektort a legritkábban kérnek föl.

A vizsgálati módszert tekintve: először a tankönyv egészét lapoztam át, majd fejezetenként dolgoztam a részleteken. Sorról sorra olvastam a kéziratot, és közben interlineárisan a sorok közé, olykor azonban marginálisan, a lapszélre írva tüntettem föl az általam javasolt változtatásokat. Észrevételeimet, magyarázatokkal, külön-külön, oldalak szerinti sorszámozással is összeírtam.

Rendezve a tapasztalataimat a következő típusokba sorolhatók azok a megjegyzések, amelyeket a szerzők figyelmébe ajánlhattam:

Mondatszerkesztés, szórend, toldalékolás

A tantárgy jellegéből következik, hogy igen sok addig ismeretlen fogalmat, terminus technicust kell elsajátítania a tanulónak. A tankönyv szerzőjének arra kell törekednie, hogy pontosítsa a szöveg megfogalmazását, s az egyértelmű és könnyen áttekinthető legyen. A szakmai pontosságot, érthetőséget elősegítő változtatási javaslat vonatkozhat több nyelvi összetevőre, nevezetesen a szóhasználatra, a toldalékolásra, a szórendre, az esetragok pontos használatára. Például:

„A testeknek mozgásuk miatt is lehet melegítőképessége.”

Helyette:

A testeknek mozgásuktól is lehet melegítőképességük.

A névutós névszó helyett („mozgásuk miatt”) ragos névszó (mozgásuktól) tömörebben és célirányosabban fejezi ki az „eredetet”, azaz a változást indító okot. A ragozási sor megfelelő alakját használva határozottabban irányul a többes szám harmadik személyre: melegítőképessége helyett melegítőképességük.

További példák:

„Melegítésnél a test belsejében a részecskék állapotában jön létre változás. Az ilyen változással kapcsolatos energiát belső energiának nevezzük.”

Helyette:

Melegítéskor a test belsejében a részecskék állapotában változás jön létre. Az így létrejövő energiát belső energiának nevezzük.

A szóhasználat megváltoztatásával egyértelműsíthető a következő mondat is.

„Az ellenállás kifejezést három jelentéssel is alkalmazzák.”

Helyette:

„Az ellenállás kifejezést három jelentésben is használjuk.”

Ez utóbbinál az esetrag pontosítja a viszonyítást, mert a „használjuk” szó jelentése konkrétabb, mint az általánosabb „alkalmazzuk”.

Viszonyító eszközök, névutó, rag, ragozás

A szavak kiválasztásában körültekintően kell eljárunk, mert meglehetősen helytelen a szóválasztásunk, csak túl gyakran alkalmazott variáns, ezért közhelyszerű. Ilyen a „szempontjából” ragos alak, mely a töltelékszó gyakoriságával fordul elő a köznyelvi használatban. Például:

„Ez csak úgy lehet, ha a zsebtelep és a hálózati áramforrás mezője különbözik egymástól munkavégzés szempontjából.”

Helyette:

Ez csak azért lehet, mert a zsebtelep és a hálózati áramforrás mezője különbözik egymástól munkavégzés tekintetében.

A „tekintetében” névutószóval használt ragos névszó, konkrétabb kifejezője az állapotnak, mint az általános „szempontjából”.

Az esetragok pontos kiválasztása is a tartalmi pontosítást szolgálja. A külső helyviszonyt kifejező hol kérdésre felelő -nál adessivusi esetrag helyett a -hova kérdésre felelő -hoz a szintén külső helyviszonyt kifejező ablativusi rag ajánlható. Például:

„Laboratóriumi méréseknél gyakran alkalmazzák...”

Helyette:

Laboratóriumi mérésekhez...

A főnévi igenév ragozás nélkül általános cselekvésfogalmat jelent – „tudni” helyett a ragozott számra, személyre utaló alakot ajánljuk: „tudnunk”. Például:

„Mit kell tudni a voltmérő használatáról?”

Helyette:

Mit kell tudnunk a voltmérő használatáról?

Egyértelműbb, személyhez szólóbb a mondat ebben a formájában. Ilyen megfogalmazású szövegben benne rejlik a közös érdekelttség – tanítványé és tanaré.

Tagoló írásjelek használata elkülönítésre, kiemelésre

Az írásjelek közül a közbeékelődést jelző gondolatjel-pár a világosabb tagolással a megértést segíti elő. Például:

„Pontos mérésekkel igazolható, hogy az elektromos mező munkája egyenesen arányos az átáramlott töltéssel ha a feszültség állandó.”

Helyette:

Pontos mérésekkel igazolható, hogy – ha a feszültség állandó – az elektromos mező munkája egyenesen arányos az átáramlott töltéssel.

Szintén közbevetéssel, gondolatjelek közé tett határozókkal válik áttekinthetőbbé, érthetőbbé a mondat – így:

„A fénytani lencsék – alakjuktól és anyaguktól függően – lehetnek gyűjtő- vagy szórólencsék.”

Az írásjelek közül az idézőjel használata problematikus, egyetlen; mivel szakszövegről van szó, még fontosabb annak elkülönítése, hogy amikor idéznek velem, mikor használják az átvitt értelem érzékeltetésére és mikor a kiemelés szándékával.

Felesleges az idézőjel a következő helyen:

„Hogyan »igazoltuk« azt ...”

„Ha a testet érő erőhatások »kiegyenlítik« egymást ...”

Itt az igazoltuk és a kiegyenlítik szót eredeti jelentésében használjuk, ezért az idézőjel indokolatlan.

A zárójel beiktatása az alábbi példán elfogadható, mert elválasztja egymástól a kérdést és a kiegészítő, segítő megjegyzést:

„Hogyan működik a függőn? (Ha nem tudod, mi a függőn, nézd meg a Magyar Értelmező Kéziszótárban.)”

A kettőspont határozottabb elkülönítő, kiemelésre képes.

„A helyettesítő erő neve: eredőerő.”

„A hőterjedésnek három módja van: a hővezetés, a hőáramlás és a hőszugárzás.

A pontosvessző is világosabbá teszi a kettőtagolást, ha párhuzamosan szerkesztjük, így:

„Ha a test hőmérséklete nő, akkor nő a belső energiája is; ha a hőmérséklete csökken, csökken a belső energiája is.”

Nyelvhelyesség, nyelvi választékosság

A gyakran előforduló szavak közül az „esetén”, „esetében” és a „szempontjából” használata túl gyakran fordul elő; ezeket kellett a tartalom csorbulása nélkül más szavakkal, kifejezésekkel felcserélni. Például: „A víz az üveg esetében nedvesítő folyadék” helyett: „a víz az üveggel érintkezve”.

Gyakori az „öket – azokat” személy- és mutató névmás helytelen használata.

„...melegebb környezetbe helyezük azokat” – helyette: őket.

„Ezért gyakran összetévesztik ezeket” – helyette: őket.

A határozott névelő elhagyása nyelvtani hiba, a szövegértést akadályozza. Például:

„Ha folyékony szalolt hűteni kezdjük...”

Helyette:

Ha a folyékony szalolt... (A tárgyas ragozásnak egyeznie kell a határozott tárggyal grammatikai szerkesztésben is.)

A tankönyvben egy-egy megfogalmazási módot kifogásolhatónak tartottam ugyan, de csak feltételesen javasoltam módosítást, ha az tartalmilag nem változtat a közölt tényen. Például:

„Ugyanaz az elektromos mező két-két különböző pontja között különböző munkát végezhet ugyanannyi töltés áramoltatása közben.”

Helyette:

Ugyanannyi töltés átáramoltatása mellett ugyanaz az elektromos mező két-két különböző pontja között különböző munkát végezhet.

Teljes mondaszerkesztési változtatást javasoltam a következő, túlságosan bonyolult konstrukción:

„Különböző menetszámú és vasmagú tekercsekben, ha egyenlő is az áramerősség-változás gyorsasága az önindukciós feszültség különböző lehet, tehát függ a tekercs adataitól is.”

Helyette:

„Ha egyenlő is az áramerősség-változás gyorsasága, az önindukciós feszültség különböző lehet különféle menetszámú és vasmagú tekercsekben: tehát az önindukciós feszültség függ a tekercs adataitól is”

Összegezve:

A szaktudomány szóképzésének pontos, precíz használata jellemzi a munkát. A mással fel nem cserélhető szavak, kifejezések, azaz terminus technicusok szinonimáját sokszor keresni sem érdemes, mert a mondat más jelentene, ha egy-egy szót másikkal cserélnénk fel.

Általában a fizika-, de a vizsgált könyvek közül különösképpen az elektromosságtannak speciális szaknyelve (a tantárgy sem könnyű!): ezt a szaknyelvet – tantervi követelmény! – a tanulóknak el kell sajátítaniuk.

A megfogalmazás módjára többször tettem változtatási javaslatot, arra törekedve, hogy a szöveg egyszerűbb, érthetőbb legyen. Szórendet, szintagmákat cseréltem fel, tagolt jelekkel különítettem el a fontos és kevésbé fontos információkat. Arra törekedtem emellett, hogy a tartalom hiteles maradjon

A fizika nehezen érthető a 12–13 éves korú tanulók számára, mert tananyaga elvont gondolkodást igényel, és a tanulók ebben az életkorban lépik át – kevés kivétellel – azt a küszöböt, amelyen túl otthonosabban mozognak majd az elvont fogalmak birodalmában. A verbális közlés mellett a sok ábra, a kísérleti folyamatok rajzos megjelenítései multimediális jelleggel segítik a tanulókat a tankönyv szövegének megértésében.

Irodalom

- BONIFERT DOMONKOSNÉ DR.–DR. HALÁSZ TIBOR–DR. MISKOLCZI JÓZSEFNÉ–MOLNÁR GYÖRGYNÉ DR.: *Természetismeret 6*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1996.
 BONIFERT DOMONKOSNÉ DR.–DR. HALÁSZ TIBOR–HORVÁTH BALÁZS–DR. KÖVESDI KATALIN–MOLNÁR GYÖRGYNÉ DR.–SÓS KATALIN: *Fizika 7*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1997.

Egy mondatszerkezet-típus használata a Természetismeret 6. (Fizika és kémia) című tankönyv szövegében

A tankönyvi szövegek vizsgálatában alapvető szempont az információ és az információt közvetítő nyelvi szerkezet összevetése.

A következőkben csupán egyetlen szerkezetitípust, a feltételes mellékmondatot tartalmazó összetett mondatot vizsgálom. Példáimat a Természetismeret 6. című tankönyvből (Bonifert Domonkosné dr.–Dr. Halász Tibor–Dr. Miskolczi Józsefné–Molnár Györgyné dr.), illetőleg ennek 1979-ben a Tankönyvkiadónál, majd átdolgozott formában a Mozaik Oktatási Stúdiónál 1993-ban Fizika 6. címmel megjelent kiadásából vettem.

Néhány szó a szövegek összetett mondatairól

A tankönyv 1996-os változatában nem találunk bonyolult összetett mondatokat. Legtöbbjük két–három tagmondatos, négy vagy annál több tagmondatból álló csak elvétve akad a könyvben. Ezek között leggyakoribb a feltételes mellékmondatot tartalmazó összetett mondat; az oki–okozati viszony alá- és mellérendelő formája; s az is jellemző, hogy a kauzális viszonyhoz többször társul az ellentétes viszonyítás. Mindez magától értetődik. A fizikában szükségszerű összefüggéseket kell a tanárnak megfigyeltetnie, ezért a tananyag természetéből következik a *ha...*, *akkor...*; a *mivel...*, *ezért...*-kapcsolás, illetőleg a következtetésként megfogalmazott szabály. (Elemzésre érdemes még több olyan alárendelő kapcsolat is, amely a nyelvi szerkezettel szintén jól segíti az összefüggéslátást, az összefüggések kikövetkeztethetőségét: *annyiszor/ahányszor*; *annyival/amennyivel*, *annál/mi-nél*, *ugyanannyival/amennyivel*).

Gyakoriságukkal az alárendelő kapcsolások közül a feltételes mellékmondatos szerkezetek hívják föl magukra a figyelmet. A következőkben ezeket a szerkezeteket vizsgálom. (Jelmagyarázat: F = főmondat, h_f = feltételes mellékmondat.)

Példák a feltételes mellékmondatok köréből

Können belátható, hogy a szerzők miért használták leggyakrabban ezt a nyelvi szerkezetet. A fizika tanításának kezdetén (12–14 éves korban) minden összefüggést kísérleti úton, a tanulók szeme láttára kell bemutatni. A megfigyeltetés logikája alapvetően arra épül, hogy az időben lezajló történések közben az egymásra ható tényezők közül melyikkel mi történik. *Mi történik akkor, ha...?* Ám először létre kell hozni a megfelelő változást a folyamatban részt vevő összetevőkön ahhoz, hogy megfigyelhető legyen az összefüggés. A nyelvi szerkezeti tagolás sorrendje (mellékmondat/főmondat) leképezi a kísérlet során végbemelő változások egymásutánosságát. Az alábbi három példa azonos szerkezete: (h_f \ F).

Ha egy test melegszik, hőmérséklete nő,

ha hűl, hőmérséklete csökken (1966, 9. old.).

Ha egy meleg vízzel telt poharat hideg vízbe helyezünk,

mindkét víznek megváltozik a hőmérséklete (1966, 9. old.).

*Ha egy hőmérő tartályát puha textil anyaghoz szorítva mozgatjuk,
akkor a hőmérő a súrlódás miatt felmelegszik (1966, 57. old.).*

A példák szerint jól használható mondat szerkezet a feltételes alárendelés minden olyan esetben, amelyben egy időben előbb elvégzett cselekvés következményét szükségszerű összefüggésként akarjuk megjeleníteni. A szerzők azonban nemcsak akkor használják ezt az összetettmondat-típust, amikor a feltétel – a valóságban lezajló esemény időrendjének megfelelően – megelőzi a következményt (a *conditio* az *implicatumot*). A szoros, törvényszerű összefüggés nyelvi megjelenítésére alkalmas a főmondat\mellékmondat-sorrend is. Például a munka fizikai fogalmának tisztázása után már föl lehet tenni a kérdést: *Mikor nagyobb a munka?* Mivel a *munkavégzés közben bekövetkező energiaváltozást* a tanulók már előzetes kísérletekben megfigyelték, az összefüggést (F / h_p)-sorrendben is meg lehet fogalmazni:

A munka akkor nagyobb, ha a munkavégzés nagyobb energiaváltozással jár (1966, 57. old.).

Érdeemes megfigyelnünk ennek a tagmondatsorrendnek a kibővülési típusait is. (Az itt elemzett mondatok szerkezete az 1993-as és az 1996-os kiadásban azonos.)

A főmondati rész bővül ki

Mikor van szüksége a tankönyvríróknak, hogy a feltétel – következmény két tagmondatos szerkezetét kibővítsék? Akkor például, ha a feltételnek két megfigyelhető következménye is van. Ábrázolva: [h_f \ (F F)]

Ha egy test szabadon esik, mozgási energiája nő, közben a gravitációs mező energiája csökken (1996, 61. old.).

A példában a párhuzamként megfogalmazott következményben ellentét van:

nő csökken. Ez az ellentét elvileg a *viszont* kötőszóval is megjeleníthető lehetne, aktuálisan azonban pontosabb a *közben* határozó, amely a két változás időbeli összefüggésére hívja fel a figyelmet. Az *viszont* nem ártana, ha a főmondatok tömbjét utalószóval különítenénk el (hogy a fő viszony egyértelmű legyen): *Ha egy test szabadon esik, akkor a mozgási energiája nő, miközben a gravitációs energiája csökken*.

A mellékmondati rész bővül ki

Erre a szerkezeti megoldásra akkor van szükségünk egy fizikai törvény megfogalmazásában, ha a következménynek két, egymással összefüggő feltétele van. Ábrázolva: [(h_f + h_p) \ F]

Ha az erő nagysága állandó, és a hatásvonala mentén történt elmozdulás kétszer, háromszor nagyobb, akkor a végzett munka is kétszer, háromszor nagyobb (1966, 57. old.).

A fenti példa feltételes mellékmondatainak viszonyát az és kötőszó jelöli, jóllehet a két kijelentés tartalma egymással ellentétes. Az újból szerepeltetett szabályban már a de kötőszó jelöli a viszony fajtáját. Ábrázolva: [(h_f h_p) \ F]

Ha az erő hatásvonala mentén történő elmozdulás ugyanakkora, de az erő kétszer, háromszor nagyobb, akkor a végzett munka is kétszer, háromszor nagyobb (1996, 57. old.).

A párhuzam kifejezésére használt feltételes szerkezet

A szükségszerű összefüggés kölcsönös, így a nyelvi szerkezet megfordításával kétszeresen is megerősítik a szerzők az elsajátítandó ismeretet.

Ábrázolva: [(h_f \ F) (h_p \ F)]

Ha nő a térfogat, csökken a sűrűség,

ha csökken a térfogat, nő a sűrűség (1996, 72. old.).

A beékelődött vagy annak látszó feltételes mellékmondat

Az 1993-as és az 1996-os könyvek példáinak egybevetéséből arra következtethetünk, hogy a szerzők – szerintem is indokoltan – óvatosan bánnak ezzel a szerkesztésmóddal. A megszakított főmondat valóban fölöslegesen terheli meg a tanulók memóriáját.

A meleg víznek csökken a hőmérséklete, kisebb lesz a belső energiája (1993, 36. old.).

Ábrázolva: Fh_fF

Amikor a meleg víznek csökkent a hőmérséklete, kisebb lett a belső energiája (1996, 53. old.).

Ábrázolva: (h_i \ F) (Jelmagyarázat: h_i = időhatározói mellékmondat.)

Az alábbi megfogalmazás nehezen érthető. Az átszövődéses megoldás a feltételes mellékmondatot úgy helyezi el, mintha közbeékelődés volna. (Persze nem közbeékelődés, hiszen *a vízzel telt lombikot szegmentum* nem alkot közös predikatív viszonyt, *a víz tágul szegmentummal*.)

Megfigyelhető, hogy a vízzel telt lombikot ha melegítjük, a víz tágul, térfogata nő (1993, 51. old.).

Átfogalmazott változat. Ez sem közbeékelődés, itt a 2. mélységszinttel kezdődő tömb állíthat némi akadályt a megértés elé. Ábrázolva: [(F / (h₁ 2 \ a₁) tehát (F)]

Megfigyelhető, hogy amikor egy folyadékkal telt lombikot melegítünk, a folyadékszint emelkedik. Ilyenkor tehát a folyadék térfogata nő (1996, 72. old.).

Szintén vitatható – s ez sem a fizikusok dolga, hanem a nyelvészeké –, hogy könnyebben érthető-e a jelzőként beépített feltételes mondat, mint a közbeékelte mellékmondat.

Két különböző hőmérsékletű test, ha egymással érintkezik, kölcsönösen hatást gyakorol egymásra (1992, 3. old.).

Ábrázolva: F₁F₂

Két különböző hőmérsékletű, egymással érintkező test kölcsönösen hatást gyakorol egymásra (1996, 9. old.).

Összegzés

Az itt közölt elemzéseknek – számomra – több tanulsága van. Elsőként az, hogy a szerzők a fizikát, az anyanyelvi lektor az anyanyelvet, mindketten pedig a könyvből tanuló gyerekek életkori sajátosságait ismerik; s a fizikusok az anyanyelvi lektort egyenrangú munkatársuknak tekintették. A másik tanulság a tankönyvszöveget vizsgáló nyelvészé. A fizika-, a történelem-, a földrajz- stb. tankönyvek mondat- és szövegalkotása olyan nyelvhasználati tanulságokat rejt, amelyek a nyelvtudományt is gazdagíthatják.

Irodalom

BONIFERT DOMONKOSNÉ DR. – DR. HALÁSZ TIBOR–DR. MISKOLCZI JÓZSEFNÉ–MOLNÁR GYÖRGYNÉ DR.: *Természetismeret 6*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1996.

BONIFERT DOMONKOSNÉ DR.–DR. HALÁSZ TIBOR–HORVÁTH BALÁZS–DR. KÖVESDI KATALIN–MOLNÁR GYÖRGYNÉ DR.–SÓS KATALIN: *Fizika 7*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged 1997.

Megjegyzések egy tankönyv globális tipográfiai struktúrájához

Rövid – szűrőpróbaszerű – elemzésem tárgyát a Pázmány Ágnes és Permay Éva szerzőpáros által írt/összeállított LÁTÁS ÉS ÁBRÁZOLÁS A rajz és műalkotások elemzése tantárgyhoz a gimnázium I-III. osztálya számára című tankönyv első tizenhét oldala képezi (ahol a 16. és 17. oldalakat egy nyolcoldalas, zömmel színes illusztrációkat tartalmazó betét választja el egymástól). Ezt a tankönyvet a Tankönyvkiadó adta ki Budapesten 1991-ben. Elemző megjegyzéseimben csupán tényeket közlök, és nem keresem – mert nem is kereshetem – az ezekben a tényekben feltáruló következtelenségek okát.

1. Miként az egész könyvben, úgy ebben az első részben is az oldaltükör kétharmad–egyharmad arányban van vertikálisan kettéosztva, ahol a kétharmad rész tartalmazza a főszöveget, az egyharmad rész a megjegyzéseket és a fekete-fehér illusztrációkat. A főszöveg címei a következő négy hierarchiaosztályba sorolhatók:

- a) kövérrel szedett, csupa nagybetűs címek szürke háttér előtt;
- b) kövérrel szedett, ugyanolyan méretű, csupa nagybetűs címek fehér háttér előtt;
- c) kövérrel szedett, kisebb méretű, csupa nagybetűs címek fehér háttér előtt;
- d) kövérrel szedett, az előbbi mérettel azonos méretű, nagy és kis betűket egyaránt tartalmazó címek;
- e) a c)-vel analóg, de normál módon szedett címek.

Az 1. ábra baloldali oszlopa az első négy tematikus egység főcímeit és a negyedik tematikus egység teljes címstruktúráját mutatja, ahogy az a szóban forgó első részben található.

Az 1. ábra középső oszlopa ezzel szemben azt mutatja, hogy mi módon jelennek meg ezek a címek a könyv tartalomjegyzékében. Ebből az összeállításból jól látható, hogy a) a tartalomjegyzék nem tartalmaz valamennyi címet és nem tükrözi a címek hierarchiáját, valamint, hogy b) bizonyos címekhez esetlegesen látszó módon vannak szerzőt jelölő nevek hozzárendelve. A következtelenségek egyik feltételezhető oka az lehet, hogy a tartalomjegyzéket a kiadó mindenképpen egy oldalon kívánta hozni, ami mind bizonyos (kevésebbé fontosnak ítélt) címek elhagyását, mind bizonyos tipográfiai elemek mellőzését szükségessé tette.

Az 1. ábra harmadik oszlopában annak megmutatására teszek kísérletet, hogy viszonylag minimális tipográfiai eszköz alkalmazásával is hogyan lehetett volna tükrözni a szóban forgó szövegrész címhierarchiáját. Egyben azt is érzékeltetem, hogy a tartalomjegyzékben feltüntetett szerzők nevének a címekhez való hozzárendelése nem hajtható végre egyértelműen.

2. Tipográfiailag nem kielégítően megoldott az ábrák szövegbeli elhelyezése sem. A *magyarozó-közlő rajz* című rész szövege a könyv 14. oldalán kezdődik el. A 15. oldalra kerül főbb típusainak a felsorolása a következő szöveggel:

„Ilyenek:

1. értelmező-elemző rajz: valamely tárgy, forma jellegzetességeinek kifejezésére szolgál;
2. szerkezeti rajz: tárgy, forma felépítését tárja fel;

3. funkciórajz: tárgy, forma működésének, használatának bemutatására készül;
4. valamely tárgy származásának, elkészítésének magyarázó rajza;
5. mennyiségek és viszonyok szemléltetési rajzai: diagram, kartogram, kartodiagram, sztereogram, grafikon, piktogram.”

E felsorolás első eleméhez, az értelmező-elemző rajzhoz a könyvben nem tartozik szemléltető anyag. Közvetlenül a felsorolás alatt az 5. ponthoz tartozó szemléltető anyag található. E szemléltető anyag alatt elkezdődik a *Műszaki rajz – műszaki ábrázolás* című rész, amit a 16. oldal tetején megszakít a 2., 3. és 4. ponthoz tartozó szemléltető anyagot – nem a felsorolást követő módon – tartalmazó táblázat. Ez azért is zavaró, mert a *Műszaki rajz – műszaki ábrázolás* című fejezet több olyan elemet tartalmaz, amelyek neve nagyon hasonlít a megszakító táblázat elemeinek neveihez. Ez a zavaró momentum kiküszöbölhető lett volna például az által, ha ez a két szemléltető anyagot tartalmazó táblázat meg lett volna számozva, s a felsorolást követően utalni lehetett volna arra, hogy melyik magyarázó-közlő rajz szemléltetése melyik számú táblázatban található.

Ezek a példák, úgy hiszem, kellő módon szemléltetik, hogy a tipográfia hogyan könnyítheti vagy nehezítheti meg egy-egy tankönyv használatát.

A CÍMEK HIERARCHIÁJA	A CÍMEK A KÖNYV	A CÍMEK EGY – A CÍMEK HIERARCHIÁJÁT
A KÖNYVBEN	TARTALOMJEGYZÉKÉBEN	TÜKRÖZŐ – TARTALOMJEGYZÉKBEN
BEVEZETÉS	BEVEZETÉS	BEVEZETÉS
A LÁTÁS FIZIOLÓGIÁJA	A látás fiziológiája	A LÁTÁS FIZIOLÓGIÁJA
ÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI	és törvényszerűségei	ÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI
	<i>(Pázmány Ágnes)</i>	<i>(Pázmány Ágnes)</i>
A LÁTÁS ÉS A GONDOLKODÁS	A LÁTÁS ÉS A GONDOLKODÁS	A LÁTÁS ÉS A GONDOLKODÁS(?)
ÁBRÁZOLÁS ÉS ALKOTÁS	ÁBRÁZOLÁS ÉS ALKOTÁS	ÁBRÁZOLÁS ÉS ALKOTÁS(?)
A MŰVÉSZI ÁBRÁZOLÁS	A művészi ábrázolás	A művészi ábrázolás
	<i>(Pázmány Ágnes)</i>	<i>(Pázmány Ágnes)</i>
A RÖGZÍTÉS EGYÉB MÓDJAI	A rögzítés egyéb módjai	A rögzítés egyéb módjai(?)
A VÁZLAT	A vázlat	A vázlat
A TANULMÁNY	A tanulmány	A tanulmány
KOMPOZÍCIÓS VÁZLAT	Kompozíciós vázlat	Kompozíciós vázlat
MAGYARÁZÓ-KÖZLŐ RAJZ	Magyarázó-közlő rajz	Magyarázó-közlő rajz
MŰSZAKI RAJZ –	Műszaki rajz –	Műszaki rajz –
MŰSZAKI ÁBRÁZOLÁS	műszaki ábrázolás	műszaki ábrázolás
FELADATOK		Feladatok
IRODALOM		Irodalom

1. ábra

A tankönyvi szövegek tipografizálásával kapcsolatos kreatív gyakorlat

A tankönyvi szövegek kompozicionális felépítésének néhány releváns aspektusa megvitatásával foglalkozó konferencia keretében a résztvevők számára egy olyan, a szövegek lehetséges tipografizálására vonatkozó, kreatív szövegmegközelítési gyakorlatot állítottunk össze, amelynek megoldása és értékelése – véleményünk szerint – különösen hasznos lehet

a tanulók (és minden bizonnyal a tankönyvírók) tipográfiai érzékenységének növelése szempontjából.

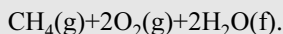
A gyakorlat céljára szolgáló szöveget (lásd **T**) egy középiskolában korábban használatos kémia tankönyvből vettük.

T

A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő

Az égés az első kémiai átalakulás, melyet az ember tudatosan használt fel saját javára. Kórkban is az égés a legfontosabb hőtermelő folyamat. Valamely anyag elégetésével termelt hő arányos a tüzelőanyag mennyiségével és nagymértékben függ a tüzelőanyag minőségétől. Tüzelőanyagaink, a fa, az ásványi szén, a kőolaj, a földgáz és a városi gáz kémiai szempontból nem tiszta anyagok, alkotórészeik aránya nincs szigorúan megszabva.

A kémiai folyamatokat mindig kíséri hőváltozás. A reakciók hőváltozásával foglalkozik a *termokémia*. A termokémiában elsősorban meghatározott összetételű és állapotú anyagok reakcióit vizsgáljuk. Égessünk például metánt:

Fontos, hogy az egyenlet jelezze az anyag állapotát, különösen, ha az kétséges lehet.

Az f betű pl. azt jelenti, hogy az egyik égéstermék, a víz, a folyamat végén cseppfolyós állapotú (más esetben gőz is lehetne).

A metán égése hőfejlődéssel jár, tehát exoterm folyamat, a hőváltozás előjele negatív.

A kémiai reakciót kísérő hőváltozást a *reakcióhővel* jellemezzük.

A reakcióhő megmutatja, hogy mekkora a hőváltozás akkor, ha a reakció-egyenletben feltüntetett mennyiségű és minőségű anyagok alakulnak át.

A reakcióhő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik. Mértékegysége kJ/mol. Jele *Q*.

A gyakorlatot úgy készítettük elő, hogy az adott szöveg eredeti tipográfiját megszüntettük (lásd T/0).

T/0

A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő. Az égés az első kémiai átalakulás, melyet az ember tudatosan használt fel saját javára. Korunkban is az égés a legfontosabb hőtermelő folyamat. Valamely anyag elégetésével termelt hő arányos a tüzelőanyag mennyiségével és nagymértékben függ a tüzelőanyag minőségétől. Tüzelőanyagaink, a fa, az ásványi szén, a kőolaj, a földgáz és a városi gáz kémiai szempontból nem tiszta anyagok, alkotórészeik aránya nincs szigorúan megszabva. A kémiai folyamatokat mindig kíséri hőváltozás. A reakciók hőváltozásával foglalkozik a termokémia. A termokémiában elsősorban meghatározott összetételű és állapotú anyagok reakcióit vizsgáljuk. Égésünk például metánt: $\text{CH}_4(\text{g}) + 2\text{O}_2(\text{g}) + 2\text{H}_2\text{O}(\text{f})$. Fontos, hogy az egyenlet jelezze az anyag állapotát, különösen, ha az kétséges lehet. Az f betű pl. azt jelenti, hogy az egyik égéstermék, a víz, a folyamat végén cseppfolyós állapotú (más esetben gőz is lehetne). A metán égése hőfejlődéssel jár, tehát exoterm folyamat, a hőváltozás előjele negatív. A kémiai reakciók kísérő hőváltozást a reakcióhővel jellemezzük. A reakcióhő megmutatja, hogy mekkora a hőváltozás akkor, ha a reakcióegyenletben feltüntetett mennyiségű és minőségű anyagok alakulnak át. A reakcióhő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik. Mértékegysége kJ/mol. Jele Q.

A feladatot így fogalmaztuk meg:

A fenti szöveg egy kémiatankönyv egyik alfejezetének bevezető részlete. Ebből a részletből az eredeti bekezdéstagolást, a tipográfiai kiemeléseket (apró betű, dőlt betű, kövér betű) töröltük.

1. Hogyan tagolná ezt a szövegrészletet?
2. Hol, mikor és milyen tipográfiát alkalmazna?
3. Indokolja meg javaslatait!

Javaslatait a következő módon jelölje!

┌─── bekezdés
 └─── dőlt betű
 ════════ kövér betű
 ----- ritkított betű
 { } apró betű stb.

A gyakorlatot megoldó huszonöt hazai, illetve környező országokból érkezett tanító és tanár eredményeihez a következő megjegyzéseket fűzzük:

A különböző tipografizálási javaslatok bemutatását megelőzően az eredeti szöveg tipográfiai elrendezettségét röviden így foglalhatjuk össze:

- *címe* 1sor, nagyobb betűvel szedett, mint a szöveg más részei;
- *bekezdéseinek* száma 8;
- középre szedett a kémiai képlet;
- *apró betűvel* szedett az első bekezdés;
- *kövér betűvel* szedett a 7. bekezdés
- *dőlt betűvel* szedett a „termokémia”, a „reakcióhővel” szó, valamint a „Q” jel.
- A *cím kiemelése* valamennyi megoldásban szerepel, az eredeti címmel azonos javaslat nem született, a címváltozatokat összesítését az 1. táblázat tartalmazza.
- A szöveg bekezdésekre tagolására tett javaslatok összesítését a 2. táblázat tartalmazza. (A táblázat első függőleges oszlopában azoknak a mondatoknak az első szavát tüntettük fel, amelyek esetében a gyakorlatot megoldók új bekezdést javasoltak, a második függőleges oszlop az eredeti bekezdésre tagolást mutatja, az egyes gyakorlatmegoldókat a táblázat fejlécében számokkal jelöltük, „+” jel mutatja a bekezdésre tett javaslatot, szürke színnel emeltük ki azokat a megoldásokat, amelyek az eredetivel megegyezők.)

Círváltozatok	Megoldások száma
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	10
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	1
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	3
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	6
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	1
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	1
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	1
A kémiai folyamatok hőváltozása. A reakcióhő	1
A KÉMIAI FOLYAMATOK HŐVÁLTOZÁSA A reakcióhő	1

1. táblázat

	E	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	
Az égés...	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	25
Valamely...	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	4
Tüzelés...	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
A kémiai...	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	18
A reakció...	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	4
Égésünk...	+	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	11
CH ₄	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	-	8
Fontos...	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	13
A f...	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
A reakció...	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	9
A kémiai...	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	11
A reakció...	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	3
A reakció...	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Mérték...	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	3
	sz	4	3	5	2	6	4	3	6	5	3	6	3	4	5	4	5	6	7	5	4	5	4	4	4	3	4

2. táblázat

A 2. táblázat jól mutatja, hogy a gyakorlat résztvevőinek többsége 8-nál kevesebb bekezdést tartana elfogadhatónak, illetve az eredetihez képest 4 más helyen is tagolná a szöveget. Figyelemre méltó az is, hogy a kémiai képletet csak 8-an szednék külön bekezdésbe, ezek között a megoldások között sincs utalás arra, hogy a képlet középre zárt legyen-e.

– A betűtípus megváltoztatásával való kiemelési javaslatokat a 3. táblázat tartalmazza. A táblázat első függőleges oszlopában a felhasznált betűtípusokat, második oszlopában az eredeti szöveg kiemeléseit, a táblázat többi rovatában azt tüntettük fel, hogy egy-egy megoldás készítője hányféle kiemelést alkalmazott.

Kiemelés	E	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	
<i>szó b. k.</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	21
<i>kövér b. k.</i>	+					+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+		16
<i>ritkított b.</i>		+	+		+	+			+			+	+	+	+	+			+	+	+			+			14
<i>apró betű</i>	+	+			+	+	+	+		+						+	+	+		+		+	+			+	12
	3	3	2	1		4	1	3	3	2	3	2	2	3	3	3	3	2	2	3		4	2	2	2	2	

3. táblázat

Az összesítés szerint a legtöbb megoldásban háromféle betűtípussal történő kiemelés található, ketten (3. és 6. gyakorlatmegoldó) elegendőnek tartanak egyfajta kiemelést, illetve ketten négy különböző kiemelést vélnek megfelelőnek. Figyelemre méltó azonban, hogy azok a résztvevők, akik csak 1 vagy 2 kiemelési lehetőség mellett döntenek, ezeket a kiemeléseket olyan gyakran (és nem is mindig következetesen) alkalmazzák, hogy azok inkább zavaróan hatnak, hasonlóképpen a 4 kiemelést választók megoldásaihoz.

A *különböző betűtípusokkal való kiemelésre* tett javaslatokat egyenként vizsgálva, azt tapasztalhatjuk, hogy azok mindegyik lehetséges formája egyaránt szerepel *szavak* (pl.: „termokémia”, „reakcióhő”, „hőváltozás”, „hőtermelő”, „jele”, „mértékegysége” stb.); *szó szerkezetek* (pl.: „exoterm folyamat”, „hőtermelő folyamat”, „függ a tüzelőanyag minőségétől”, „mekkora a hőváltozás” stb.); *tagmondatok, mondatok* (pl.: „A reakcióidők hőváltozásaiával foglalkozik a termokémia”; „A reakcióidő megmutatja...” stb.), *bekezdések* [pl.: „Az égés (...) megszabva.”; „A reakcióidő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik”]. Az itt példaként megemlített szavak, szókapcsolatok, mondatok, bekezdések természetesen egy-egy gyakorlatmegoldó logikájának megfelelően dőlten, kövéren, vagy ritkítottan szerepelnek, nemegyszer két kiemelésstípus együttes alkalmazásával is (pl.: „**exoterm folyamat**”). Az apró betűs kiemelésre tett javaslatok érdekes módon a legtöbb esetben a kémiai képletre vonatkoznak.

Az előzőekben összefoglaltakat négy (lásd a 3., 18., 19. és 25.) teljes megoldással szemléltetjük:

3.

A kémiai folyamatok hőváltozása

A reakcióidő

Az égés az első kémiai átalakulás, melyet az ember tudatosan használ fel saját javára. Korunkban is az égés a legfontosabb hőtermelő folyamat.

Valamely anyag elégetésével termelt hő arányos a tüzelőanyag mennyiségével és nagymértékben függ a tüzelőanyag minőségétől. Tüzelőanyagaink, a fa, az ásványi szén, a kőolaj, a földgáz és a városi gáz kémiai szempontból nem tiszta anyagok, alkotórészeik aránya nincs szigorúan megszabva.

A kémiai folyamatokat mindig kíséri hőváltozás. *A reakcióidők hőváltozásaiával foglalkozik a termokémia.* A termokémiában elsősorban meghatározott összetételű és állapotú anyagok reakcióit vizsgáljuk.

Égessünk el például metánt: $\text{CH}_4(\text{g}) + 2\text{O}_2(\text{g}) = \text{CO}_2(\text{g}) + \text{H}_2\text{O}(\text{f})$. Fontos, hogy az egyenlet jelezze az anyag állapotát, különösen, ha az kétséges lehet. Az f betű pl. azt jelenti, hogy az egyik égéstermék, a víz, a folyamat végén cseppfolyós állapotú (más esetben gőz is lehetne). A metán égése hőfejlődéssel jár, tehát exoterm folyamat, a hőváltozás előjele negatív.

A kémiai reakciót kísérő hőváltozást a reakcióhővel jellemezzük. A reakcióhő megmutatja, hogy mekkora a hőváltozás akkor, ha a reakcióegyenletben feltüntetett mennyiségű és minőségű anyagok alakulnak át. A reakcióhő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik. Mértékegysége kJ/mol. Jele: Q.

18.

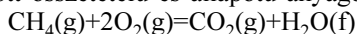
A kémiai folyamatok hőváltozása

A reakcióidő

Az égés az első kémiai átalakulás, melyet az ember tudatosan használ fel saját javára. Korunkban is az égés a legfontosabb hőtermelő folyamat.

Valamely anyag elégetésével termelt hő arányos a tüzelőanyag mennyiségével és nagymértékben függ a tüzelőanyag minőségétől. Tüzelőanyagaink, a fa, az ásványi szén, a kőolaj, a földgáz és a városi gáz kémiai szempontból nem tiszta anyagok, alkotórészeik aránya nincs szigorúan megszabva.

A kémiai folyamatokat mindig kíséri **hőváltozás**. A reakcióidők hőváltozásaiával foglalkozik a **termokémia**. A termokémiában elsősorban meghatározott összetételű és állapotú anyagok reakcióit vizsgáljuk. Égessünk el például metánt:

Fontos, hogy az egyenlet jelezze az anyag állapotát, különösen, ha az kétséges lehet. Az f betű pl. azt jelenti, hogy az egyik égéstermék, a víz, a folyamat végén cseppfolyós állapotú (más esetben gőz is lehetne).

A metán égése hőfejlődéssel jár, tehát **exoterm** folyamat, a hőváltozás előjele negatív. A kémiai reakciót kísérő hőváltozást a **reakcióhővel** jellemezzük.

A reakcióhő megmutatja, hogy mekkora a hőváltozás akkor, ha a reakcióegyenletben feltüntetett mennyiségű és minőségű anyagok alakulnak át. A reakcióhő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik. **Mértékegységek J/mol.**

Jele: Q.

19.

A kémiai folyamatok hőváltozása

A reakcióidő

Az égés az első kémiai átalakulás, melyet az ember tudatosan használ fel saját javára. Korunkban is az égés a legfontosabb hőtermelő folyamat. Valamely anyag elégetésével termelt hő arányos a tüzelőanyag mennyiségével és nagymértékben függ a tüzelőanyag minőségétől. Tüzelőanyagaink, a fa, az ásványi szén, a kőolaj, a földgáz és a városi gáz kémiai szempontból nem tiszta anyagok, alkotórészeik aránya nincs szigorúan megszabva.

A kémiai folyamatokat mindig kíséri hőváltozás. A reakcióidők hőváltozásaiával foglalkozik a termokémia. A termokémiában elsősorban meghatározott összetételű és állapotú anyagok reakcióit vizsgáljuk.

Égessünk el például metánt: $\text{CH}_4(\text{g}) + 2\text{O}_2(\text{g}) = \text{CO}_2(\text{g}) + \text{H}_2\text{O}(\text{f})$.

Fontos, hogy az egyenlet jelezze az anyag állapotát, különösen, ha az kétséges lehet. Az f betű pl. azt jelenti, hogy az egyik égéstermék, a víz, a folyamat végén cseppfolyós állapotú (más esetben gőz is lehetne). A metán égése hőfejlődéssel jár, tehát exoterm folyamat, a hőváltozás előjele negatív. A kémiai reakciót kísérő hőváltozást a reakcióhővel jellemezzük.

A **reakcióhő** megmutatja, hogy mekkora a hőváltozás akkor, ha a reakcióegyenletben feltüntetett mennyiségű és minőségű anyagok alakulnak át. A reakcióhő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik. Mértékegysége kJ/mol. **Jele: Q.**

25.

A KÉMIAI FOLYAMATOK HŐVÁLTOZÁSA

A reakcióidő

Az égés az első kémiai átalakulás, melyet az ember tudatosan használ fel saját javára. Korunkban is az égés a legfontosabb hőtermelő folyamat. *Valamely anyag elégetésével termelt hő arányos a tüzelőanyag mennyiségével és nagymértékben függ a tüzelőanyag mi-*

nőségétől. Tüzelőanyagaink, a fa, az ásványi szén, a kőolaj, a földgáz és a városi gáz kémiai szempontból nem tiszta anyagok, alkotórészeik aránya nincs szigorúan megszabva.

A kémiai folyamatokat mindig kíséri hőváltozás. A reakcióidők hőváltozásaival foglalkozik a *termokémia*. A termokémiában elsősorban meghatározott összetételű és állapotú anyagok reakcióit vizsgáljuk.

Égessünk el például metánt: $\text{CH}_4(\text{g})+2\text{O}_2(\text{g})=\text{CO}_2(\text{g})+\text{H}_2\text{O}(\text{f})$. Fontos, hogy az egyenlet jelezze az anyag állapotát, különösen, ha az kétséges lehet. Az f betű pl. azt jelenti, hogy az egyik égéstermék, a víz, a folyamat végén cseppfolyós állapotú (más esetben gőz is lehetne). A metán égése hőfejlődéssel jár, tehát exoterm folyamat, a hőváltozás előjele negatív.

A kémiai reakciót kísérő hőváltozást a *reakcióhővel* jellemezzük. *A reakcióhő megmutatja, hogy mekkora a hőváltozás akkor, ha a reakcióegyenletben feltüntetett mennyiségű és minőségű anyagok alakulnak át.* A reakcióhő tehát meghatározott anyagmennyiségre vonatkozik. Mértékegysége kJ/mol. Jele: Q.

A gyakorlatmegoldókat arra is kértük, hogy javaslataikat röviden indokolják meg. Ezek közül az indoklások közül itt kettőt mutatunk be (az indoklásrészletek előtti szám az adott gyakorlatmegoldót jelzi):

3.

„A főcímet emeltem ki kétszeresen (ritkített, kövér), az alcím is, amiről szerintem a szöveg szól), kiemelés érdemel, a szöveg további részében, úgy gondolom, még más alcímek is lehetnek – amelyek a kémiai folyamatok más hőváltozásait tárgyalják. A dőlt betűs részek fogalmakat jelölnek. Bekezdések:

Általános bevezető rész

Új logikai egység – a hő és a tüzelőanyag minősége

Általánosítás – fogalom

Konkrét példa (ez esetleg lehetne apró betűs)

Új logikai egység – a reakcióhő fogalma.”

19.

„A főcímet egy nagyobb bekezdésbe írnám, kövér, ritkített betűkkel. A reakcióhő alcím egy újabb bekezdésbe kerül.

A következő részt („Az égés...”) dőlt betűkkel, mert egy általános, bevezető-tudósító rész.

A tényleges bevezetést ismét új bekezdésbe.

A példa külön sor.

A következő bekezdés a magyarázat, a zárójelben lévő szöveget apró betűkkel írnám, hogy felhívja magára a figyelmet, mert ott gőzzé válik, nem folyadékká!

A következő szövegrészletet új bekezdésbe, kövér betűkkel, mert ez tartalmazza a lényegét.”

Mint arra a bevezető részben utalás történt, az itt bemutatott szövegmegközelítési gyakorlat részletes elemzése a *Szemiotikai Szövegtan* 13. kötetében (JGyTF Kiadó, Szeged) jelenik meg.

Befejezésül megjegyezzük, hogy ilyen – szövegek tipográfiai elrendezettséggel kapcsolatos – kreatív gyakorlatok bármely más (irodalmi, illetve szakmai, tankönyvi) szövegekkel tanórai keretek között tanulókkal is elvégezhetőek. (Lásd ehhez: *Petőfi–Bácsi–Békési–Benkes–Vass: Szövegtan és prózaelemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez*. Trezor Kiadó, Bp. 1994, 236–258. old., valamint *Benkes–Petőfi–Benkes: Szövegtani kaleidoszkóp 2. A szövegmegformáltság elemző megközelítése*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996.)

Reformpedagógiai törekvések Kárpátalja magyar iskoláiban

1944. október 28-án Kárpátalja sorsa eldőlt, elfoglalta a vörös hadsereg, s kezdett úgy berendezkedni, hogy látszott: Csehszlovákia „nem kapja” vissza ezt a területet. 1944. november 26-án Munkácson összehívták a Népbizottságok I. Kongresszusát. A kongresszus határozatában kérte, hogy csatlakozni akar a Szovjetunióhoz. Ez a kongresszus megalakította a Kárpátontúli Ukrajna bábállamot (1944. november 26–1946. január 22.); a történelem ezt az időszakot jóformán számon se tartja.

A kongresszus létrehozta a Kárpátaljai Néptanácsot, melynek elnöke és egyben miniszterelnöke *Turjanics Iván* lett. Kárpátontúli Ukrajna kérte felvételét a Szovjetunió kötelékébe. 1945. június 29-én megkötötték a cseh–szovjet államszerződést, s ezzel Kárpátalja sorsa megpecsételődött. A két parlament 1946. január 22-én ratifikálta a szerződést.

A Kárpátalján élő magyarok számát a hivatalos adatok 1990-ben 155 714-re teszik, de az ennél több volt. Az 1944–1945-ös tanév csonka év volt. A magyar iskolák 1945-ben nyitották meg kapuikat. Igaz, csak az elemi és az általános iskolák. Ekkor 82 elemi (7137 tanuló) és 16 hétosztályos általános (4671 tanuló) iskolában tanulhattak anyanyelvükön a magyar gyerekek. (1)

1953-ban *Sztálin* halála után *Hruscsov* „puha diktatúrájában” nyitják meg kapuikat a magyar középiskolák Beregszászon, Mezőkaszonyban, Nagyberegen és Nagydobronyban. A szovjet iskola fő célja a „kommunizmus építőinek a nevelése volt”. Központilag elő volt írva minden, attól eltérni nem lehetett. Makarenko örökségével több mint fél évszázada foglalkozott a szovjet neveléstudomány, de ennek eredményeként sem elméletben, sem gyakorlatban nem történt érdemi változás. A szovjet iskola forradalmi iskola, amely szerepét a forradalmi átalakulásban látta. A makarenkói pedagógiát forrásként használó forradalmi iskola hívei, az „új ember” formálásának ígéretében élnek. Az iskola tantervében rejtve ott van a célra törés, az egység, a forradalmi győzelem, a meggyőződés. Az iskola

működésében a demokratikus centralizmus az önkormányzat, a közösség nevében gyakorolt politikai ideológia. Ennek végrehajtói: a párttag igazgató, a tantestület párt-szervezete, a pionír- és a komszomolszervezetek, valamint a tantestület.

Az 1945–1958-as években a gyerekeket hétéves korban vették fel az iskolába. A szovjet iskola felépítése ezekben az években a 4 + 3 + 3 (négy elemi, három általános, három középiskolai osztály) volt. 1959-ben az iskolarendszerben némi változás történt: 4 + 4 + 3 (négy elemi, négy általános és három középiskolai osztály).

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején következett be az elmozdulás az „élet iskolája” felé, ami a termelési brigádokat jelentette. Ekkor vezették be az iskolában az 5 + 1 oktatást. E szerint a diákok öt napon át a középiskolai tanterv szerint tanulnak, s egy nap szakmai oktatásban vesznek részt. Sajnos, az „élet iskolája” nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hisz át akarta venni a szakiskolák szerepét: érettségi bizonyítványt is adni, és szakmát is. Az oktatás erre nem volt felkészülve: hiányzott a megfelelő anyagi bázis, nem épültek kollégiumok. A tanuló csak azok közül a szakmák közül választhatott, amelyeket az iskola felvállalt. Városban még át lehetett menni más középiskolába, de ez a falvakban megoldatlan feladat elé állította a tantestületeket. Így a falusi iskolákban a diákok traktorvezetést és mezőgazdasági szakmát tanultak. Sikeresek voltak azok az iskolák, amelyeket a gyárak vettek a védnökségük alá. 1964-től a szovjet iskolarendszer újra

váltott és visszatért a tízéves oktatásra: 4 + 4 + 2 (négy elemi, négy általános, két középiskolai osztály). 1980-tól kezdve a gyerekek már hatéves kortól iskolakötelesek: az oktatás újra tizenegy éves lett: 4 + 5 + 2 (négy elemi, öt általános, két középiskolai osztály).

Ukrajna önállósulásával az oktatásban is megindult a demokratizálódási folyamat. 1992. december 23–24-én tartotta Kijevben az Ukrán Pedagógusok Szövetsége az I. Kongresszusát. (2) Sajnos, ez a közgyűlés sem hozott sok újat az oktatásban. Az első nagy lépéseket az anyanyelvi oktatás 1992-ben tette meg előre, amikor megjelent az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság oktatási törvénye (1991. május 23.). (3)

Ma anyanyelvi oktatásunk a következő iskolatípusokat ismeri:

Általános iskola. Három fokozata van: elemi (első fokozat – négy év); általános vagy kilencéves (második fokozat – öt éves); középiskola (harmadik fokozat – két év).

Az 1997–1998-as tanévben megyénkben 713 iskola van. (4) Ez így oszlik meg: 581 ukrán, 65 magyar, 11 román, 3 orosz, 19 ukrán–orosz, 28 ukrán–magyar, 2 orosz–magyar, 2 orosz–román, 2 ukrán–szlovák tan nyelvű. Anyanyelven 95 iskolában tanulhatnak a magyar gyerekek. Az elmúlt esztendőhöz és a tavalyi évhez képest is gyarapodott a magyarul tanuló gyerekek száma. Míg 1997-ben 21 159, az idén 21 431 gyerekek tanult Kárpátalja magyar tannyelvű intézményeiben. (5) A magyar iskolák így oszlottak meg: 10 elemi, 50 általános és 35 középiskola.

Sajnos az általános iskolák nem tudtak előre lépni. Nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

Az általános iskolát 15 éves korban végzik a gyerekek (II. fokozat). Személyazonosságát csak 16 éves korban kapnak. Azok, akik nem tanulnak tovább, nem tudnak elhelyezkedni – ki ad nekik munkát? Ki biztosít nekik négyórás munkát? Esetleg a feketegazdaság, de itt nincs munkaidő, marad a csavargás, ha városi fiatalokról van szó. A falusi gyerekek esetleg a háztájiban dolgoznak. A középiskolát (III. fokozat) 17 éves korban végzik el a tanulók, de csak 18 éves koruk-

ban kaphatnak munkát. Egyetlen lehetőségük a továbbtanulás. A továbbtanulási kedv azonban nem nagy. Az 1996–1997-es tanévben a kilencedik osztályt végzetek közül 56-an (3%) tanultak tovább. Az 1997–1998-ban érettségizettek 13,5%-a tanult egyetemeken és főiskolákon. (6)

Az is gondot okoz, hogy a középiskola kétéves lett.

A középiskola (III. fokozat) színvonalát az is csökkenti, hogy gyakorlatilag mindenki befejezheti. Kevés ma már az olyan ország, ahol két év alatt érettségit lehet szerezni. Az is gond, hogy a gyerekek túl vannak terhelve, nincs lehetőség koncentrikus tantervek megvalósítására.

Megoldást jelentene az is, ha szakmát tanulhatnának azok, akik nem akarnak vagy nem tudnak a középiskolai anyaggal megbirkózni. Ehhez azonban kollégiumokra, szakoktatókra, felszerelésre lenne szükség – ami nincs. Több iskola úgy keresi a megoldást, hogy a párhuzamos osztályokban két csoportra osztják a gyerekeket: jó képességekre és kevésbé jó képességekre. Sokáig mi is egyetértettünk ezzel. De kinek van arra joga, hogy így osztályozza a gyerekeket. Lehet egy gyerek jó matematikus, de rossz nyelvész, vagy esetleg nem szereti a történelmet. Melyik osztályban tanuljon? Milyen lelki törést szenved az, aki a kevésbé jó képességűek közé kerül? Ezt az utat ma már a pedagógia túllépte. Kanadában nincs külön iskola a tolokocsival közlekedő gyerekek számára, vagy a gyenge képességűeknek. A gyerekeket még kiskorukban felkészítik arra, hogy mindenkit befogadjanak maguk közé, és segítsenek, ha kell. Gondoljunk csak arra, hogy nagyapáink „számárpadról” meséltek, vagy a cigány osztályokra, amelyek nem oldottak meg semmit, pedig szépen hangzott a szó: felzárkóztatás.

Szervezhetnénk humán és reál tagozatokat. Ezt csak az önkéntesség elve alapján lehetne eldönteni. De mi legyen a kis iskolákkal, ahol a tanulók száma nem ad lehetőséget erre, netán az egyik csoportba sokan, a másikba kevesen jelentkeznek?

Az egyetlen megoldást a tehetség gondozásban látjuk. Legyen kevesebb kötelező óra, több fakultáció. Erre azonban pénz kell,

ami nincs. Ukrajnában készülöben van az új oktatási törvény, mely ismét kötelezővé teszi a középiskolai végzettséget. Mai formájában ez zsákutca lesz.

Az általános iskolákban el kell döntünk végre, hogy oktatunk és így-úgy nevelgetünk, vagy a nevelésen keresztül oktatunk. A tanár munkájának értékelésekor csak a szaktantárgyi tudást értékelik. Ki beszélgetett ma már a gyerekekkel?

Gimnáziumok. Megyénkben mindössze két gimnázium van: a beregszászi Bethlen Gábor Gimnázium, 1991-ben nyitotta meg kapuit. A Técsői Gimnázium 1998-ban. A beregszásziban az 1997–1998-as tanévben 339 gyerek tanult. A beregszászi Bethlen Gábor Gimnáziumba nagyobb részt a környék tanulói járnak. Az iskolának saját kollégiuma is van. A nyolcosztályos gimnáziumba a negyedik osztály után lehet bejutni. A Técsői Gimnázium megpróbálja vonzáskörébe keríteni a szórványban élő magyarság gyermekeit is.

Mindig is kételkedve fogadtuk a nyolcéves gimnáziumokat. Miért? Vajon el tudja-e dönteni a gyerek ennyi idős korában, hogy mit akar? Mi van azzal a gyerekekkel, aki később lesz jó tanuló, s mi lesz azzal, aki nem bírja az iramot. Igaz, megvannak ennek az oktatási formának a pozitívumai is: magasabb szintű oktatás, a versenysszellem, a tehetséggondozás. De van-e ideális megoldás?

Református liceumok. Megyénkben három református liceum van: Nagybereg, Nagydobrony, Tiszapéterfalva. Az oktatás ideje három év a kilencéves iskola után (általános iskola II. fokozata). A nagyberegi humán, a nagydobronyi reál, a tiszapéterfalvai mezőgazdasági irányzatú. Mind a három liceum kollégiummal rendelkezik, kötelező bentlakással. Anyagilag ezek a legjobban

ellátott iskolák. Egyre jobban növekszik a népszerűségük.

Szaktanulmányképző. Megyénkben anyanyelvükön csak a Beregszászi 11. számú Szakiskolában tanulhatnak a diákok – szobafestőnek, szabónak, valamint gázvezeték- és vízvezeték-szerelőnek. A leépítésre hivatkozva a magyar tagozaton szüntetik meg a felvételt. A furcsa az, hogy a szaktanulmányokat oktatják ukránul, ami a szakma el-sajátítását jelentené.

Szakközépiskolák. (7) Megyénkben két helyen: a Munkácsi Tanítóképzőben és a Beregszászi Egészségügyi Szakiskolában tanulhatnak magyarul a felvételizők. Felvételi vizsgával a kilencedik osztály után

vesznek fel. Nincs róla tudomásunk, hogy a környező országokban képeznek-e kilencedik osztály után tanítókat és egészségügyi szakembereket. Évek óta tervezik ezeknek az iskoláknak az átszervezését. Reméljük, az új oktatási törvény lépni fog ezen a téren.

Technikum (Műszaki Szakiskola). A Makkosjánosi Mezőgazdasági Technikumban tanulhatnak minden tantárgyat

anyanyelvükön a diákok. Az oktatás ideje három év, középiskola után. Az itt végzetek felvételi vizsga nélkül tanulhatnak a mezőgazdasági főiskolán. Ez az egyik legsikerültebb szakiskolánk.

Fakultatív anyanyelvi oktatás. (8) A magyar fakultatív oktatás 1991-ben kezdődött meg megyénkben, ott, ahol nincsenek magyar iskolák, de élnek magyarok, s a gyerekek ukrán iskolába járnak. Hosszú évek után a szórványban élő magyarság is tanulhat az anyanyelvén. Az 1996–1997-es tanévben 33 csoportban 3058-an tanulnak magyarul. A fakultatív órák számának csökkenése ahhoz vezetett, hogy évről évre csökken a fakultatív oktatásban részt vevők szá-

Ukrajna önállósulásával az oktatásban is megindult a demokratizálódási folyamat. 1992. december 23–24-én tartotta Kijevben az Ukrainai Pedagógusok Szövetsége az I. Kongresszusát. (2) Sajnos, ez a közgyűlés sem hozott sok újat az oktatásban. Az első nagy lépéseket az anyanyelvi oktatás 1992-ben tette meg előre, amikor megjelent az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság oktatási törvénye (1991. május 23.).

ma. Az 1991–1992-es tanév az anyanyelvi oktatásban fordulatot jelentett. A magyar iskolák pedagógusai ettől az időtől kezdve továbbképzéseken vesznek részt Magyarországon. Kialakultak a testvériskolai kapcsolatok. Tanulóink bekapcsolódnak a magyarországi anyanyelvi versenyekbe.

Drámapedagógiai törekvések. 1992-ben ismerkedtek meg a drámapedagógiával Debreczeni Tibor fázisai nyomán a magyar iskoláink pedagógusai. 1994-ben Bányában, 1995-ben Akliban gyűlt össze 15 fiatal, hogy Debreczeni Tibor vezetésével drámapedagógiával foglalkozzon. Hiába a megnövekedett nyüzsgés, a szakkönyvek megjelenése – az iskolákban azonban nem tudnak teret hódítani. A hivatalos pedagógiai irányítás hűvösége, elzárkózottsága lefékezi a drámapedagógiai törekvések kezdeti lendületét. A magyarországi drámapedagógiai társaság is közömbösen kezeli törekvéseinket. Pedig ez az a pozitívum, amellyel a magyar iskolák kirukkolhatnának. Közömbösek maradtak a kezdeményezés iránt az iskolák igazgatói is. 1995-ben megalakult a Kárpátaljai Magyar Drámapedagógiai Társaság, amely ma már gyakorlatilag nem létezik. Pozitívumként kell azonban említenünk, hogy több iskolában komolyan foglalkoznak a drámapedagógia két alappilléreivel: a gyermekszínházzal és a néprajz oktatásával.

Az általános iskolát 15 éves korban végzik a gyerekek (II. fokozat). Személyazonosságát csak 16 éves korban kapnak. Azok, akik nem tanulnak tovább, nem tudnak elhelyezkedni – ki ad nekik munkát? Ki biztosít nekik négyórás munkát? Esetleg a feketegazdaság, de itt nincs munkaidő, marad a csavargás, ha városi fiatalokról van szó. A falusi gyerekek esetleg a háztájiban dolgoznak. A középiskolát (III. fokozat) 17 éves korban végzik el a tanulók, de csak 18 éves korukban kaphatnak munkát. Egyetlen lehetőségük a továbbtanulás. A továbbtanulási kedv azonban nem nagy. Az 1996–1997-es tanévben a kilencedik osztályt végzettek közül 56-an (3%) tanultak tovább. Az 1997–1998-ban érettségizettek 13,5%-a tanult egyetemeken és főiskolákon.

Évente májusban rendezik meg a Kárpátaljai Magyar Gyermekszínház Találkozóját (1992-től). A találkozón rendszerint 10–12 együttes indul.

Az 1993–1994-es tanévtől, hasonlóan az ukrán iskolákhoz, megindult a népismeret oktatása. Az iskolák újult erővel fordultak hagyományaink ápolásához. A fakultatív

órák számának csökkenésével több iskolában megszűnt a tárgy oktatása. Ott, ahol az igazgatók fontosnak tartották, megmaradt. A drámapedagógia tanítása az órák tananyagába nem tudott betörni.

Gyermekszervezetek. A rendszerváltás után a régi rendszer maradványai – pionír és a komszomszervezet – széthullottak. Milyen váltotta fel ezeket? Jelenleg Kárpátalján két magyar gyermekszervezet működik:

a) *Kárpátaljai Magyar Cserkész-Szövetség* a régi hagyományokat eleveníti fel. Tagjainak száma meghaladja az ezret. Kötdése nagyrészt a római katolikus egyház felé van. Táborozást, vetélkedőket szervez. Lapja a Nyomkereső.

b) *Kárpátalja Felfedezői Pro Patria Szövetség* fő feladatá-

nak a hagyományápolást tekinti. A Szövetség tagjainak száma kétszáz körül van. Nagyon jó kapcsolatokat építettek ki a magyarországi testvérszervezettel.

Kárpátalján a magyarul tanuló gyerekek száma 21 431, ebből az ifjúsági szervezeteknek 1200 tagja van. Hol van a többi 20 231? Nagyon jó, hogy léteznek alternatív ifjúsá-

gi szervezetek, kár, hogy sok gyerek a szervezeteken kívül marad. Jó lenne, ha újabb gyermekszervezetek jönnének létre. Ehhez azonban lelkes fiatal tanárookra és támogatókra lenne szükség.

Posztívan kell értékelnünk:

- az alternatív iskolák létrejöttét: gimnázium, líceum, szakközépiskola, szakiskola, technikum;

- az anyanyelvi szakmunkásképzést;
- a fakultatív anyanyelvi oktatást;
- a drámapedagógiai törekvéseket;
- a gyermekszervezetek megalakulását;
- a KMPSZ megalakulását.

1991. december 3-án alakul meg a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, mely az anyanyelvi oktatás magasabb színvonalra emelését tűzte zászlajára. (9) Megjelenteti az Irka című gyermek- és a Közoktatás című pedagóguslapot. Vetélkedőket szervez, pályázatokat ír ki. Tevékenysége sokrétű. Legfőbb feladatának a magyar oktatási körzet megvalósítását tekinti.

A Kárpátaljai Pedagógus-Továbbképző Intézet Beregszászi Kirendeltsége 1993. február 1-jén kezdte meg működését. A fő feladata a magyar iskolák tanárainak, tanítóinak szakmai továbbképzése magyar nyelven.

Negatívumként értékeljük:

- az általános iskolák struktúráját. A tizenegy éves oktatásról át kell térni a tizenkét évesre. Európa-szerte gondot fog okozni az ukrán érettségi elismerése (ha az tizenegy éves marad);

- iskolarendszerünk a régi maradványa. A diktatúra szülötte. Monolitikus, merev tervhivatali, tantervutasításos iskola, ahol minden elő van írva. Az iskolaautonómia szóba se jöhet. Gondoljunk csak az utóbbi időkben megjelent hírhedtté vált „kisebbségi oktatási koncepcióra”, amely már a negyedik változatát éri meg, s javasolja a nemzetiségi iskolákban a tantárgyak 30%-ának ukrán nyelven való oktatását;

- hiányoljuk az alternatív iskolák jelenlétét. A plurális többértékű iskolát, ahol lehetséges az eszmék cseréje, az autonómia és a másság tisztelete. Mindenki választhat. Ez a jogállam iskolája;

- hiányoljuk a liberális ideológiamentes iskolát, amely tiszta pozitív tudást közvetít;

- a Waldorf- és a magániskolákat;
- hiányoljuk, hogy a drámapedagógia nem tudott betörni az órákra;

- hiányoljuk a hétvégi anyanyelvi oktatás megszervezését. Itt kapcsolódhatnának be az egyházak (római katolikus, református és a görög katolikus)

- hiányoljuk a magyar iskolákban a világirodalom oktatását, az ukrán iskolákban van.

Nem könnyű a magyar iskolák helyzete. A legnagyobb gondot A nemzetiségi-kisebbségi oktatás fejlesztésének koncepcionális alapja tervezet okozza. *Valerij Pusztovojtenko* miniszterelnök és *Leonyid Kucsma* államelnök magyarországi látogatásakor megígérte, de nem lépett életbe a koncepció. Pár nap múlva a közoktatási minisztérium egy újabb változattal rukkolt elő. Ígéretet vannak már évek óta a magyar oktatási körzetről is. Érdemes lenne már egyszer összegyűjteni a sajtóban megjelent ígéreteket, s megnézni, mi valósult meg belőlük.

A nemzeti kisebbségek sorsa nemcsak saját kezükben van, hanem a többségi nemzet dönt arról, hogy elfogadja-e őket egyenlő félnek az országépítésben, s legyenek-e kötelességein kívül jogaik is, saját nyelvhasználatuk, iskoláik, sajtójuk, ápolhatják-e hagyományait. Hisz a néphagyomány tart bennünket magyarnak, s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá.

Jegyzet

(1) FEDINEC CSILLA: *Iskolahálózat Kárpátalján*. Pánsíp-almanach, 1999. 1. sz., 80. old.

(2) BAGU BALÁZS: *Merre tart a közoktatás Ukrajnában?* Intermix Kiadó, Ungvár-Bp. 1995, 96–100. old.

(3) *Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság oktatási törvénye*. Uo., 128–152. old.

(4) MAGYAR TÍMEA: *Nem kell évet ismételni*. Kárpáti Igaz Szó, 1998. december 28., 6. old.

(5) Uo., 6. old.

(6) BAGU BALÁZS–DEÁK FERENC: *Anyanyelvi oktatás Kárpátalján*. Kézirat. 110. old.

(7) BAGU BALÁZS: *A magyar nyelvű szakoktatás Kárpátalján*. Közoktatás, 1996. 2. sz., 8–9. old.

(8) BAGU BALÁZS–DEÁK FERENC: *Anyanyelvi oktatás a szórványban*. Közoktatás, 1996. 3. sz., 13–14. old.

(9) OROSZ ILDIKÓ: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján*. Intermix Kiadó, Ungvár-Bp. 1995, 100–109. old.

Bagu Balázs

Az alternatív pedagógiák nyomában

Kezdetben könnyű volt. A magyarországi gyermektanulmányozás nemcsak hogy lépést tartott a reformpedagógia nyugati székvárosaiban történetekkel, hanem a fiatal világváros, Budapest maga is egyik nemzetközileg elismert szellemi központja volt az új nevelésről való gondolkodásnak és cselekvésnek. Tessék csak Nagy Lászlóra gondolni. Budapest? Még Nagybecskerek is beírta nevét a neveléstörténetbe a századelőn mint jeles reformpedagógiai kezdeményezések és nemzetközi tájékozódás színtere! Olyannyira szinkronban volt ez ekkor – szintűgy tőlünk északkeletre, hogy joggal vetődik fel a gondolat: vajon az egész reformpedagógiai gondolkodásmód – úgymint a művészeti modernizmus, avantgárd – nem is a modern centrumok szellemi leleménye, hanem a felzárkózás parancsától megriadt-nekilódult „perifériáké”? (Ennek megítélése ezúttal nem feladatomban.)

Aztán egy kicsit nehezebb. A magyar pedagógiai progresszió sok elképzelése találkozott a Tanácsköztársaság utópiájával, a fehér terror s a Horthy-korszak idején ez a kapcsolat nem maradt büntetlen. Külső vagy belső emigráció, nyugdíj, elhallgatás, óvatos újrakezdés egy erősödő német és konzervatív orientáció közepette...

Rövid európai tavasz a rettenetes háború után. *Karácsony Sándor*, illetve *Mérei Ferenc* a főszereplő. De a korrekt szintézisre törő *Kiss Árpád–Faragó László*-kötet 1948-ban (Az új nevelés kérdései) már a szigorú és roppant dogmatikus bíráló tárgya lett. A magyarországi szakma mesterségesen – ezúttal még hatékonyabban – elzárattott a reformpedagógia szakirodalma elől. Ezúttal sem szakmai, hanem politikai-ideológiai okokból. Tragikomikus a dologban, hogy a nyugat-európai tájékozódásnál is nehezebb volt a húszas évek szovjet-orosz reformtörekvéseiről hallani, e híreket még jobban elfojtotta a politika. S ha a két háború között álcímen (*Mr. Dalton*) még megjelenhetett Kosztya Rjabcev naplója, az új, immár szocialista kiadásra a hatvanas évek közepéig kellett várni. (Hogy aztán harmadik kiadásban a nyolcvanas években a Móra Kiadó újra „dekódolja” a címet – K. R. naplója címen jelent meg az ifjúsági regénynek sem érdektelen írás a szovjet-orosz reformiskoláról –, nehogy elriassza az olvasót már a cím

is, hogy most egy szovjet kisfiú iskolai történetét olvassa. (Habent sua fata libelli.)

A történeti érdem a Tankönyvkiadónak, s személy szerint a korrekt neveléstörténészé, *Vág Ottó*é. Vállalkozásukban a hetvenes évek közepétől jelent meg a Pedagógiai források című kötet sorozat, mely évtizedes kimaradás pótlására volt hivatott, olykor óvatos kritikával ugyan, de hozzáférhetővé tette a reformpedagógia csaknem minden fontos alapművét. Nem egyszerűen politikai taktika volt, hogy a kötetek csaknem fele szovjet, szovjet-orosz szerzőtől származott. Tény (ahogyan ezt ebben az időben *Köte Sándor* monográfiája, *Szebenyi Péter* tanulmánya is igazolta): a húszas évek szovjet-orosz pedagógiája (*Sackij, Blonszkij*, maga *Krupszkaja* és *Makarenko* is) szerves része volt egy európai folyamatnak.

De az olvasó örömmel találkozott a korábban kiátkozott művekkel (*Ellen Key* korszak-elnevező művével – A gyermek évszázada –, *Claparède, Decroly, Dewey, Durkheim, Freinet, Kerschensteiner, Meumann, Montessori, Parkhurst* és mások alapvető írásaival. Még óvatosabb csomagolásban – elrejtve egy semleges kötet cím mögé – a leginkább kiátkozott „non-direktív”, *Neill* is megjelent (bő ismertetésben, s nem fordításban). Aztán megjelent a lengyel *Chmaj* átfogó monográfiája (Utak és tévutak a XX. század pedagógiájában), s

Vág professzor is összefoglalta álláspontját (Reformelméletek és reformmozgalmak a pedagógiában című, 1985-ben megjelent kötetében). Az ő „pantheónjában” Ellen Key, John Dewey, Edouard Claparède és Anton Makarenko kapott helyet. A hazai reformpedagógiai tradíciók bemutatásában *Bizás László* és *Köte Sándor* serénykedett.

Sok ez, de nem minden.

Ezért aztán a nyolcvanas évek második felének, végének reformok, innovációk irányában tájékozódó, elsősorban gyakorlati szakemberei mohón kutattak új források után. *Horváth Attila* is, az Iskolafejlesztési Alapítvány ún. Altern sorozatának bevezető előszavában a történelmi emlékezet hiányára hívta fel a figyelmet – a JenaPlan (holland inkarnációja) és a „projekt módszer” elemzése állt az első kötetek középpontjában, hogy aztán a sorozat elkanyarodjon a történelmi hiánypótlástól, és kortárs-törekvésekre hívja fel a figyelmet. Ugyanebben a műhelyben készülődött a Waldorf-reinkarnáció – *Vekerdy Tamás* sorra írta könyveit, s óvott más („apokrif”) *Steiner*-fordítások közlésétől. Érdekes jelenség – tűnődik az elemző. Ez a két szerző (Petersen és Steiner) nem fért a Vág Ottó szerkesztette sorozatba 10 évvel ezelőtt. Talán az NDK-val kialakult kultúrdiplomácia szabályai nem engedték? Könnyen lehet, hiszen Petersent 1950-ben szabályosan betiltotta mint fasiszta kollaboránst, a kelet-német állam. S ha a nagy zenepedagógust, *Carl Orff*-t is ideszámítjuk, akkor valószínű a feltételezésünk. Ámbár az is tény, hogy a Carmina Burana mára igen népszerűvé vált szerzője a *Kodály*-zene-pedagógiának is valóságos alternatívája, mondhatni konkurenciája volt, lett volna...

Aztán a másik *Horváth Attila* felvette a Freinet-mozgalmat zászlaját! Megindult a forráskiadás, s az interpretációk sora is. (Ne feledkezzünk meg *Bakonyi Anna* korrekta elemzéséről, aki példamutató összevetésben mutatja be ebben az időben az óvodapedagógia nagy alternatíváit.)

Az érdeklődés nagy volt. Mindenki megváltókat keresett. S kereste a forrásokat. *Németh András* is hozzálátott kismonográfiája megírásához. A Pedagógiai Szemle alig győzte a publikációkat.

Jellegzetesnek mondható, hogy a reformpedagógiáról többféle értelmezés, többféle rendszertan látott napvilágot. Mintegy évtized távlatából talán érdemes összevetni őket. (Annál is inkább, mert egyesek – legyenek konzervatívok, vagy modernek: konstruktívok, a reformpedagógiák alkonyát jósolják, s a magyar – kelet-európai – érdeklődés fellángolását is merőben a mesterségesen késleltetett érdeklődés gátszakadása-ként értelmezik.)

Németh András tehát (A reformpedagógia múltja és jelene) két alapvető korszakot különböztet meg. A klasszikus korszakot (tehát a század első felét) nevezi a reformpedagógia korszakának – nagy, iskolateremtő atyák nevével jellemzi e korszakot –, s a század második felének jelenségeit, a meghatározó mesterek hiánya mellett kialakuló különböző törekvéseket nevezi alternatívnak. Szerinte ez az alapvető különbség.

A korszakolás igazolható. Bár – megítélésem szerint – legalább három, ha nem négy korszak van. Az elsőnek csakugyan külföldi (különböző országok számára különböző végzetet jelentő) első világháború. Milyen érdekes egybeesés: Karácsony és Freinet, bizonyos fokig R. Steiner gondolkodásmódjában, mondhatni: élményvilágában is ott az első világégés katartikus élménye. Az egyén, a fejlődő egyén, a természet-törvények szerint fejlődő egyén, az én, a gyermek felszabadításának kérdésfeltevése után a két háború közti nagy iskolaalapító gondolatok középpontjába inkább az identitás, a szocializáció, a közösség problematikája kerül (Petersentől Makarenkóig, hogy aztán a korszak tragikus szimbóluma mégis csak a varsói Öreg Doktor, a növendékeit a haláltáborba kísérő *Janusz Korczak* legyen). Megkerülhetetlen a korszakolás számára 1945–1948 (*Langevin-Wallon* ott, *Kardos László* itt). S alighanem 1968 (a diáklázadások éve) a negyedik korszak jelképes évszáma. Ám reform és alternatíva között a lényeges különbségtétel ott kezdődik, amikor az iskolaalapítók lemondanak arról, hogy találmanyuk megváltó ír a világ bajára, amikor tehát nem a világ (legalább az iskola világa) átfogó megreformálásáról álmodoznak, nem archimédeszi, hanem talpalatnyi helyet kö-

vetelnek maguknak a világban, expanzívításuk korlátaival számot vetnek, s a nagyvárosi alternatív életformák közegeben letelepednek a maguk szigetén. Voltaképpen a reformer ösatyák ereje is egy-egy szigetre futotta (a következő tengerárig), de ők sosem adták fel a reményt, hogy az ő megoldásuk mindenki számára a legjobb...

De ne vágjunk a dolgok elébe! A hazai elméletben más tipológia is található. Gáspár László (*Kelemen Elemérrel* készített posztumusz) neveléstörténetében (Problémacentrikus neveléstörténet) három plusz egy típust képez – a hagyományos „herbartista könyviskola” modern tagadásaként. A tanulóiskolát, a munkaiskolát s a nevelőiskolát. Úgy látja, hogy a megosztott embert nevelő régi iskola modernizációjára három, szociológiailag is jól megragadható tömegbázisra építő iskolatípus jött létre a 20. század reformhullámaiban. A negyedik – szerinte – szintézis, s feloldja a társadalmi tagozódást leképező tagolt reformiskola képet is.

E szintézis-iskolának Gáspár László – méltó büszkeséggel, s szív-szorító keserűséggel a maga kísérleti programjait tekinti. Nem csupán a korai halálnak kijáró kegyelet diktálja bennem a szót – a maga módján igaza is van –, a „szentlőrinci modell” a maga nemében valóban egyedülálló új típus. Ha nem is egészen úgy, mint ahogy a „marxizmus-reneszánsz” elkötelezett híveként megalkotója gondolta. A szentlőrinci iskola a munkaiskolák közül egyedülállóan gondolta át modern módra a tanulás, illetve a tananyag problémáit, s a munkaiskolák között egyedülállóan terjesztette ki a pedagógiai céllal szervezett munkatevékenység értelmezését a gazdálkodásra, a jövedelemelosztásra, Gáspár nem szerette szóval: a vállalkozás kultúrájára.

delta át modern módra a tanulás, illetve a tananyag problémáit, s a munkaiskolák között egyedülállóan terjesztette ki a pedagógiai céllal szervezett munkatevékenység értelmezését a gazdálkodásra, a jövedelemelosztásra, Gáspár nem szerette szóval: a vállalkozás kultúrájára.

Ehhez a kiterjesztéshez azonban nem a Gáspár által óhajtott szocializmus-reform szolgáltatta a kihívást, hanem a privatizációnak, a piacgazdaságnak, az ártermelésnek az a sajátos módja, amely a létező szocializmus utolsó éveiben hazánkban létezett... egészen addig, míg a munkaerő-főlőleg – egy időre legalábbis – kiiktatta a szakképzetlen gyermekmunkaerő bármilyen nemes célú foglalkoztatásának relevanciáját.

Térjünk vissza Gáspár három alaptípusára! Hogy a felosztással gond van, arról az tanúskodik, hogy Makarenko megjelenik a munkaiskola rovatban és a nevelőiskola rovatban is, hasonlóképpen Dewey is „szétterpeszkedik”. Freinet tanító úr pedig egyenesen a nevelőiskolai csoportba kerül. (Nota bene: őt Németh And-

rás a munkaiskola típusába rendezi, holott a vence-i néptanító, *Rousseau* hűséges követője nem győzött a travail-jeux-ról, jeux-travail-ról írni, azaz a munka és a játék tevékenységének gyerekkori szétválaszthatatlanságát vallotta.) A rendszer koherens, ám a valóság mégsem fér bele.

Mihály Ottó (Bevezetés a nevelésfilozófiába) modelljeinek felrajzolása során óva-

kodik a példaktól, sőt jelzi azt is, hogy a valóság ritkán teremt tiszta modelleket, a dolog mindig eklektikusabb. Nem is reformpedagógiai tipológiát ad. Ő az intézménytörténet egészét képzeli elhelyezhetőnek a négy alaptípusban. A „töltőállomás” ikonjával jelképezhető hagyományos iskola tagadására szerinte három válasz született. Az „üvegház” jelképezi a pszichologista reformiskolákat (ahol kellő táplálék és klíma mellett „magától nő” a növény), „forradalmi iskola” a másik válasz (a földosztó NÉKOSZ, a pálinkafőzőket összevező Makarenko, a Fekete Szeptember mozgalom iskolái sorolódnak példaként nála ide – a „holnapra megforgatjuk az egész világot” pedagógiai imperatívusza), s végül a „piac, az agóra” a jelképe a „megegyezések, az alku” iskolájának, ahová ő Dewey munkásságát helyezi – s bár visszafogja elköteleződésének közlését, szemmel láthatóan ennek a típusnak „szurkol”.

Kedves ezredvégi, reformpedagógiákat olvasó! Melyik tipológiát választod? Egyelőre neked kell döntened.

S hogy nehezítsük a döntést, vegyük sora a gyakorlatias válaszokat is.

Az elmúlt évtizedben a helyyel-közzel (olykor újra) megjelenő monografikus kiadványok mellett gazdag a szöveggyűjtemények, chrestomatiák tárháza is. Vajon milyen ezek reformpedagógia-képe? Írásom e második részében ezt az összehasonlítást kívánom elvégezni.

Nem tagadom, az érintettség okán is, hiszen a Magyar Drámapedagógiai Társaság megbízásából (alighanem az elsők között, 1993-ban) magam is szerkesztettem Reformpedagógiai olvasókönyvet. S nem pusztán a „donátor” megörökítésének erkölcsi kötelezettsége diktált, amikor ebben a szöveggyűjteményben – a reformpedagógiák szerves részeként – mutattatott fel a drámapedagógia is. Ebben a kötetben – összehasonlítva a többivel – nagyobb a hazai gyermektanulmányi mozgalom reprezentációja, szóhoz jut Karácsony Sándor, Németh László és Mérei Ferenc. Továbbá az „iskolátlanítás” mozgalmi, a Gesamtschule, Gordon és Rogers, nemkülönben a magyar Kokas Klára (ma már sajnálom, hogy Ko-

dály kimaradt). „Szót kapott” a klasszikusok közül Dewey, Montessori, a projekt-módszer, Decroly, Claparède, a Waldorf, Moreno, Korczak és Freinet, Szentlőrinc és az ÉKP. (Az előszó méltatta a szovjet-országi hagyomány értékeit.)

1994-ben a debreceni Nevelésért Szövetség kiadásában Alternatív pedagógiák címen jelent meg szöveggyűjtemény *Nanszákne Cserfalvi Ilona* szerkesztésében. Ő Steinert (Waldorf), Montessorit, Freinet-t, a JanaPlan-t, a Dalton-plant helyezi központba. A kortárs hazai törekvések közül nála is Vekerdy solymári Waldorf-kombinátja áll az első helyen, *Ranschburg Ágnes és Fehér József András* „jungianus Életfa-iskolája” – végül ez nem valósult meg – kapott oldalakat, s a „4H mozgalom”, végül egy helyi, debreceni innováció, a Fazekas Mihály Általános Iskola átfogó „személyiségfejlesztő” kísérlete került a kötetbe.

A hagyományok hivatásos őrzője, az OPKM is hozzá kívánt járulni az érdeklődés kielégítéséhez. 1996-ban *Celler Zsuzsa* adott közre kötetet Vág Ottó bevezetőjével és biográfiai kislexikonjával *Válogatás a XX. század külföldi pedagógiai irodalmából* címmel. A Pedagógiai források „sikeres” szerzői mind hozzájutnak egy-egy fontos publikációhoz – az óvatos szerkesztési elv a szerzők nevének alfabetikus sorrendjében közli az írásokat (így Claparède, Dewey, Durkheim, Freinet, *Kerschensteiner*, *Key*, Makarenko, *Meumann*, Montessori, Neill), s a Tankönyvkiadó-sorozathoz képest új szerzők – megjelenésük jelzi a fokozódó nyitottságot, hiszen a konzervatív *Maritain*, a „misztikus Steiner, a legendás Neill – eredeti szöveggel végre! –, a „freudista” *Anna Freud*, a méltatlanul alig ismert Korczak, a filozófus *Russel*, nemkülönben *Aichhorn*, *Spranger* és a „projektes” klasszikus *Kilpatrick* jutott egy-egy közleményhez – gazdagítva-felelevenítve ismereteinket a 20. századról, a gyermekeknek ígért s dolgozóéletlen elmúló száz esztendőről.

1997-ben a Budapesti Tanítóképző Főiskola bízta meg *Czike Bernadettet*, az Alternatív Pedagógiai Műhely aktivistáját, hogy szerkesszen antológiát a hazai alternatívák-

ról (Fejezetek az alternatív nevelés gyakorlatából). A kötetben immár a hazai megvalósulás példái olvashatók: a tematikus ciklusokban a Rogers-, a Waldorf-, a Lauder-, a Freinet-, a Montessori-, a Burattino-iskola és a Gyermek Háza életébe, pedagógiai törekvéseibe pillanthatunk be.

1998-ban az Eötvös József Könyvkiadó Pukánszky Béla és Zsolnai Anikó szerkesztésében adott közre egy szöveggyűjteményt (Pedagógiák az ezredfordulón). A szerkesztők négy nagy ciklust alkottak. A „tradicionális reformpedagógiák” mai helyzetéről szólván Montessori, a Waldorf, Freinet, Petersen és – végre! – Neill neve és hagyatéka vetődik fel. Az „alternatív pedagógiákról” szóló második rész a „holisztikus” nevelésről és a „zöld pedagógiáról” szól kiemelten. A „posztmoderné” a negyedik fejezet. Zrinszky László elegáns elemzését az antipedagógiáról eredeti Illich-szöveg előzi meg („A társadalom iskolátlanságáról”). A hazai törekvéseket bemutató zárófejezet hivatkozási pontjai a g y o m á n y o s a n : Gáspár Szentlőrince, Zsolnai ÉKP-ja.

Kész a leltár? Érzékelhető a közmegegyezés néhány nagy körül. A NAT első koncepciójához készült Alapelvek is a Freinet, Waldorf, Montessori-hármaszt „nevesítette” annak idején, 1993-ban.

Szegényesnek tartom a hazai tradíciók hozzáférhetőségét, a magyar Gyermektanulmány, s a magyar új iskolák hagyatéka ennél jóval elevebb! A magam részéről elégedetlen vagyok a Korczak-recepcióval. Vannak „vakfoltok”. A holland tradíciók elevenek (a reformpedagógiák holland szakértője, E.

Skiera kedvelt magyarországi szerző), kevesebbet tudunk – legalábbis a reformpedagógiai antológiákból – Dániáról (miközben a dán oktatáspolitikai kedvenc témája volt a nyugati útibeszámolóknak), Freinet mintha beárnyékolná a franciákat, még tán Piaget-t is. Szinte semmit nem tudunk az olaszok-ról, a spanyolokról is csak sajtóban (az Ifjúsági Szemle című, már nem létező folyóirat – a KISZ lapja volt – meghökkentően korai, 1987-es, alternatív pedagógiai különszámában lehetett olvasni a Barbiana-iskoláról). Alig tudni Amerikáról (*Benjamin Spockot*

halála után megfanyalagta a hazai szakirodalom), a „community school”-nak (az ÁMK-k egyik mintaképe) jóformán nincs magyar szakirodalma (mint ahogy a hazai innovációk bemutatói sem veszik fel listájukra az integrált közösségi-oktatási intézményt), egy PSZM-kötet őrzi a nagy fontosságú „Város mint iskola” tradícióit (s mutatja be a magyar megvalósítást). Latin-Amerikáról végképp semmit nem tudunk. Az életében legendássá vált Paolo Freire úgy halt meg kilencvenévesen, hogy észre sem vettük.

Kelet-Európára nincs kitekintésünk. Milyen tradíciók felelevenítésén fáradoznak egykori és mai sorstársaink? Jó lenne tudni!

Nem szokták a reformpedagógiai antológiákban emlegetni a serdülőmozgalmak hőskorszakát, s a közművelődés gyermekkedeményezéseit sem.

A közoktatás-politika a NAT-revizió során új szabályozást készít elő az ún. alternatív iskolák számára – önálló ún. irányelvük lesz, melyre sajátos „kerettanterveik” épülhetnek. A szaktudományos, tárgyilagos típo-

*1998-ban az Eötvös József Könyvkiadó
Pukánszky Béla
és Zsolnai Anikó
szerkesztésében adott közre
egy szöveggyűjteményt
(Pedagógiák az ezredfordulón).
A szerkesztők négy nagy
ciklust alkottak.
A „tradicionális reformpedagógiák”
mai helyzetéről szólván Montessori,
a Waldorf, Freinet, Petersen
és – végre! – Neill neve
és hagyatéka vetődik fel. Az „alternatív
pedagógiákról” szóló második rész a
„holisztikus” nevelésről és a „zöld
pedagógiáról” szól kiemelten.
A „posztmoderné”
a negyedik fejezet.*

lógia egyszerre felértékelődik majd. Bizonyára megindul a tülekedés: felférni erre a „különvonatra” – ez mégsem a tömegiskola „marhavagonja”. Vajon milyen szempontok alapján „tagosítja” majd a hatalom a 20. század elejének legszebb utópiái nyomán kialakult és hazánkban a század utolsó harmadában váratlan televényre talált tenyé-

szetet? Mi biztosít majd nagyobb szabadságot? A koherens és jól megszerkesztett rendszer, vagy az organikus burjánzást követni alig tudó leírás?

Ennek megválaszolása egyelőre nem feladatom.

Trencsényi László

Csenyéte antológia

Az Előszótól az Utószóig izgalmasan kalandos utazásban részesül az olvasó. A szerkesztő-idegenvezetők a csereháti kis falucska sikerekkel-kudarokkal váltakozó, de mégis az öröm fényében ragyogó hétköznapjainak csodálatos világába vezetnek bennünket. A megértően szeretetteljes adás és a hitelességből fakadó befogadás pólusáiban éli mindennapjait a csenyétei roma közösség. Mély küldetésstudattal bíró, de a másság értékrendszerét tiszteletben tartó, elfogadó gadzsó pedagógusok együttműködése az egész faluközösséggel – ez sugárzik a kötet tartalmából.

Múlt–jelen–jövő perspektívái adják a könyv szerkezetét, külön hangsúlyt adva a jelen helyzetnek a roma faluban. A gondolatok fókuszában pedig a falucska 6–10 éves korosztálya áll, a jövőt építő új generáció, akik közül már kikerült a bibliát legkedveltebb olvasmányának tartó fiatal is. E könyv a sok szép, hallatlanul örömteljes, boldogító eredmény mellett mégis reális marad, nem járnak a fellegekben a benne foglalt írások szerzői. Tudják, hogy a rájuk bízottak világa „egy egészen más dimenzióban létezik”.

Kik és miről írnak az antológiában? Zömében pedagógus kollégáink, a mindennapi gyakorlat munkásai, akik mögött megtaláljuk a különböző tudományágak kiváló szakkutatóit is. A ma jelenségeit a múlt történéseinek okfeltárásával elemzik szociológusok teljesen új megközelítésben. E szemléletmód modell lehetne más, hasonló helyzetű települések történetének háttérvizsgálatához is. – A közelmúlt – a rendszerváltás ideje – történéseinek majd egy évtized előtti viszonyait „láttelezte” az újság-

író, amikor úgymond szubjektív krónikát írt, s most azt kérdezi önmagától és tőlünk – akik olvassuk írását –, hogy „mi az, amit 1991-ben reálisan mértem fel, és mi az, amit megcáfolt az idő”. A csenyétei iskolapélda című fejezet a könyv gerince és egyben ars poeticája. A közismert alternatív iskolaprogramok között a csenyétei program nem valami egészen különleges, de mégis más, mint az általunk ismertek. Szakszerű áttekinthető válogatással, elemek felhasználásával, beépítésével született valami új, a már említett „más dimenzió” tudomásulvételével, úgy, hogy elkerülve a szinkretizmust, megtalálták a programszerkesztők a speciálisan itt alkalmazhatót.

Ezután a település viszonyainak leírása következik. A valóságban azonban a helyzetelemzés megelőzte a programkészítést, hisz ehhez kellett adaptálódni. – Az eszközrendszerben a drámapedagógia és a művészeti nevelés kulcsszerepet kapnak. Mindez nem véletlen, hisz a romák mindennapi életvitelében ez a két terület meghatározó

jelentőséggel bír. Igaz, a fejezet szerzői szerényen csak „töredékek”-ről és „epizódok”-ról szólnak, mégis, e morzsák az antológia talán legizgalmasabb fejezeteit adják: gyermekrajzok; színhasználat (komplementer színek sajátos válogatása); témaválogatások; fotók stb. mind-mind hűen tükrözik Csenyéte egyedülálló atmoszféráját. A tervezőmunka egészen új, a csenyétei helyzetre alkalmazott stratégiájáról szól a könyv Egyéni tervezés című fejezete. Kiderül, hogy „ha megpróbálunk egyenként gondolni a gyerekekre, arra, hogy kinek-kinek mit és hogyan volna jó tanítanunk, akkor nem tarthatunk frontális órákat, és nem készülhetünk úgy a gyerekekkel való találkozásra, a tanításra, hogy ugyanazokat a tevékenységeket tervezzük az osztályhoz tartozó valamennyi gyerekeknek”.

Mi más ez, mint egy perszonalista pedagógia körvonalának kontúrja? – Az „esetanulmányok” ebben a kötetben eltérnek a szokásos pedagógiai-pszichológiai-szociológiai némenklatúrában szokásos tartalmi jegyeitől. Költőien lírai (pl. A műtét), s ugyanakkor reális leírások, végtelenül szeretetteljes megközelítések követik egymást, amelyekben a „gyermeknyelvű értékelés” sugaraival találkozik az olvasó. – S ami könyvünk második részében található: ízig-vérig a gyakorlat számára írták, kottázták, fotózták, ábrázolták, rajzolták. Szívós következetességgel végigvezetett műhelymunka részeseivé válunk, lapozgatva, olvasgatva az antológia itt közölt anyagait.

Mi más ez, mint egy perszonalista pedagógia körvonalának kontúrja? – Az „esetanulmányok” ebben a kötetben eltérnek a szokásos pedagógiai-pszichológiai-szociológiai némenklatúrában szokásos tartalmi jegyeitől. Költőien lírai

(pl. A műtét), s ugyanakkor reális leírások, végtelenül szeretetteljes megközelítések követik egymást, amelyekben

a „gyermeknyelvű értékelés” sugaraival találkozik az olvasó. – S ami könyvünk második részében található: ízig-vérig a gyakorlat számára írták, kottázták, fotózták, ábrázolták, rajzolták.

Szívós következetességgel végigvezetett műhelymunka részeseivé válunk, lapozgatva, olvasgatva az antológia itt közölt anyagait.

Közismert, hogy a módszeradaptációk mindig függvényei az adott helyzetnek, helyi konstellációknak. Mégis, úgy tűnik, az antológia stratégiájának itt leírt, bemutatott taktikai lépései „iskolapéldák” lehetnek a roma kisgyermekeket nevelő-oktató, más régióban tevékenykedő kollégák számára. Talán igazolják e megállapítást azok a rezonanciák is, melyeket könyvünk Vendégoldal című része tartalmaz, ahol tizenhat „kívülálló”, más-más szemüvegen át látva mondja el benyomásait Csenyétéről.

Végül az iskola pedagógiai programja következik, melyet a kitűnő pedagógusgárda állított össze többéves tapasztalat alapján. Rögtön észre vesszük, hogy a program egyes részei már a korábbi fejezetekben (Helyzetelemzés; Az iskola szerkezete, működése; Értékelés) szerepelnek. Különleges értéke az összeállításnak, hogy arányosan megtaláljuk benne a roma népismeretnek a korosztály életkori sajátosságaihoz igazított elemeket.

Jó lenne, ha a csenyétei példát a pedagógusképző intézményeinkben tanulók – s nem csak a romológia

iránt speciálisan érdeklődők – is ismernék, hiszen e kitűnő mű az elméleti tudnivalók gyakorlati igazítását nyújtja. Hiteles felnőttek és gyermekek együttműködésének dokumentumait lapozgatva kaphatnának valós információkat „a példák”-ból. Cserehát nem Szabolcs, nem az Alföld vagy a Dunántúl. Az eltérő viszonyok mellett is van azonban valami közös, amit a csenyéteiek felfedeztek: a romáknál a világ megismerése,

idézve: „a tanulás áttételesen és erős érzelmi telítettséggel valósul meg”. Ha pedig ez így van, akkor a személyközpontú közelítés szeretetteljes lehetőségeivel kell élnünk, úgy, ahogy ezt Csenyétén felnőtt és gyermek egymás irányában nap mint nap teszi.

Csenyéte antológia. Szerkesztette: KERESZTY ZSUZSA–PÓLYA ZOLTÁN. Csenyéte–Bp.–Szombathely 1998, 357 old.

Várnagy Elemér

A „nosztalgikus abszurd” Egy drámatörténeti kategória alternatívája

A huszadik századi drámatörténet és -elmélet egyaránt elismeri és alkalmazza az abszurd dráma fogalmát, ezt az alapvetően Martin Esslin által kidolgozott és bevezetett kategóriát. Esslin megglátása szerint, ahogy azt Almási Miklós kötetbevezető tanulmányában is kiemeli: „...az abszurdok nem alkotnak régi értelemben vett iskolát. Nem válnak olyan zárt áramlattá, mint amilyen a húszas években az expresszionizmus, vagy még korábban a szimbolizmus volt... Az abszurd dráma egy életérzés kifejezése: ideológiája és művészeti formája egyaránt egy bizonyos életérzésből nőtt ki, ennek a közérzetnek a közvetlen kifejezése ez a stílus.”

Kultúrtörténeti szempontból Esslin – Az abszurd dráma elmélete lapjain – az egzisztencialista filozófia világképéhez, létértelmezéséhez köti az abszurd drámák világát jellemző sajátos életérzést, közérzetet. Ahogy *Mihályi Gábor Végjáték* című kötetének Az abszurd drámáról szóló tanulmányában is hangsúlyozza, az abszurd dráma elsősorban világnézeti rokonságban áll az egzisztencializmussal, tehát az emberi lét értelmetlenségéből, abszurdításából eredő bizonytalanság, szorongás, rettegés érzékelteése, az elidegenedés állapotának és a kommunikáció lehetetlenségének felismerése teremti meg köztük az alapvető kapcsolatot.

Az abszurd stílus utólag kapta elnevezését és definícióját, hiszen Esslin kézikönyve 1961-ben jelent meg, több mint tíz évvel *Ionesco* A kopasz énekesnőjének párizsi bemutatója, és négy évvel *Beckett* Godot-ra várva című művének figyelemfelkeltő San Quentin-i előadása után. Esslin tehát, utólagos névadásakor már meglevő, igen jelentős textusokra támaszkodva határozza meg

az abszurd dráma sajátosságait. A tágabb összefüggéseiben vizsgált naturalizmus (=A dráma művészete ma) című tanulmányában az abszurd drámát a naturalizmus tagadásának, illetve egyben folytatásának tekinti, méghozzá abban a vonatkozásban, amennyiben az abszurd mintegy a naturalizmus csödjére reflektál. Az abszurd tehát nem a tények létét, hanem azok értelmét tagadja, s tulajdonképpen – ahogy azt *Ungvári Tamás*, a könyvhöz írott, A dramaturgia ma című előszavában is megjegyzi – nem jelent gyökeres szakítást vagy radikális újítást, hanem egy sajátos alternatívát a többi között. Esslin az általa abszurdnak nevezett drámák egyik közös pontját az egzisztencialista filozófiával való kapcsolatukban találja meg. Ezzel együtt fontosnak tartja, hogy elhatárolja egymástól az egzisztencialista filozófusok drámáit, főként *Camus* és *Sartre* színpadi műveit, és az abszurd játékokat. Véleménye szerint: „Bizonyos értelemben Sartre és Camus drámái – művészi, nem filozófiai szempontból – kevésbé adekvátul fe-

jezik ki Sartre és Camus filozófiáját, mint az abszurd színház.” Az abszurd drámákat a világgépi azonosságon, egy alapvető létállapot és életérzés kifejezésén túl stiliztikai, formanyelvi sajátosságok is jellemzik. Ismét idézve Esslint mint alapforrást: „Széles általánosítással az emberi állapot abszurdítása által támasztott, fentebb körülírt metafizikai szorongás alkotja Beckett, *Adamov*, *Genet* és a könyvünkben tárgyalt többi szerző drámáinak témáját. Am azt, amit abszurd színháznak nevezünk, nemcsak a tartalom határozza meg. Az élet értelmetlenségének, az eszmények, a tisztaság, a célok elkerülhetetlen devalválódásának hasonló felismerése a témája olyan drámaírók, mint *Giradoux*, *Anouilh*, Sartre és maga Camus jó néhány színművének is. És mégis, ezek az írók egy fontos tekintetben különböznek az abszurd drámaíróktól: az emberi állapot irracionális voltára vonatkozó felismeréseiket rendkívül lucid és logikusan megszerkesztett okfejtésben mutatják be, míg az abszurd dráma úgy igyekszik kifejezni az emberi állapot értelmetlenségének és a racionális megközelítés alkalmatlanságának érzetét, hogy nyíltan szakít a racionális megoldásokkal és a diszkurzív gondolkodással. Míg Sartre és Camus az új tartalmat a régi konvenciók keretében fejezi ki, az abszurd dráma egy lépéssel továbbmegy és megpróbál egységet teremteni alapvető feltételezései és azok kifejezési formája között.” Mihály Gábor Végjáték című könyvében az abszurd jellegzetességei közül szintén a logikus érvelésről és a racionális gondolkodás eszközeiről való lemondást emeli ki, tehát azt a sajátosságot, hogy a lét értelmetlenségét, racionális megközelítésének lehetetlenségét közvetlenül irracionális eszközökkel viszi színre. Az Esslin által említett „egységteremtés” legfontosabb közege a nyelv. Pontosabban a nyelv devalválódásának jelensége. Az abszurd drámában voltaképpen annak a *Hofmannstahl*tól eredeztethető felismerésnek a színházi interpretációjára került sor, melynek lényege a nyelvbe vetett bizalom megrendülése, a nyelvről való gondolkodás radikális átértékelésének szükségességére való rádőbbenés. Beckett, s főként Ionesco darabjaiban ez a felismerés,

tehát a nyelv elégtelenségének érzete tragikus modalitásban jelenik meg, s ez a tragikum, tragikus hangoltság az, amely be- és lehatárolta a szorosabb értelemben vett abszurd drámák további útját. Így néhány nagyon jelentős művével (sőt: remekművével), amelyek keletkezése nagyrészt az ötvenes évtizedre tehető, tulajdonképpen elérte, s egyben meg is haladta önmaga legmagasabb csúcsait. Itt elsősorban Ionesco A kopasz énekeső és Széke című műveire, illetve természetesen Beckett Godot-ra várva és A játszma vége című darabjaira gondolhatunk.

Ionesco és Beckett e művei nagyon rövid idő alatt klasszikus irodalmi alkotásokká váltak. A görög tragédiák, *Shakespeare*, *Molière*, *Corneille*, *Racine*, *Goethe*, *Schiller*, *Shaw*, *Brecht* és *Pirandello* mellett, mindenfajta egyetemes drámatörténet foglalja magába az ő munkásságukkal is. Ez a klasszicizálás azonban, bizonyos értelemben befagyást, megmerevedést is jelent, s ez az állapot az Esslin által utólagosan abszurd dráma névvel illetett művekre, illetve stílusra különösképpen jellemző. 1988-ban, Londonban került sor a Színházkritikusok Nemzetközi Szövetségének angol tagozata és a londoni Young Vic Színház szervezésében egy, Az abszurd dráma vége? című nyilvános vitára. E szemináriumon jelen volt természetesen az irányzat névadó keresztanyja, Martin Esslin, és legnagyobb művelői közül Eugene Ionesco is. Esslin bevezető beszédjében újból hangsúlyozta, amit már 1961-es kézikönyvében is: amit „...abszurd drámának neveznek, nem mozgalom és nem klub, nem is párt és a legkevésbé sem művészi összeesküvés, mint ahogyan sokan vélik. Csupán tömör, leíró utalás a dolgok, illetve a művek egy csoportjára. Közös nevező, de mint ilyen, esztétikai szempontból nem éppen veszélytelen. Hiszen az elefánt is, az egér is – emlős állatok. Eszerint Beckett és Genet abszurd drámájában is kevesebb a közös elem, mint a meghatározó különbség. A színházi konvenciók megváltoztatása, a technikai újítás az abszurd drámák családjába sorolt művek nyilvánvaló, közös attribútuma, s ez mégis érvényt biztosít az abszurd kategóriának” (idézi *Földes*

Anna. = Szőnyegen az abszurd dráma, Nagyvilág, 1988. 12. sz.). Az abszurd dráma tehát inkább stílusbeli, formanyelvi jellegzetességeivel válik a drámatörténet egy jól körülhatárolható fejezetévé, s nem mint valamilyen jellegzetes történelmi korszak (nevezetesen a második világháború utáni évtized és a hidegháború ideje) alapvető világ-és létállapotát kifejező irányzat. Ezt támasztja alá Ionesco megállapítása, aki e szemináriumon kijelentette, hogy „... az abszurd világában nem az ő nemzedékével kezdődik. Hiszen a világ drámairodalmának az a fele, amely a tragikumot nem választotta el a komikumtól, Shakespeare óta mindig is abszurd volt”.

Tiszteletben tartva Beckett, Ionesco, Genet, Adamov, Mro Āek, Pinter drámai műveit, Esslin elméleti munkásságát, dolgozatomban az abszurd fentebb használt, éppen Ionesco által kitágított, szélesebb értelmét veszem figyelembe. Egyetérték *Geneviève Serreau* álláspontjával, aki *Histoire du „nouveau théâtre”* című művében azért szállt síkra az abszurd elnevezés ellen, mert az, véleménye szerint, túlságosan kötődik az egzisztencializmushoz, holott a világgépi hasonlóságon túl másról nincs szó. Meghatározása szerint az abszurd dráma a drámai formát megtagadó, felrobantó antidráma, amelyben a konfliktust alkönfliktus helyettesíti, ami azonban formálisan eleget tesz az igazi konfliktus követelményeinek.

A „nosztalgikus abszurd” kifejezésben az abszurd fogalmán elsősorban nem az esslini jelentést értem, hanem a szó szükségszerű, s mások által is már alkalmazott, kitágított értelmezését, tehát olyan drámai világot, amely alapvetően az emberi lét problémáit,

a létezés milyenségének, minőségének kérdéseit tematizálja ugyan, de nem kizárólagosan az egzisztencialista filozófia lét-kategóriáiban, illetve a huszadik századi modernség tragikus horizontjában, nyelvi modalitásában. Az egzisztencializmus a szabadság, választás, elidegenedés jelenségeit, s ezekkel összefüggésben az emberi egzisztencia helyzetét, lehetőségeit állítja a középpontba, s a drámatörténeti értelemben használt abszurd dráma fogalma mindennek irodalmi interpretációját fedi le. Az elemzői gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az abszurd mint terminológia gyakran olyan

kontextusban is előfordul, amelyben nem a fentebb felsorolt drámaírók műveiről van szó. S ezekben az esetekben a fogalom használata – ha nem tisztázott, hogy a kanonizált drámatörténeti kategórián kívül, mit érthetünk alatta pontosan –, okozhat értelmezésbeli problémát. A „nosztalgikus abszurd” fogalmában a Ionesco vagy G. Serreau által is már alkalmazott, kitágított jelentésben értendő az abszurd mint terminus. A „nosztalgikus” jelző arra vonatkozik, hogy az emberi lét ér-

telmezése nem valamilyen konkrét filozófiai rendszerhez igazodva történik, hanem, például, az álom és az emlékezés dimenziójában. A létezés minőségére vonatkozó kérdésfeltevések tehát nem valamilyen előzetes gondolatrendszerrel determináltak, hanem az adott mű immanens logikáját követik, s annak megfelelően, válaszadásaik is különbözőek lehetnek, tehát nem feltétlenül tragikus modalitásúak. A „nosztalgikus abszurd” a kitágított értelemben használt abszurd dráma egy alternatívája, amely, véleményem szerint, vonatkoztatható mindazokra a drámai szövegekre, amelyek az emberi lét, az

Tiszteletben tartva Beckett, Ionesco, Genet, Adamov, Mro Āek, Pinter drámai műveit, Esslin elméleti munkásságát, dolgozatomban az abszurd fentebb használt, éppen Ionesco által kitágított, szélesebb értelmét veszem figyelembe. Egyetérték Geneviève Serreau álláspontjával, aki

Histoire
du „nouveau théâtre” című művében
azért szállt síkra
az abszurd elnevezés ellen,
mert az, véleménye szerint,
túlságosan kötődik
az egzisztencializmushoz, holott
a világgépi hasonlóságon túl másról
nincs szó.

emberi boldogság lehetőségének, minőségének problémáit tematizálják, s a drámatörténeti kategóriaként meghatározott abszurd dráma formai sajátosságai is jellemzik, ám ez nem jelent sem az egzisztencializmus-hoz, sem más, irányzattá vált filozófiai rendszerhez való kötődést. Én magam, alapvetően *Szép Ernő* drámai műveinek részletesebb tanulmányozása során találtam rá e kifejezésre mint e textuálisan alig elemzett drámai életmű lehetséges értelmezési keretére. E drámákban a létezés minőségére vonatkozó kérdésfeltevések a tragikum és a komikum határán mozgó szituációkban fogalmazódnak meg, gyakran a kabarétréfák nyelvi horizontjában. A válaszdási próbál-

kozások, illetve a megválaszolhatatlansággal való szembesülés sem alapvetően tragikus hangoltságú, inkább ironikus tudomásulvétele a megváltoztathatatlanak, amely tudomásulvételt, éppen a felismerések álom-má, illetve emlékké távolítása teszi lehetővé. Véleményem szerint, a „nosztalgikus abszurd” csak egyik lehetséges alternatívája a kitágított értelemben használt abszurd dráma terminológiának, de egy olyan alternatíva, amelynek mentén egyaránt újragondolhatók már sokat elemzett, vagy még nagyrészt feltáratlan drámai szövegek, életművek is.

Vinczellér Katalin

Egy sokat vitatott korszakról – szakszerűen, tárgyilagosan

Kissé csalóka a címe Gergely Jenő és Pritz Pál közelmúltban megjelent könyvének. A trianoni Magyarország 1918–1945 ugyanis néhány évvel többet ölel fel, mint a „valós trianoni Magyarország” története. A szerzők azonban szakítva a korábbi gyakorlattal, úgy vélték, nem 1919-cel vagy 1920-szal indítják kötetüket – és így nem ellenforradalminak, vagy Horthy-korinak nevezik az időszakot –, hanem 1918-cal, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával és az önálló Magyarország létrejöttének történéseivel.

Ahogy azt már a Tudomány – Egyetem sorozat Magyar Történelem alsorozata korábbi köteténél is megszokhattuk, a szerzők ebben az esetben is a tanárok és a diákok számára egyaránt jól kezelhető, a legújabb kutatási eredményeket tartalmazó könyvvel jelentkeztek. Munkájuk nem veszik el a részletkérdésekben, de minden lényeges eseményét, történést tárgyalja az adott korszaknak. Ami szinte végig érződik a kötetben, az a Pritz Pál szűkebb kutatási területének, a diplomáciatörténetnek, illetve a külügyi szolgálat történetének a dominanciája. A szerző úgy vélte/vélhette – és azt hiszem, helyesen tette –, hogy szükséges olyan kér-

désekkel többet foglalkozni, melyek a 20. századi Magyarország történetében fontosak. Játéktér és lehetőségek, mondhatnánk akár ezt is. Élt-e vele a magyar külpolitika, és ha igen, helyesen tette-e azt, amit tett?

Úgy vélem, ha a gazdaság-, társadalom-, politika- és művelődéstörténeti részek arányait vetjük össze, akkor azt kell mondanunk, hogy alapvetően helyesek a választott arányok. E recenzió írója – mint hadtörténész – szívesen olvasott volna többet a hadsereggel kapcsolatos kérdésekről, második világháborús szereplésünkről, de talán ez volt az a terület, amelyen a szerzők kevésbé mozogtak otthonosan. Érződik az egyéb-

ként részletesnek is mondható Irodalmi kalauzon is – amely mellett Időrendi áttekintés, Név- és Tárgymutató segíti az olvasót –, melyből azért hiányolhatunk néhány olyan fontos munkát, mint például Dombrády Loránd, Szabó Péter és mások alapműnek számító kötetei.

Természetesen egy jelentős történelmi időszakot átfogó könyv esetében felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy vajon eligazít-e mindenben a szóban forgó munka? Azt hiszem, jelen esetben azt lehet és kell mondanunk, hogy Gergely Jenő és Pritz Pál kötete az ismeretek átadása mellett segít eligazodni a korszak történéseiben is. Ahogy már előbb is jeleztem, a terjedelmi korlátok a részletezést nem tették lehetővé, de az adatokból levonható következtetéseket megtették a szerzők, s megállapításaik helyesek. Úgy gondolom, egyetérthetünk a kötet szaklektorának, *Romsics Ignác*nak az értékeléséből kiragadott idézettel, mely szerint: „Ez a könyv szakmai szempontból kifogástalan, kiegyensúlyozott munka.”

Hogy ennek ellenére akad benne néhány elírás, pontatlanság is? Ez is igaz, de számuk elenyésző és nincs meghatározó jelentőségük, bár tudjuk, hogy *Bárdossy László* miniszterelnök, külügyminiszter 1941. június 27-én – és nem 26-án – jelentette be a Kép-

viselőházban, hogy a Magyarországot ért nem provokált szovjet támadások következtében a két ország között a hadiállapotot beállottnak tekinti a magyar kormány; hogy a budapesti I. hadtest és a város magyar védőinek parancsnoka nem *Hindy Zoltán*, hanem *Hindy Iván* volt, aki nem volt várpáncsnok, mert azt a beosztást *Csipkés Ernő* töltötte be; hogy *Variházy Oszkár* csak alezredes és nem ezredes volt; hogy a Bontod nem harcokosi, hanem terepjáró gépkocsi volt – a harcokosik Toldi, illetve Turán néven „futottak” –, és az 1942. március 15-i „tüntetés” is inkább szerény méretével és jelzésértékével, mint tömegméretével volt jellemezhető.

E néhány kiigazítást és észrevételt a recenzens csak azért tette, hogy ezzel is jelezze: ha egy munkában mindössze ennyi „javítanivaló” található, akkor az a munka odafigyelésre érdemes és jól hasznosítható a középiskolai, de a felsőfokú oktatásban is. Gergely Jenő és Pritz Pál kötete pedig ilyen: tankönyv a szó legnemesebb értelmében.

(GERGELY JENŐ–PRITZ PÁL: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Vince Kiadó, Bp. 1998, 207 old.)

Szakály Sándor

SZAKOKTATÁS

1999/4. számának tartalomjegyzékéből

Modláné Görgényi Ildikó: Programfejlesztés az orientációs szakmai előkészítő ismeretek oktatásához

Tájékoztató a közoktatási törvény módosításáról

Agg Géza: Minőségügy – új kihívás az oktatás számára

A hazai történelemtankönyv-kiadás állapotáról

Dr. Klausmann Kornél: Nonprofit VI.

Művészeti képzés – szakképzés

Jubileumi konferencia Gödöllőn

Szabó Dezső Don Kisott penitencián című novellájáról

Az elbeszélés egyik feltűnő sajátossága a mesére emlékeztető elemek felhasználása. A mondatszerkezetek egy része a mese hangulatát idézi fel. Don Kisott állandó jelzőket kap (szegény, szegény véresre nyaggatott), melyek csak a történet végén maradnak el a neve mellől. A IV. részben lakása bútorai szinte életre kelnek, a II.-ban pedig egy disznó emberi nyelven beszél vele. A disznó tanácsokat ad neki, melyek később be is válnak. A tanács előtti, illetve végeredményben az egész történetben egy próbatételre, annak stációira ismerhetünk.

Mese, Cervantes

A disznócsorda motívuma közvetlen átvétel Cervantes művéből, az egyetlen olyan epizód, mely tartalmazatosan felhasználódik Don Quijote történetéből; annak a jelenetnek az ellentételezéséről van szó. Don Kisott ezúttal valóban disznócsordát lát, ellenben az egyik disznó emberi hangon szólal meg. Emellett is vannak még utalások a cervantesi műre, ezek az I. részben Dulcinea megemlézése, valamint a látóhatáron túli Rosszinante és Sancho Panzák érzékeltetése. A Don Quijote-i történet mint lazán kapcsolódó előtörténet értelmeződik az elbeszélésben, a figura jelentősen átalakul, előtörténetének csak egy aspektusa lényeges a folytatás szempontjából. Típussá, szereppé „zárul”, tekintete egy célra szegeződik, elveszíti korábbi attribútumait, ennek következtében „hús-vér” valóságát is. A név írásmódja is megváltozik: francia változatának magyaros írásmódja szerepel az elbeszélésben. A hős magyar földre kerülése részben meseszerű, részben ironikus: „a disznó metempsikózikus bosszúja” jut-tja ide.

A leginkább meseszerű motívum a hármas szám többszöri felbukkanása az elbeszélés első részeiben. A disznó tanácsait három tilalom és három parancs formájában adja. A tanács, mely előtt Don Kisott vizsgázik, három vénből áll, kik először három szóval jellemzik őt (1 vén – 1 szó), majd az elbeszélő három hasonlattal írja le, hogyan ejtik ki ezt a

három szót a vének (1 vén – 1 hasonlat). Ezután három kérdést tesznek fel neki, melyekre ő három választ ad kifelé, nekik, közben hármat befelé, önmagának. A tanács, mikor azt vitatja, milyen állásban helyezze el Don Kisottot, három javaslatot vitat meg, melyek közül a harmadikat fogadja el.

Az elbeszélés felépítésében is van némi mesei jelleg. A próbatétel (vagy penitencia) stációi epizódokban jelennek meg, melyek nincsenek egészen közvetlen összefüggésben egymással. Ezek a folyamat szempontjából jelentős események, a hős „fejlődésében” játszanak fontos szerepet. Nem telik el köztük idő, nem érzékelhető kitöltetlen hely, nem realiztikus történetről van szó.

A történetet felépítő mozzanatok egyik leglényegesebbike az átváltozás (visszaesés, visszaszépülés, illetve kijózanodás, öregedés), mely szintén meseszerű motívum.

Átváltozás

Az átváltozások ritmusa határozza meg az elbeszélés ritmusát. Az első részbeli alaphelyzet úgy állítja elénk Don Kisottot, mint donkisottságát véglegesen elvesztett, deheroizált, szánalmas és szomorú figurát. A hely, ahová került, látszólag nem engedi másnak lenni; „más föld” ez, pozitív, brutális, mely fél a hőstől és az álomlátótól (mely esetben a föld mint metafora értelmezhető). Másrészt a szöveg utal múltbeli eseményekre, Don

Kisott megvertetéseire. „Kiverték” minden akarattól, célból; illúziót és programot veszített. Futásra, menekülésre adta a fejét, kijózanodott, a valóságot immár csak valóság-nak látja; józanná részegedett, gyógyulttá betegedett. Ezekon a kifejezéseken túl feltűnő, hogy éppen ezen állapot szomorúságának leírása kezdődik így: „szegény Don Kisott...” Nincs már álom, lelkesedés, csupán magány („a Sancho Panzák mind elhagyták”), szomorúság, kétségbeesés, portenger, értéktelenség. Minden érték múltbeli, Don Kisott megőregedett, s csupán az elvesztett, meg nem talált valóságok siratása maradt számára. Időtlenség ez, mert nem tart semmi felé az élet. Látszólag visszafordíthatatlan állapot, mely azonban bír a „meg nem talált drága valóságok” tudásával, az egyedüllét és a visszhangtalan emberiség közti távolság feloldásának vágyával. A vágy testi-lelki fájdalomra ebben a részben még nincs orvosság.

A disznó az, aki megadja tanácsával a receptet az emberek közé való beilleszkedésre. Don Kisottnak úgy tűnik, csak a kívülről való lemondás lehetséges, de a módszer „leketanulós ajakrezgéssel” kell ismételnie, hogy leküzdje a tőle való idegenségét. Magáévá tesz egy magatartási imperatívusz, melynek a folyamatos önfigyelmezés lesz a fő tünete; annak a belátása ez, hogy másként nem válhat „szelíd és rendes polgárrá”. A szöveg állandóan felhívja rá a figyelmet, hogy ez az imperatívusz nem képes harmonikussá tenni Don Kisott benső világát; már maga a tény, hogy önfigyelmezésre van szüksége, kettősségről árulkodik. Mikor a tanács elé lép, lealázkodik minden donkisottságot magáról, majd „csinált reszketéssel” mondja ki a tanács ön-élegülttségét hízaló szót: „Félek.” Mikor a kérdésekre kétféle választ ad (a tanácsnak és magának, illetve a tanács előtt megtagadott eszmének), akkor már nyilvánvaló, hogy az elvesztéstől, a jelen szempontjából való kiüresedettségtől szenvedő antihős helyett egy önmagát visszafojtó, de sértetlen Don Kisott áll a tanács előtt. Szerepet játszik, az előzményekhez képest meglepő profizmussal. A feltett kérdésekre tökéletes, definitív válaszokat ad, úgy viselkedik,

mint egy alakváltó. Játéka hiba nélküli, és félrevezeti a tanácsot.

Mikor az iskolába ment, hogy tanítson, „szelíd és rendes polgárrá ijesztette magát”, „pödörte magára a mindennapiságot”. Don Kisott szinte kifesti magát, mikor „kimegy a valóságba”, hogy megfeleljen. Az imperatívusz egészen a Szabadelvűvel való találkozásig fenntartja. A lakásában és a mezőn tapasztalt elragadtatottságára így felel: „Jaj, szinte visszaestem Don Kisottá!”, „Nem, nem, ide nem szabad jönnöm. A dolgok itt tele vannak volt önmagammal.” Rejtőzködik, leplez, játszik. Ez a játék szinte önpusztítóvá válik az ünnepi jelenetben. Az elragadtatottság leplezhetetlen, ha a kiváltó okok megvannak. De utána, mikor megverik, s ez a megvertetés a közösség iratlan törvényei alapján kirótt büntetés elfogadásában való gyönyörteli feloldódással növekszik, már érzi, hogy megérdemelte; „egy percre visszaesett donkisottságába”.

Az átváltozások közül az első négy Don Kisott szemszögéből még visszaesésnek tűnik, a szöveg mégis a végleges ötödik felől értékeli, kiemeli őket; visszaszéptüles, megterés mindegyik. A lakás bútorai mint tárgyasult emlékezés a múltat idézik fel, az elmúlt családi, testvéri szeretetérzést, összetartó erőt. A gyermekszemek az iskolában az élet jövőre irányultságát éreztetik Don Kisott-tal, a reményt, melyet az anyaság, a szülés is jelent. Mindkét esetben az Ember áll a középpontban. A mezőn a természet válik a végtelenség, a tragikum, a humanitás érzéseinek kifejezőjévé, az ünnepi lakomán pedig az élet őseje nyilatkozik meg, az ünnep közösségisége; a hús és a kenyér mint a föld ajándékai az emberben ünnepi jellegűknél fogva szellemivé alakulnak, álommá transzformálódnak. A fordulat ezután következik be: „Éjjel a lelkiismeretére feküdt Don Kisott”. A négy átváltozást követő ötödik szintézisszerű, az elragadtatottsággal már tudatosság párosul, az előbbi imperatívusz megsemmisül, és az igazi, az egyedüli imperatívusz elnyeri az őt megillető helyet. Ez már nem pótlék, hanem meggyőződés, nem játék, hanem komoly szerepvállalás. Teljes embert kíván, patetikus és eposzi komolyságú, melyben Don Kisott

megtér önmagához, önmaga teljes, egyértelmű, megtalált identitásához. És „messze a síkon dobogni hallotta a közeledő Rosszinante patáit”.

A felgyúlt fárosz

Don Kisott mint donkisott olyan magatartás, szerep, mely nem zuhan bele „az individualitás szakadékába”. Nem válik egyéniséggé, mint Cervantes Don Quijotéja, nincs „jelleme”. Don Kisott mint szelíd polgár sem válik azzá, mégis individuális jelenség abban az értelemben, hogy szomorúsága, öregsége, siránkozása, önfegyelmzése mint kizárólag egyéni sorsprobléma merül fel, melynek megoldása a visszaszépülés a nem-individuálisba. A két arc közül az egyik elenyészik. Az elenyésző arc időnkénti elragadtatottsága a bolondság rohama a többiek számára, vagyis teljes idegenség; az újjászülető, az igazi donkisotti arc elragadtatottsága állandó, öntudatos, jelentőségteljes és lényegét önmagából kilépve mutatja fel (noha nincs rá utalás, hogy a többiek ezt ne ugyanolyanok ítélnék; ez az újjászületés szempontjából nem is lényeges). Ez az arc bukkan fel akkor, mikor Don Kisott gyermekeket tanít, és amikor ünnepi beszédet mond. A két alak között a szöveg beszédmódja tesz elsősorban különbséget. Az egyik szálnalmas, szenvedő, lírai, a másik emelkedett, patetikus. De még a szenvedő, öreg Don Kisott is elhatárolódik a környezetétől, mert érzi a hiányt, képes a szenvedésre emiatt, képes az emelkedettségre, az emlékezésre, a vágyakozásra. A józanná részegedett Don Kisott állapotából van kiút, és ez a különbség nyelvileg is megjelenik. Az igazi Don Kisott teljes és határozott állásfoglalás, a küldetéses ember alakja, nem a kérdések, hanem a felkiáltások és a kijelentések embere, és így a megszólító, kinyilatkoztató, performatív nyelvhasználat.

Elkülönítés

„Egy kornak egy igazsága van, s az igazság mindig egy emberben teljesedik be”;
„Csak természetes, hogy az ilyenfajta szel-

lem kettészeli a világot”. (1) Nyelvhasználatában is kettészeli az elbeszélés világát, mégpedig az igazságban hiányt szenvedő valóság és az igazságot érvényre juttató valóság válik itt szét. A falubeli emberek arc-talan tömeget képeznek, nem is jutnak szóhoz. Azok beszélnek közülük, akik valamilyen fokú reflektív gondolkodással tudnak közelíteni a társadalomhoz. Ilyenek a tanácstagok, akik egyrésztől primitív önelégültséget, pöffeszkedést, érdekeket „tapogatnak szavakba”, másrészt tudásuk az általuk igazgatott közösség berendezkedéséről és a saját, ehhez fűződő érdekeikről cinizmus formájában jelenik meg. Ennek a tudásnak és cinizmusnak a filozófusa az öntelt Szabadelvű, aki kéjesen tobzódik politikai opportunizmusa sikereinek képeiben. A közösség csupán néhányszor szólal meg, kórus gyanánt; a szülők kérdezik gyermekeiket a tanítás után, miért olyan fényes a szemük, illetve a parasztok mondanak ítéletet Don Kisott felett az ünnepi beszéde után: „...ez idegen nyelvet beszél.” Szintén kórusként szólnak a novella végén a Sancho Panzák is. Ők mindvégig teljes ismeretlenségben és távolságban maradnak, „settenkednek” a láthatáron túl, csupán sejteni lehet, hogy váraкоznak, fülelnek valahol.

Különálló epizód a disznó és Don Kisott közti párbeszéd. Meseszerűsége kiemeli a többi epizód közül, ugyanakkor ez az elbeszélés leginkább önreferens része: „Édes testvérem, emberi lelkes állat, hogy lehet, hogy nem ismersz ránk? Mi múltad egy darabja vagyunk, eposzodnak egy strófája...” A disznó egyfelől határozott tudással rendelkezik a társadalomról, és megadja a benne való élet fő maximáit, másrészt elmondja Don Kisott idekerülésének történetét, harmadrészt biztatást ad: „De ne szégyelld az ellenünk való harcot: mi vagyunk a föld urai, a világot a Disznóság kormányozza”; vagyis az elbeszélés kontextusában értelmezi újra a cervantesi epizódot.

Don Kisott figurája maga is kettévál. Az egyiké a sírás, az önfegyelmzés, a beilleszkedni vágyás, az emlékezés, a tanácskézés, az önmaga iránt érzett szánalom, az elesettség, a kétségbeesettség szavai és mondatai. Ez a beszédmód sem mentes az emel-

kedettségtől, de valami hiány kommunikálódik általa. A másiké a patetikus, a hittel teli, performatív és kinyilatkoztató beszédmód; valami újra megtalálásának és teljes elvállalásának a szavai és mondatai. Itt jut csúcspontjára Don Kisott nyelvének emelkedettsége. Az egyik „állapot” halála a másik – immár nem ideiglenes – megszületése vagy újjászületése. A két szerephez tartozó maszkok cserélgetése után végül kikötünk az egyiknél, s ezzel megállapodunk annak beszédmódjában is.

A narratív szövegrészek is követik az elkülönüléseket, mégpedig hajlékonyan. A hangskála a vaskos vulgaritástól a komoly emelkedettségig terjed. A falubeliek közönséges, groteszk ünnepének leírása, a dísznő ugránczása és önteltsége, a tanács cinizmusa, gyűlölete és félelme, a Szabadelvű fennsőbbes cinizmusa, Don Kisott öregsége, összetörtsége, nyomora, majd felemelkedése nyomon követhető mind a leírás, mind a szereplők gondolatainak kibontása, mind az elemzés szintjén. Don Kisott visszazsepült állapotát leszámítva csupán a gyermekek azok, akik nem lesznek részesei az olykor „haragos”, olykor „lenéző” iróniának, szatírának. De éppen ez a – több stílus szinten ható – hajlékonyság az, ami azt sugallja, hogy csupán egy igazság lehet, s csak egy személyben. És úgy tűnik, ez a személy az utolsó rész Don Kisottja, akihez már nem fér ironia, akiért a szöveg létrejött, aki az elbeszélés elejétől mint elérendő jelen van.

Az elbeszélésmód néhány sajátossága is ezt látszik alátámasztani. Don Kisott érzéseit oly módon írja le az elbeszélő, hogy olykor egy egyes szám harmadik személybe átirtnak egyes szám első személyű monológot érezhetünk benne. A monológ mint felkiáltás-, kérdés- és kijelentéshalmaz egyébként is visszatérő eleme állapotváltozásainak, és a monológok, valamint az ezeket körülvevő elbeszélői részek sokszor összecsenyengenek. A lakás, a mező jelenségeinek antropomorfizálása, átszellemítése Don Kisott valóságérzékelésének megváltozását jelzi a már előbb említett közvetlenséggel, mely az elbeszélőt és a szereplőt közelíti egymáshoz. A tanácsnak adott válaszok

belső cáfolatai függő beszédben vannak. Az iskolában „halljuk” Don Kisott magában elmondott gondolatait, majd a tanítást, mely ismét függő beszédben van; ez az idézőmód megkérdőjelezi a szereplői szólamnak az elbeszélővel szembeni önállóságát. A Szabadelvűhöz való érkezése előtt ismét értesülünk Don Kisott önmagához intézett, hangtalan kérdéseiről. Majd ezután az elbeszélői szövegben olvashatjuk a dolgok szavait öhozza. Az egész novellát illetően feltűnő, hogy egyszer sem jön létre tényleges, élő beszédszerű párbeszéd. Egyrészt a résztvevők beszédmódja miatt, másrészt amiatt, hogy gyakran monologizálnak a dialógus közben, vagyis kimarad a másik, és ezek a monológok beszédekké, tanításokká válnak. Mindenki az egy igazság egyetlen képviselője akar lenni (mármint azok, akik érdemben megszólalnak), s ebből a hangzavarból kell kiemelkednie annak az egynek, aki a valóban egyetlen: „Akik életben akartok maradni, legyetek nagyon barátok vagy nagyon ellenségek.”

„Verbális túlfeszítettség”

Az elbeszélés a visszatérő kulcsszavak, és esetleg nagybetűs írásmódjuk révén maga hívja fel a figyelmet önértelmezésére. A szavak, kifejezések a szöveg felfedtségét, „szókimondó” jellegét, referenciáit látszanak hangsúlyozni. Kulcsszavak: föld, álom, testvér, hős, eposz, élet, lélek, valóság, ember, hús, kenyér, vér. Az olyan nagybetűs szavak, mint: Isten, Haza, Szent Szolidaritás, Ember, Nem, Igen, Túlzás, Don Kisott beszédben komoly és szent jelentést nyernek. Ugyanakkor az Isten, a Haza, a Király, a Szabadelvű, a Nagy Szita a tanács és a „társadalom” számára csupán eufemizálásai a szentesített gyakorlatnak és az ezt alátámasztó ideológiának. „A Nagy Szita a nemzeti élet legfontosabb lebonyolítója volt. Eredete a nemzet mitológiás homályában sötétedett.”

Az elbeszélés szókészlete rendkívül heterogén. Néhány esetben felmerülhet bennünk, nem hatásadás szándék indokolja-e egyes szavak felbukkanását. Még a nyelvileg elkülönített Don Kisott is belefűzi beszédebe (az ünnepen) a „transzszubsz-

tanciáció” szót. A disznó Don Kisott új földre kerülését egy disznótársa „metempsikózikus” bosszújával magyarázza. A Szabadelvű alig másfél oldalnyi szövegéből politikai szlengszótárt lehetne kezdeményezni. A legtöbb mégis az elbeszélői szólami kifejezései közül kerül ki. A szavak, kifejezések, képzalkotási módok és elemek jelentős része ideologikus indíttatású, némelyek szinte politikai szövegekből gyűjtöttnek tűnnek: egy társadalomra seppentek; forradalommal nem dugáruskodhatsz; a zsidó lapok libre penseur kirakatában én vagyok a nemzeti szalagos reklámszalámi; pozitív és brutális magyar föld; perspektívák misztériuma; individualista; radikális; entoutcas isten; kájzerkabát; az emberről levő anyag széles jövedve; pödröm radikális az én jó istenemet; öklös Nem; teremő Igen; korokat alkotó Túlzás. A másik csoport az expresszív kifejezéseket, melyek összevonással, igésítéssel, vonzatfelcseréléssel, váratlan jelzőhasználattal, igekötő-felcseréléssel, elvont főnév és cselekvést jelentő ige összekapcsolásával és egyéb módokon jönnek létre: álmat dulakodott az életbe; egy falu kétségbeesett az ég felé; kisírt a szemeire (valami); sárga jégfelhő halálos csörgése; minden öklöt feljedit; babráló ujjakká mállottak; az arcokra kihízott az öntudat; bogáncs és burján misztikuma; tósztgalandfereg. Természetesen, a „két csoport” nem két különálló halmaz, a kifejezések jó része mindkét szempontból értelmezhető. „Eszméken fogant, verbálisan túlfeszített (...) lírai expresszionizmus” (2); „Nemcsak jellemzései, de képei, metaforái is jórészt élnek, még az igekötők fölcserélgetéseiben, igévé csavart névszóiban is van valami élcszerű s ahogy a konkrétot az absztrakthoz, a kézenfekvőt a távolihoz veti, az sem ment minden élcsiklandástól”; stílusa: „Amilyen nagy hullámú, merész, levegős, olyan pofoncsapó, fületbetömő, alacsony ösztönökre apelláló is... bevált stílusötletek makacs ismétléssel tart fenn egy állandó túlhangosságot” (3); „az aktivista stílusnak legjellegzetesebb képviselője nálunk...”; ő hajtotta végre az „erősen romantikus és agitatív írásmódnak magyarrá asszimilálását”; „dúsnak, páratlanul bővérűnek hirdetett stílusa alapjában véve

rendkívül egyszerű, fogásai könnyen eltanulhatóak, akkor él csak igazán, ha valóban csupán edénye egy nagy indulatnak”. (4)

„Isten mindazon mondatok összessége...”

A szövegben több utalás van magára a nyelv használatára: a disznók eposznak hittek magukat; a bíró nagy elégteliséget tapasztalt szavakba; húsos-véres furcsa alakú szavak; a bor végételen tósztgalandfereket szorított ki az ünneplőkből; mindenki szavakba bőfögte testörömét; szavakba hálál; mintha az élet kérdezné benneteket önmagát; a szemébe hullott dolgok ezekben a szavakban loccsantak ki belőle stb. Még „egyértelműbbek” a következők: a pozitív, brutális magyar föld tömondatokban beszél; én ezekkel a szavakkal pödröm radikális az én jó istenemet (Szabadelvű); az élet szavakban csúszik tovább (Szabadelvű). Don Kisott és a „társadalom” nyelvi szembenállását maga az elbeszélés igazolja; mikor beszédet mond az ünnepen, megverik érte, s ezt mondják a parasztok: „Ez idegen nyelvet beszél.” Nemcsak nem arról van szó, hogy nem értik, amit mond, hanem arról (is), hogy amit mond, ahogy beszél, az ellentmond egy társadalmi megállapodásnak, agresszió, a fennálló berendezkedés tagadása, veszélyeztetése. A leglényegesebb ebből a szempontból mégis két másik részlet. A tanács, miután eldöntötte, hogy Don Kisott tanító lesz, azt is megállapítja, hogy mely egyetlen mondaton tanítsa a magyar nyelvtant. A megállapodás víta előzi meg, a mondatot ugyanis meg kell szabadítani az esetleges ideológiai bizonytalanságotól. Ám „Don Kisott Don Kisottá végtelenült”, és nem magyar nyelvtant tanít a gyerekeknek, hanem a mondat négy névszójának értelmezését adja elő. Megfosztja a szavakat a mondatbeli kontextuális értelmüktől, ezzel a mondat újra összerakása lehetetlenné válik. A mondatból kiemelt és elszigetelt szavak grammatikailag már értelmezhetetlenek lesznek, és szemantikájuk egy lényeges összetevője vesz el. A másik részletben a tanács három definíciót kérdez Don Kisottól. A számukra adott válaszai közül kettő nyel-

vi értelmű; Isten és a Haza mondatok összessége, mely mondatok a társadalom fenntartását biztosító (gazdasági, politikai és szociális) tényezőket létrehozzák, és tartósítják működésüket; az uralkodó réteg érdekei érvényesítésének ideológiáit tömörítik ezek a szavak.

A Don Kisottot körülvevő „társadalmi valóság” tehát érdekeket sűrít a szavakba, leplezi vagy elfogadhatóvá teszi általuk a „társadalmi igazságtalanságot”, praktikusán és rugalmasan határozza meg szemantikájukat. A Szabadelvű annyiban különleges, hogy sikereit ennek a mechanizmusnak a feltérképezésére, megértésére és minél jobb felhasználására alapozza. Az ő saját szemantikája a leghajlékonyabb, Don Kisottot kivéve mindenki számára kielégítő; ez okozza mérhetetlen önelégültségét is. Don Kisott úgy értelmezi a nyelvet, mint amelynek elemei az azt megelőző, létező idealításoknak a jelei; ezekről beszélni kell, hogy az ilyen módon szétválasztott valóság és idealítás minél közelebb kerüljön egymáshoz, hogy megvalósuljanak a nagy eszmék, és érvényre jusson az egyetlen igazság.

Az irodalom mint társadalmi funkció

A donkisotti beszéd ideologikus vagy talán propagandisztikus indíttatású, s úgy tűnik, az elbeszélés egészét áthatja ez az irányultság. A Szabó Dezsővel kapcsolatos elemzések egy (talán jelentős) része egész irodalmi életművet ideológiai tendenciák szolgálataként látja. „Ez a könyv (Napló és elbeszélések, 1918) ... írás, amelynek mindig meg van az ésszel tudott miértje és hovája... Életéből felsajgott mondanivalója van és ezért ha könyvéhez nyúlunk... csakis elvi állásfoglalással tehetjük. Mellette vagy ellene harcosan. Mert ő is harcol – dárdája és paizsa az írás.” (5) A róla szóló tanulmányok némelyike Szabó Dezsőt nem is annyira elbeszélése figurájával, hanem inkább a Don Quijote alakjához hagyományosan kötődő magatartásformákkal jellemzi (az Eötvös Kollégiumban Szabó Dezső a Don Quijote becenevet kapta): „Ő valamiféle, csak rámért feladat teljesítése különböző vetületeinek, arculatai-

nak tartotta a tanulmányírói, a szépírói vagy az előadói tevékenységét. (...) Ideológus és szépíró... nem-természetes kapcsolat.” (6) Varga Károly pedig a következőképpen szól róla: „...a szépirodalom alkalmas társadalmi reformok előkészítésére és – mert neki az írásművészet is szerencsés mértékben megadatott – természetesen ezt használta fel eszközül célja elérésére... Átlátszó szimbolizmusával nem akar megtéveszteni, ettől az író fél a legjobban: akkor nem értenék meg a célzást. Ha még leszedjük az olcsó pátoszt, líraiságot, az ösztönösen romantikus, s a célszerűségből alkalmazott naturalista díszítést: bizony politikai röpiratot kapunk maradékul. Meglátjuk, hogy ami regényeiben, elbeszéléseiben szépirodalmi szempontból elítélendő, ocsmány, az mind szándékosan alkalmazott fegyver ideológiájának a támogatására... fél, hogy eltávolodik a tendenciától.” (7) Ez utóbbi idézés sem a szerzővel való teljes egyetértést kívánja jelezni. E dolgozat nem Szabó Dezső személyével, csupán egyetlen novellájával foglalkozik, és nem tud és nem akar eljutni a következő mondatok állításainak megfontolásáig: „Megváltónak indult és Don Quijote lett belőle... A megváltó célnak feláldozta művészetét. Nagyon jól tudta, hogy ekkora tömegű tendencia elnyomja az irodalomban az irodalmi...” (9) Szintén meghaladja írásom lehetőségeit és szándékát egy efféle gondolat: „Olyan író volt, akinek nem műve, hanem annak hatása a fontos. Ezért szükségképpen igazságtalanok lennének, ha írásait valamilyen objektív esztétikai mértékkel mérnénk.” (9) Csupán arra szeretnék utalni, hogy a novellában van néhány megbeszélésre érdemes dolog, azaz, hogy a mű él.

A szóban forgó tanulmányok szóhasználata nem véletlen. Az irodalmat összefüggésbe hozzák a céllal, az eszközzel, a funkcióval, a tendenciával. Ezekre az összefüggésekre pedig maga Szabó Dezső, a tanulmányíró mutatott rá: „Az irodalom ilyen értelemben valóban mintegy magáragondolása, tudata a történelmi, a társadalmi életnek. Ezért állítottam, hogy szükséges, hogy egy népnek az irodalmában meglegyen küzdelmeinek, problémáinak folytonossága. És csakugyan úgy látjuk, hogy teljesen kialakult, teremtő ere-

jú kulturfázisokat csak annak a nemzetnek az élete mutat fel, melynek irodalmában ez a folytonosság megvan. A dolog érthető. Egy ilyen kulturfázishoz szükség van: egy társadalmi lelki típus teljes kialakulására, egy kialakult ideológia bizonyos ideig való teremtőerejére. Ezt a lelki típust pedig elsősorban az irodalom nevei s ezt az ideológiát az irodalom őrzi meg. ...az író szuggeráló típusokkal és mesével felébreszti az egyénben azt a tudatot, hogy életérdekeivel egy nagyobb közösség tagja... megteremti az új kialakulásához szükséges szociális hitet. (...) Az író tehát szimpatikus képzeletével legelőször érzi meg a társadalmi hiányokat és sejtí meg az új szabadító szociális ideált. Azután oly tárgyakat, esztétikai és nyelvi eszközöket keres, melyek ebbe az ideálba közhitet teremtenek. ...az irodalom fejlődésének alapokai a társadalmi életben gyökereznek. (...) Még ha olyan művet olvas is, melyben a legkisebb szociális vonatkozás nincs... a hatás akkor is szociális értékű: a lelki folyamatok átélésével erősödik benne másokkal való összeforrottságának tudata. ...a mű esztétikai értéke annál nagyobb, minél szélesebb körű (időben és térben) szociális érzést támaszt.” Végül: „Azt hiszem, hogy csak az olyan irodalmi alkotásnak van gyökere az

időben, melynél mind a három kérdésre: az egyéni, a speciálisan irodalmi és a szociális kérdésre – találunk pozitív megállapításokat... Ez a három dolog az, ami az író művésszé, a művet művészetté, a művészetet életté: nélkülözhetetlen magasabb szociális életté teszi.” (10)

Jegyzet

- (1) NÉMETH LÁSZLÓ: *Szabó Dezső. – Szabó Dezső Emlékkönyv.* Szabó Dezső Emléktársaság, Bp. 1993, 21–31. old.
- (2) NAGY PÉTER: *Előszó.* = SZABÓ DEZSŐ: *A költél legendája.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1979, 7. old.
- (3) NÉMETH LÁSZLÓ: *Szabó Dezső,* i. m., 23. és 30. old.
- (4) KERESZTURY DEZSŐ: *Szabó Dezső.* = *Szabó Dezső Emlékkönyv,* i. m., 93. old.
- (5) KASSÁK LAJOS: *Szabó Dezső könyve.* Nyugat, 1919. 3. sz., 214–215. old.
- (6) NAGY PÉTER: *Szabó Dezső,* i. m., 5. és 6. old.
- (7) VARGA KÁROLY: *Szabó Dezső ideológiája.* = *Szabó Dezső Emlékkönyv,* i. m., 64. old.
- (8) Uo., 65–66. old.
- (9) KERESZTURY DEZSŐ: *Szabó Dezső,* i. m., 94. old.
- (10) SZABÓ DEZSŐ: *Az irodalom mint társadalmi funkció.* Nyugat, 1912. 7–12. sz., 755–763. old.

Tétényi Csaba

GY GYPEDAG GIAI SZEMLÉ

1999. január–márciusi számának tartalomjegyzékéből

Dr. Csányi Yvonne: Változásban a hallássérültek pedagógiája

Dr. Kálmán Zsófia: Van-e szükségük pozitív diszkriminációra Magyarországon a sérültséggel/fogyatékosággal élő embereknek?

Benczúr Miklósné dr.: Gondolatok a rehabilitációs foglalkoztató terápiairól és az induló szakirányú továbbképzésről

Vékássy László: Képmagnetofon alkalmazása a dadogó kezelésében

Szabó Éva: Kiemelés (hangsúly) a dadogásban – Hangstilisztikai adalékok a dadogáshoz

Kókai Nagy István: Alsófokú oktatási intézmények tanulóinak száma Jász-Nagykun-Szolnok megyében

Szabó Imre: 90 éves a debreceni Bárczi Gusztáv Általános Iskola és Diákotthon

Szauer Csilla–Fekete Nóra: A Dán út

Fazekasné dr. Fenyvesi Margit: Értelmileg akadályozottak ellátása Németországban... magyarországi szemmel

Dr. Mesterházi Zsuzsa: A Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola szakmai értékei és intézményi érdekei

Az elhagyott horizont

A Nagy László-i líra versenyelvi és világképi megalkotottságának kérdéséhez hozzászólni ma, amikor nemhogy a Nagy-recepció, de az irodalomról való szakgondolkozás általában is a nyitott értelmezői helyzetek fönntartásában mutatja magát érdekeltnek: kockázatos, ám egyszersmind nagy ígéretű vállalkozás. A „műveld a csodát, ne magyarázd” naiv pátoszú ars poeticájától szerencsére nem befolyásoltan született meg a pozsonyi Kalligram Könyvkiadó „Tegnap és Ma” sorozatának egy újabb – az irodalomoktatás terén is – fontos kötete, Tolcsvai Nagy Gábor Nagy László-monográfiája.

„Nem zárom ki eleve azt se, hogy újra eljöhét még Nagy László ideje.” (1) Bár imár egy évtizede annak, hogy Kálmán C. György jelentős vitát elindító esszéje a megengedés e jogosan óvatos gesztusát gyakorolta, Nagy László „ideje” mégis mintha – valamikor a költő halála utáni években – megállott volna, s ma is állana. Tolcsvai Nagy Gábor munkája lépés lehet e líra érdemi dialógusba vonása irányában, amennyiben „a Nagy László költészetéről szóló beszélgetés kereté”-nek – „egymásnak teljes mértékben ellentmondó nézetek” jellemzően alulreflektált játékterében történő – újraalkotására, a „megértés (valamilyen megértés)” reflexív fogalmiasítására tesz kísérletet. A mű szemléleti alapja döntően recepcióesztétikai belátásokból áll össze; a befogadáselméleti és hermeneutikai jelleghű előfeltevésekre egy módszertani önreflexió pontosan utal, amikor ezt a fajta irodalomtudományosságot „az irodalmi szövegek és az irodalmi szövegekből összeálló életművek természetes megközelítési módja”-ként (!) határozza meg.

A monográfia Nagy László költészetének alakulását – fejezetcímekkel szólva – a pályakezdéstől a „vizuális imagináció” s az „érett tragikus versbeszéd” már egyénien alakított esetein át a „prófétikus lírai hős hagyományos helyzetének megrendülése”-ig, a „tragikus és ironikus lírai nézőpont között” „állandósuló bizonytalanság” éveig: a Tűnj el fájjástól (1949) tehát a Jönnek a harangok értemig (1978) tekinti át. Az életmű belső logikáját (logizálhatóságát) s e logika irodalomtörténeti értelmezhetőségét eközben

elsősorban – iskolai tanórai gyakorlatban is remekül hasznosítható – szövegelemzésen, mégpedig versszövegeknek szigorúan szövegtani eszközökkel végzett, ám világképi (morális, politikai, metafizikai) vonatkozásokat is rendre mérlegelő elemzésén keresztül vizsgálja. Műimmanencia és kontextualizáció jelentése, jelentősége ezen eljárás során itt egymást nem kizárja, hanem jótékonyan erősíti.

Jellemző példaként említhető a talán legnevezetesebb Nagy László-vers, az itt az „érett tragikus versbeszéd” fontos esetéül hozott Ki viszi át a Szerelmet szakszerű (és, úgy hisszük, méltányosan nagy terjedelmű) interpretációja. Ez az elemzés ugyanis, miután előzetesen jelzi, hogy a versnek – főként „általánosabban humán érvényű” volta okán – „valóban központi szerepe van az egész életmű megérthetőségében, s nem pusztán népszerűsége miatt”, az „érzéki-anyagi képek” teremtette „vizuális imagináció” poétikai szerkezetét olyan módszerességgel veti alá egy európai kultúrtörténeti értelmezéskeretben elvégezni kívánt, elsősorban grammatikai, stilisztikai és retorikai szempontrendszerű vizsgálatnak, hogy a több fázisú és több szempontú megközelítés végére nagyon szépen világossá válik, miért is gondolható úgy: a költemény kivételes „szintézist” valósít meg, amennyiben „több különböző szinten egyesíti a mitologikus-samanisztikus világkép nyelvi és szövegformáló hagyományait a görög és keresztény európai nyelvi tradícióval. Különösen érvényes ez a vizuális imaginációra és a retorikai szerkezetre”.

A monográfia a Nagy László-líra jellegadó sajátosságaiként – összhangban a recepció főbb szólamaival – a „közösségi, képviselési lírai alapállás”-t, illetőleg a „metaforikus, látomásos, erősen képi lírai beszédmód”-ot nevezi meg. Bár méltatja e költészet nyelvszemléleti összetettségét („a különböző nyelvváltozatok eltérő esztétikai hatásának és igazságértékének feszültséget keltő szerkezete” megőrzését, valamint „a vizuális imaginációk jelentés-tanának a hagyományos jelentéseket gyakran radikálisan megnyitó eljárásai”-t), határozottan – az értékelés vállalt gesztusával – mutat rá: „Ez a líra minden korszakában nélkülözi a reflektáltságot.”

„A kétpólusos világszerkezet árnyalatlanlansága” (rend és káosz, pozitivitás és negativitás kevésbé rétegzett dichotómiája) pedig a kultizáló befogadást igen, a tudatos(abb) recepciót azonban már nem győzhette meg ön maga föltétlen szemléleti érvényéről. S az „abszolút líraiság” monologikus megképzése, vagyis az, hogy „a te lényegében hiányzik e poétikai világképből”, ugyancsak ellene hatott annak, hogy a Nagy-líra tartósan s szélesebb körben dialógusképes maradjon. Az óvatosan kritikai beszéd ebben az értelemben joggal figyelmeztetett annak kérdésére – sőt, kérdésességére: „... vajon eléggé tágra-e a Nagy László-líra optikája ahhoz, hogy az énszemlélet olyan dichotómiáit is magába fogadjon, amelyek a lírai világképzés közösségi-nemzeti horizontján túlról származnak.” (2)

A monográfia a Nagy László-líra jellegadó sajátosságaiként – összhangban a recepció főbb szólamaival – a „közösségi, képviselési lírai alapállás”-t, illetőleg a „metaforikus, látomásos, erősen képi lírai beszédmód”-ot nevezi meg. Bár méltatja e költészet nyelvszemléleti összetettségét („a különböző nyelvváltozatok eltérő esztétikai hatásának és igazságértékének feszültséget keltő szerkezete” megőrzését, valamint „a vizuális imaginációk jelentés-tanának a hagyományos jelentéseket gyakran radikálisan megnyitó eljárásai”-t), az értékelés vállalt gesztusával – mutat rá: „Ez a líra minden korszakában nélkülözi a reflektáltságot.”

A Tolcsvai Nagy Gábor-féle megközelítés a Nagy László-líra hatástörténetének töréspontját végső soron irodalmunk egy máig meghatározó – beszédmód- és értéklátásbeli – fordulatához köti: „... a határozott bírálók egyetlen hatástörténeti közeget hajlandók elismerni, a hetvenes évek közepétől paradigmaticussá váló ironikus irodalmi irányt, s onnan látják kiürültnek az itt tárgyalt költészetet.” A „tragikus interpretáció” általános ellehetetlenülésének – a recenzius szerint enélkül azért némileg összetettebb – tapasztalata felől fogalmazódik meg ezután a kötet azon igen komoly fölvetése (s talán reménye is), amely – a kánonátrendeződés vagy -bővülés lehetőségét fönnállónak látva (remélve) – a későmodernségig uralkodó, tragizált transzcendenciájú létezés-képlet esztétikai-filozófiai újjáformálhatóságát tételezi. A szöveg nem bizonyít(hat)ja, csupán fölteszi: „A tragikum korszakbeli háttérbe szorulása nem jelentheti teljes érvényvesztését is.”

Ami végül a kötet bírálható (vagyis közös újragondolásra ajánlható) pontjait – a „vitatható szemléletű zárványok”-at; (3) a munka olvasási teljesítményében mutatkozó „hullámzás”-t (4) – illeti, azokról Kovács Béla Lóránt példás recenziója után, úgy véljük, nem sok újat tudnánk s akarnánk mondani. Egyedül a „szerzőelvűség” általa elmarasztalt szemléleti alakzatának kérdéséhez tennénk hozzá annyit: bár a monográfia tetszetősen tagolt reflexiók rendjébe valóban kissé idegenül – jóllehet, sosem öncélúan – illeszked-

nek az életrajzot (is) író részek, a szerző személyére („alakzatára”) fordított figyelmet nem csekély részben a szerző-monográfia adott műfaja maga „írja elő” a monográfus számára. A nyitó fejezet jelzi is, az életműről való beszéd, „hagyományozott szövegtípus keretei között” valósul majd meg; az olvasat lineáris [mert életmű-időrendi] volta pedig hangsúlyosan „az értelmezés egy lehetséges elrendezése”-ként jelződik csupán (kiemelések – H. T.). A módszertani reflektáltság, ha sérülni látszik is e ponton, nagyobb arányában bajosan vitatható el Tolcsvai Nagy dolgozatától.

A vallomásos alanyiségű, folklorisztikus alakítottóságú, etizálón képviselési és váteszien szereptudatos líraalkotás horizontját, melyben – kivált az egykorú recepció előtt nyilvánvalóan – Nagy László költészete oly kivételes jelentőségűnek tűnt föl, az újabb magyar irodalom paradigmaticusnak tekinthető irányzatai, ha nem is azonnal, ha nem is egyszerre, ha nem is megegyező módon is mértékben, de a szemléleti elkülönülődés félreérthetetlen nyelvi-poétikai jelzései mentén hagyták maguk mögött. A következő évek egyik legizgalmasabb – és, Tolcsvai Nagy Gábor monográfiája fényében: legvalószínűbb – kánonkérdése lehet, hogy irodalmunk aktuális önmegértése alakzatába a Nagy László-féle poétika meghalkult be-

széde miképpen, milyen határfokon is lesz képes (ha lehetősége adódik egyáltalán) be-
leírni magát. Az ideologizáló befogadás ama
máig le nem küzdött preconcepcióinak „tá-
mogatása” nélkül tehát, melyeknek hiányá-
ban Nagy László lírája kénytelen lesz – sze-
rencsénkre és szerencséjére – immár tisztán
szövegi megalkotottsága minősége s mine-
műsége oldaláról hozzáférhetőnek mutat-
kozni az irodalomértés megváltozott kér-
désirányai számára:

„Mert hova jutottam – sehova,
színtelen seholba, semmibe,
halálosan pusztá papírhoz.”

(Új évszak jön)

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *Nagy László. Kalligram
Könyvkiadó, Pozsony 1998.*

Jegyzet

- (1) KÁLMÁN C. GYÖRGY: *Mi a bajom Nagy Lászlóval?* 2000, 1989. 9. sz., 48. old.
(2) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A magyar irodalom története 1945–1991.* Argumentum Kiadó, Bp. 1994. (2. kiad.), 70. old.
(3) KOVÁCS BÉLA LÓRÁNT: *A mértéktartó megértés (Tolcsvai Nagy Gábor: Nagy László).* Alföld, 1998. 12. sz., 104. old.
(4) Uo., 105. old.

Halmai Tamás

Mentor Könyvesbolt

1071 Budapest, L v lde tőr 7.

Telefon: 343-1893

A Mentor Könyvesbolt k n l a
t a n k nyvek,
pedag giai, pszichol giai szakk nyvek, szakfoly iratok,
fejleszt i j t k.

Nyitva tartás: h t f t l p t e k i g 9 17 n e i g

Ugyanitt

Mentor Beszédközpont

Logopédiai diagnosztika

Keretek és korlátok

Adalékok és kontár gondolatok a testi fogyatékosok integrációjának kérdésköréhez a 20. század végének Magyarországon

Az 1980-as évek közepén egy szerényebb volumenű, ám Magyarországon akkor témájában szokatlan lehetőség megbeszélésére gyűltünk össze egy délután a Hadtörténeti Múzeumban. A szervezés is visszafogott volt, de eredményeképp egy asztalnál ült muzeológus, közművelődési szakember, gyógypedagógus, sőt, látásfogyatékos is. A témát a látás- és mozgássérültek múzeumi lehetőségei képezték.

Akkor már *Ugrin Emese* az esztergomi Keresztény Múzeumban – belga példán felbuzdulva – képzőművészeti alkotásokkal ismertette meg a látássérülteket, a Magyar Nemzeti Múzeumban *Lovas Márta* és *Kesik Gabriella*, a Budapesti Történeti Múzeumban *Felföldi Andrea* és mi, kollégáimmal, a Hadtörténeti Múzeumban rendszeresen fogadtuk a látássérültek gyermek- és felnőtt csoportjait. A Vakok Általános Iskolájának növendékei, a Mexikói úti Mozgásjavító Általános Iskola és Nevelőotthon diákjai szervezeten és rendszeresen, évente többször látogattak el közgyűjteményeinkbe.

Úgy éreztük, tágítani kellene a kört, a múzeumok körét, ahová bejáratosak a vakok és gyengénlátók, s a mozgássérültek. A tanácskozás nagy felbuzdulással zárult. Hittük, nem minden múlik a pénzen – mert az akkor is hiányzott! –, s előre tudunk lépni ezen a téren. Valóban, történt is előrelépés. A rendszeres látogatások folytatódtak, egészen a kilencvenes évek közepéig. Addigra ki is derült, milyen sérülékeny, borulékony és személyi kapcsolatokon nyugszik a szilárdnak hitt alap. A múzeumokból volt, aki állást változtatott, vagy csak túl sok lett a megnövekedett, részlegére szakadt feladat; volt, aki gyűjteményhez került, mint jómagam. A pedagógusok, különösen a gyógypedagógusok egyáltalán nem irigyelni való helyzetét sem kell ecsetelnem: túlterheltség, túlórák, a pénztelenség elleni küzdelem,

pályázatírás a támogatások reményében. Nagyjából ugyanaz a folyamat ment végbe e speciális oktatási intézményekben is, mint bárhol másutt: ennek eredményeképpen csökkent vagy megszűnt (tisztelet a kivételnek!) az iskolák szervezett közgyűjtemény-látogatása. A hosszú távú következmény szintén hasonló: olyan diáknemzedékek nőnek fel, amelyek sem családi-szabadidős programként, sem pedig az oktatásban-nevelésben nem részesülnek a kiállítás-látogatás, azaz a múlt tárgyi emlékeinek felfedezése élményében. A hasznos időtöltésre, folyamatos önművelésre szoktatás elmarad. Az összeshez képest elenyészően kevés azoknak a gyerekeknek a száma, akik a nyári táborozás, szünidei program keretében jutnak el múzeumba, foglalkozásra. Míg tíz esztendővel ezelőtt a tizennégy év alatti korosztály zöme legalább két-három múzeumban, könyvtárban megfordult tanulmányi ideje alatt, s maradandó emlékeket szerzett tárgyi kultúránk darabjairól, addig mára ijesztően megcsappant a számuk. Ne csodálkozzunk azon, ha ezek után nem képesek a kulturális örökség megbecsülésére, hanem ócska és antik közé egyenlőségjelet téve, feleslegesnek ítélik azt. Különösen szomorú ez akkor, ha belegondolunk, hogy a felnőtt testi fogyatékosok jó része az átlagnál magányosabban, elzárkózva él.

1990-ben Glasgow volt Európa kulturális fővárosa, s ebben az esztendőben az an-

Jelen cikk a Magyar Környezeti Nevelési Egyesület, a Magyar Természettudományi Múzeum és a Pulszky Társaság Magyar Múzeumi Egyesület Közművelődési Tagozata által szervezett *Iskola a múzeumban* című szakmai tanácskozáson (1998. november 2–3.) elhangzott előadás bővített és átdolgozott változata.

gol Nemzeti Királyi Vakok Intézete ide szervezte háromnapos nemzetközi tanácskozá- sát, az Art Horizons-t. Az a szerencse ért, hogy ezen magam is részt vehettem, és szól- hattam a magyar kezdeményezésekről. A je- lenlevők közt képviseltette magát a Louvre, a British Museum, de érkeztek vendégek a világ minden tájáról, Spanyolországtól Gö- rögországon át az északi államokig. A lehe- tőségek, az emberi segíteni akarás és találé- konyság széles palettájával szembesültünk itt. A pénzügyes, önálló, tapintható tár- latokon, sőt a kimondottan látássérültek szá- mára létrehozott múzeumon túl találkozh- hattunk olyan kezdeményezésekkel, ame- lyek egy meglevő múzeum integráns köze- gében igyekeztek tárgyaikkal megismertet- ni őket. – És kiderült, hogy tőlünk nyugat- tabbra a történeti kiállítások bemutatása, bevonása igencsak gyerekcipőben jár; hogy a Magyar Honvédség Térképészeti Intéze- te által előállított dombortérképek, amelyek például Budapest aluljáróiról készültek, vi- lágritkaságok, csakúgy, mint az ezt a tech- nikát alkalmazó, látássérült-bemutatónak szánt *Vasarely*-képek.

Amiben előbbre jártak/járnak, mint mi, az a tudatosság. Jóformán minden előadás- ban elhangzott, hogy „minden embernek joga van a műveltséghez, művelődéshez”, s hogy ezt az Emberi Jogok Nyilatkozata 27. 1. cikkelye rögzíti. Számomra ez akkor ter- mészetesnek tűnt, s jóval később értettem meg e deklarációk valódi súlyát: ha valaki- nek joga van a műveltséghez, művelődéshez, akkor ahhoz is joga van, hogy az ezt szol- gáló intézményeket megközelítse, a műtár- gyakat vizuálisan vagy azt helyettesítő mó- don birtokba vegye. Hiába nyilatkozta ugyanis készségesen akkoriban minden ma- gyar közgyűjtemény, hogy kész, persze hogy kész fogadni a vakokat, gyengénlátókat, mozgássérülteket, elemi technikai feltételek hiányoztak ehhez és jó részük hiányzik ma is. A Budai Várnegyed közgyűjteményei közül az idő tájt egyedül az Országos Szé- chényi Könyvtárban voltak például moz- gássérültek számára is alkalmas vécék, a megközelítést, házon belüli mozgást lehető- vé tevő rámpák. Sőt, az elmúlt év, tehát 1998 elejétől kötelezőek ezek a dolgok,

miután a végre-valahára elkészült Esély- egyenlőségi Törvény ezt elő is írja a közin- tézmények számára. Azonban a magyar köz- gyűjtemények nagy része régi műemlék- épületben helyezkedik el, magas lépcsősor- ok tarkítják, lift vagy van, vagy nincs, s ke- vés az a szerencsés intézmény, amelynek funkcionális átépítése során a tervezők a testi fogyatékosok lehetőségeit is figyelem- be veszik. Néhány esztendeje Phare-támo- gatásból sor került a Budapesti Történeti Múzeumban egy lépcsőlift felszerelésére, amely óriási előrelépést jelent e téren és üdítő például szolgálhat más múzeumok számára. Ūröm azonban az örömben, hogy e technikai szerkezetre saját költségvetésé- ből nemigen futotta volna...

A tudatosság azonban nemcsak e téren fogható meg. Szomorú, de igaz, hogy amíg a normál alsó tagozatosak és a vele azonos korú látássérültek csoportja, akiket nem kísérleti jelleggel hoztunk össze, csupán „összefutottak” nálunk, igen jól megvolt egymással, a gyerekeket semmi a világon nem feszélyezte a látás hiányával kaposo- latban, addig ezt már a nagyobb gyerekek- kel nem lehetett – tudatosan – megtenni. Va- laha úgy tanultam pedagógiából, hogy „kialakult bennük a másság észlelése”, de tudomásom szerint itt következne a toleran- ciára nevelés fáradságos munkája. Akkor ta- lán nem fordulhatna elő, hogy a jóakarátú (felnőtt) látogató imigyen reagál a mú- zeumba igyekvő felnőtt vakok láttán: „Sze- gények, hát ezeket meg minek iderángatni?” Pedig csupán azt kellett volna egykor megértetni vele – s nemzedékekkel! –, hogy a látássérült számára a „látom” kifejezés él, tartalommal bír, csak automatikusan a tapin- tást, a kézbevétele érti alatta. Odáig kelle- ne eljutni, hogy egy osztály vagy csoport lá- tás-, illetve mozgáskorlátozott megjelené- sére ne reagáljon a környezet tolaikodó kí- váncsisággal, borzongó sajnálkozással, ne- tán megütözéssel vagy lenézéssel. Ugyanis az igazi pszichés sokk a sérültet éri, kíséri el nagyon hosszú ideig, keseríti el. Ūreg, rég halott idegenvezető barátnőnk, *Sziky László- né*, Joli néni, aki először „kardoskodta be” a nagyobb közgyűjteményekbe a Vakok és Gyengénlátók Szövetségének Wesselé-

nyi Sportkörét, alkalmanként 15–20 felnőtt látássérültet, családtagokkal, mondta volt egykor használati utasításként: „Ne sajnáld őket. Kísérd át őket az utca túloldalára, ha csak arra van időd, beszélj velük, mint bármely látóval. Ha pedig úgy érzed, hogy többet szeretnél tenni értük, a saját területedet tedd járhatóbbá a számukra. És rá fogsz jönni, hogy semmi különbség sincs köztetek (csak te egy kicsit jobban látsz).” Igaza volt. És ugyanez az elv, a természetes viselkedés kívánalma alkalmazandó bármely testi fogyatékosra. Akkor nem fordulhat elő, hogy 1848-as kiállításunkban – az erre előzőleg lelkileg a tárlatvezető által felkészített – középiskolás osztály szabályosan zavarba jöjjön a hetedikes, kocsijukkal hál’ isten vígan mozgó mozgássérültektől, s feszengjen velük egy teremben tartózkodni – az úgymond egészségesek nem tudtak mit kezdeni a helyzettel. Pedig csak két osztály találkozott egy múzeumi kiállításon.

Nem tudom, teret kap-e ma az oktatásban a másságra való reagálás kérdése. Szó esik-e arról, hogyan kell viselkedni egy látássérülttel?

A mozgáskorlátozottak esetében sem kell teljesíthetetlen kötelmekre számítani. Sérültségük mértéke, milyensége változó, ettől függ, mennyire szorulnak rá a segítségünkre. Lehet, hogy csak odanyújtott karunk kell a támaszkodásra, lehet, hogy elégséges a gurulószéket bekormányozni a liftbe. Ne habozzunk végiggondolni, milyen segítséget igényel egy mozgássérültnek az

épületbe való bejutás, s ezt időben, előre tudassuk az érintettel!

Csak gyakorlatban lehet kitapasztalni, hogy hol húzódik a kényes határ tolakodás, felesleges gondoskodó körbeugrálás vagy a természetes segítségnyújtás között. Hogy öt perc fesztelen beszélgetés után már nem zavaró a testi fogyatékos mássága.

Igazán akkor lehetnének elégedettek, ha ezt a szemléletet – nemcsak elsajátítva, hanem – magunkévá is téve, mindezt az oda-

figyelést társadalmi szinten: múzeumokban és galériákban, színházakban és bemutatóhelyeken, mozikban, művészeti központokban, zenedékben, könyvtárakban, kutatási központokban, könyvesboltokban, bevásárlóközpontokban, állomásokon és repülőtereken, bankokban és szállodákban egyaránt tapasztalhatnánk. Mert az esélyegyenlőség arra is utal, hogy egy baleset, betegség vagy éppen idős kora folytán egészséges ember is hamar szembetalálhatja magát hasonló problémákkal. Nem a testi fogyatékos számára, hanem mindenki – akár a babakocsit toló édesanya – könnyebbségére is érdemes lépcső mellett

- Attól kezdve, hogy nem kell szégyenlősen koncentrálni arra, hogy véletlenül se érintsünk látásra vonatkozó kifejezést, mert akkor biztos,

hogy becsúszik a „malőr”, ami csupán akkor válik azzá, amikor zavarában a látó delikvens elhallgat?

- Miként érintsünk meg egy vakot kísérés címén? Ragadjuk karon? Vagy terelgessük magunk előtt? Hogyan vezessük le biztonságosan a lépcsőn, segítsük át egy keskenyebb ajtónyíláson, küszöbön?

Hogyan segítsük leülni?

- Miként beszéljünk nekik színekről, méretekről, úgy, hogy az értékelhető információ legyen a számukra? Mi az, amit meg szabad vagy meg kell kérdeznünk állapotukkal kapcsolatban?

rámpát, liftet, szélesebb, könnyen feltároló ajtót alkotni, amit minden éppen rászoruló használhat.

Sajnálni persze könnyebb a testi fogyatékos, egyszerűbb. Nálunk jó darabig az idős teremőrökön látszott a szánakozás, ha mozgássérülttel vagy látásfogyatékoskal mentünk kiállítást nézni; persze, szorongtak a balesetveszély és a kiállított tárgyak épsége miatt is. Ma természetesnek veszik a

megjelenésüket, maguk is bekapcsolódnak a foglalkozásokba, ha valamelyik nebulót gazdátlanoknak vélik. Ugyanakkor tőlük is elvárjuk a koruknak megfelelő viselkedést, kiállításához illő magatartást. Ezt a követelménytámasztó egyenértékűséget a múzeumlátogatás során jó néven veszik a korlátozott gyerekek, sőt, az őket kísérő nevelők, pedagógusok is.

Szintén ugyanide tartozik az, hogy irgalmas szamaritánusnak véljük azt, aki a fogyatékosok ügyében szól vagy cselekszik. Valamiféle csodabogárnak. Pedig ez kellemes, hogy a természetes legyen. S itt látom én a pedagógus, a nevelő hallatlan nagy felelősségét.

Integráció – ennek is hányfajta értelmezését hallottam már! Integrálnunk kell a testi fogyatékosokat a társadalomba. Csakhogy ez egyfelől szellemi integrációt jelent – erről bátorítottam beszélni eddig –, másfelől az elhelyezésükre létrehozott speciális intézmények kapujának tényleges megnyitását. Ennek során persze számolni kell azal, hogy a testi fogyatékos – akár csak bárki más! – többé-kevésbé szorong, ha elhagyja megszokott környezetét. Mindazonáltal nem lehet úgy integrálni őket a társadalomba, hogy zárt, igaz, számukra kialakított világukba viszem a múzeumot, színházat, koncertet! Ez – ha csak ezt alkalmazom – végső soron önzés; igaz, kényelmesebb megoldás. A párhuzam itt is önkéntelenül kínálkozik: ahogyan egy iskola is válhat olykor kiállítás vagy múzeumi foglalkozás stb. színterévé. De nem kizáró-

lag ez a megoldás, hiszen – és ebben sincs különbség – változatosság gyönyörködtet igazán.

Itt az ideje, hogy színt valljunk s megnézzük: hogyan zajlik mindez életünk egy csepp szeletén, a múzeumokban?

Az igazi integráció számunkra a múzeumba való becsalogatással kezdődik. Arra semmilyen adat nincs, hogy egyénileg hány látás- vagy mozgássérült jár vagy jut el múzeumba. Tudjuk azonban, hogy a

szoktatást, az igény kialakítását gyermekkorban el kell kezdeni. S ezen a téren viszont lehet is, kell is cselekednünk; lehetőséget teremthetünk, hiszen a gyógypedagógus, a nevelő túlterheltsége dacára is örömmel fogadja az ajánlatot. Itt jegyzem meg, hogy legműködőképesebb és legelismertebb pedagógus ismerősöm, kíméletlen konokságot tanúsítva, évente több ízben is elhozza tananyagához kapcsolódó tárlatnézésre, foglalkozásra tanítványait, akik történetesen mozgáskorlátozottak. Ezek a látogatások sok vidámsággal telnek, számunkra, múzeumiak számára katarzisszerűek. Megérkezik a busz, kiszáll

belőlük több-kevesebb segítséggel egy csapat gyerek, egy részük – mintha otthon lenne (hiszen kiskora óta rendszeresen megfordul itt) indul a lift felé. Részünkről is megkezdődik a csapatmunka: a fegyveres örök, kollégáim mozgásukban segítik a csemetéket a kiállításig. Az ő révükön került például pihenőhely kialakításra az 1848-as kiállítás, s vált az összeközelített minden látogató esetében.

*- Számolnunk kell a parkolási lehetőséggel, esetlegesen előre kijelölt helyen. Le kell írunk a bejárat kinézetét (lépcső, egy/kétszárnyú ajtó, segítségkérési lehetőség, rámpa, sima járda stb.), a padozat minőségét: szőnyeg, kövezet, tégl, márvány stb., hogy mindez ne okozzon kínos kényelmetlenséget odaérkezéskor:
- Gondoskodnunk kell leülési lehetőségről, akár gyakrabban is, mint azt az egészséges igényelné.
Gondolnunk kell a természetes szükségletekre, azaz az átalakított mellékhelyiség(ek) elhelyezésére.
- Fel kell mérni, hogy telefon van-e ülő helyzetből is elérhető magasságban s megközelíthető-e kerekesszékekkel?*

Szükséges-e valamely speciális módszer a mozgássérültek eredményes múzeumlátogatásához?

Érthetően lassúbb a közlekedési tempó, nagyobb türelem kívánatik a helyváltoztatáshoz. Ebből következően a muzeológusnak/tárlatvezetőnek célszerű a tárlónkénti meg-megállás helyett a teremben központi helyen megállni (ő már látta a kiállítást), és onnan irányítani a társaság nézelődését. Másfelől számolni kell pihenők beiktatásával, a fizikai fáradtságon túl nagyobb volumenű kiállítási egység esetében pedig az intellektuális kimerüléssel is. Utóbbit szerencsésen ellensúlyozhatjuk egy rövid manuális foglalkozás beiktatásával, mint tettük nálunk a huszáruha zsinórozásával, amely, noha sok volt köztük a kézsérült, nem remélt sikert aratott a gyerekek körében, mialatt a nevelőtanárok keményen megküzdöttek ugyanezzel. Kipróbáltuk a feladatlapos kiállításfeldolgozást is, de ezt már a kiállítást ismerő csoportokkal (általában három–négy fő) célszerű megtenni. (A csoportok összeállításánál számolni kell a korlátozott mozgással, a kézsérülésekkel, esetleges enyhe gyengénlátással). Arra is oda kell figyelni, hogy bár a gyerekek az átlagnál sokkal inkább figyelmesek egymással, mégis el kell valahogyan rendeződniük a látnivaló körül, s ez is időt vesz igénybe.

A látássérültek esetében ennél speciálisabb eszközökhöz kell folyamodnunk.

„Tapintható múzeum” – Hands-On exhibition – vakok és gyengénlátók számára szervezett múzeumi foglalkozás formát értünk alatta, melynek során a tárgyakat a résztvevők tapintás útján érzékelhetik.

A mi múzeumunk 1984 óta nyújtott rendszeresen lehetőséget anyagának ilyen megismeréséhez. Célunk az, hogy saját példánk révén átfogó képet adjunk a magyar múzeumokban folyó munkáról; arról, milyen is egy kiállítás, milyen speciális anyagokat, tárgyakat gyűjt a Hadtörténeti Múzeum.

A sok üvegfelület miatt azonban mindezt nem kiállítások segítségével tesszük meg. Próbálkoztunk azzal, hogy egy-egy kért történelmi korszakot mutattunk be a kiválasztott tárgyakon keresztül, azonban ez nem igazán vált be. Egyfelől az időtényező miatt:

ahhoz, hogy mindenki alaposan kézbe vehesse, az összes információt megkapja, összesen maximum tizenöt különböző típusú tárgyat (zászló, szobor, fegyver, egyenruha, lőszer, makett) „vethettünk be”. Másrészt viszont azt tapasztaltuk, hogy látogatóink – legyenek gyerekek vagy felnőttek – a tárgyak valamelyikét ugyan jól megjegyezték, a másikról viszont a legközelebbi alkalomig (akár egy héten belül is) teljesen elfeledkeztek. A bevésés tehát nem volt tartós, s ez őket még jobban elkésérette, mint minket. Ekkor tértünk át arra, hogy muzeológus kollégáim az egyes gyűjteménycsoportokat ismertették, ha kellett, több tételben. A zászlógyűjtemény bemutatásakor szó esett például a zászló kialakulásáról, heraldika és zászló kapcsolatáról. Az ismertetést eredeti tárgyak és másolatok, valamint segédletek kézbeadása kísérte. Hasonló módon mutattuk be az egyenruha-, a felszerelés- és a numizmatikai gyűjteményt, sőt, miután erre igény támadt, a könyvgyűjteményt is, kötetablákon, papírfajtákon, könyvfajtákon és -méreteken át közelítve meg a témát. Sőt, amire a kiállításberendező kolléga büszke: elülső üvegétől megfosztott vitrinekhez, tárlókhöz, azaz bontott kiállítási instalációhoz vittük le tárgymásolatokkal a gyerekeket, hogy ők is érzékeljék a tradicionális történelmi kiállítás miliójét, kipróbálhassák a kiállításépítés – gyakorlatból tudjuk – semmihez sem hasonlító élményét.

Elnagyolt ismertetéséből is vétek lenne kihagyni a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában *Felföldi Andrea* által megszervezett két egymást követő Tapintható Tárlatot, amelyek az első magyarországi, kimondottan látássérültek számára készült képzőművészeti kiállítások voltak, jelentős szakmai visszhanggal. Továbbá azt, hogy a szentendrei skanzenben is adott már a lehetőség a látássérültek kiállításnézésére.

Bizonyára sokan emlékeznek még a Láthatatlan kiállításra! Nemcsak azért emlékezetes ez a kiállítás, mert egész nyitvatartási ideje alatt – melyet meg is hosszabbítottak – csupán előjegyzéssel lehetett bejutni, hanem azért is, mert egy olyan integrációs, a látássérülteket saját, megélt élménnyel „demonstráló” bemutatóról van szó, amelyet

nyugodt lélekkel be lehetne illeszteni a társadalmi szocializációs folyamatba, az általános nevelésbe. A diákok is könnyen elfogadnának egy ilyen vagy hasonló formát – mutatja ezt az is, hogy a látogatók 79%-a közülük került ki. Aki ott járt, és a maga bőrien tapasztalhatta – ha viszonylag csekély időn át is – a vakság érzését, soha nem felejtí el e kiállítást. És remélhetőleg soha nem feleli azt sem, hogy milyen jól esett a látássérült természetes segítőkészsége a szokatlan helyzethez illeszkedés során. Nagymértékben hozzájárult e kiállítás is ahhoz, hogy az épnek születettek a testi fogyatékosokat egyenértékűnek tudják elfogadni és

tényleges teljesítmény, ne pedig felületes vizuális benyomás alapján ítéljék meg őket.

Az ezredvég és az évezred közötti küszöbről szinte már közhelyként emlékezik meg a média. Ez a küszöb újabb szimbolikus értelmet nyer, ha a testi fogyatékosok vevületében szemléljük. Az érintettek és az ügynek elkötelezett szakemberek együttműködésén és párbeszédén túl döntően a pedagógusok tudatformáló munkáján múlik, hogy a sérült társadalmi elfogadottság változik-e, s ki tud-e alakulni az akadályozott rétegek tényleges és végleges integrációja.

Szoleczky Emese

Kooperatív iskola? A szervezeti viselkedés fejlesztése

Tetszik, nem tetszik: kooperatív társadalom felé közeledünk, ha kínlódva is, egy ilyen társadalomban kooperatív viselkedésre képes embereknek kell lenniük, s ilyenek nevelésére csak kooperatív iskola képes. Ez lapos közhely, ám igaz. Az iskola lehet-e, s mi módon lehet kooperatív? Igaz-e, hogy ilyen irányba tartunk?

Hozzám a diszfunkciókról szóló jelzések jutnak el, hiszen egy ideje panaszkezelő rendszereket építgetek, s ilyen rendszereket próbálok „bevinni” az iskolába. Az utóbbi öt évben erősödni érzem a pedagógus kollégák vákuum-érzését. Valami fontos funkció – vélik sokan – hiányzik a mai iskolából. Egy kolléga – „civilben” tizenhárom éves lány édesanyja – elmondta, hogy nem engedí gyermekét az utcára menni egyedül, sőt a lány sem mer kijárni a közbiztonság és a kortársi fenyegetettség miatt. (A beszélgetés egyébként a drogok felől indult.) Valami, ami az iskolát iskolává teszi, mára hiányzik, tette hozzá. A konklúzió mindig ugyanaz ezeken a beszélgetéseken: mindegy, hogy út-

törő vagy cserkész, mindegy, hogy mi, valaminek a vákuum helyére kellene lépnie. Amikor a kooperatív iskola ismérveit, feltételeit soroljuk, tudjuk a „leckét”: diák-képviselő, diákrészvétel, a diákok jelenléte a közös döntésekben... S az is meghatározó, hogy ennek az intézményes alapja a DÖK (diákönkormányzat) kell legyen. Eltelt jó néhány év.

Vajon sikerült-e eljutnunk gondolatban addig, hogy listán össze tudjuk gyűjteni azokat a szükséges és elégséges feltételeket, melyeknek a rendelkezésére állása az első lépés? Lehet-e reálisan biztosítani, hogy legyen ütöképes DÖK, nem ám „díszitkök egyesülete”, akiket időnként előráncigál-

A szociológus szerző az Iskolakultúrában a kooperatív iskoláról zajló vitát eleveníti fel friss iskolai tapasztalatai alapján. (Papp György: *A kooperatív iskola*. 1996. május; Trencsényi László: *Még egyszer a kooperatív iskoláról*. 1996. november)

nak, akik virágcsokrokat adnak át ünnepeken, akiket kiültetnek?

A működőképes diákönkormányzatok csakúgy, mint a diákszervezetek számára – egyébként értékválasztásuktól függetlenül – az alábbi feltételeket tekintem nélkülözhetetlenek:

1. A szervezet akkora befolyásra képes tagjai felett, mint amekkora befolyást a szervezetben, a szervezet segítségével ő maga tud gyakorolni környezetére és saját sorsára. Társadalmiszervezős-típusú alku ez, ha nem is tudatosítjuk. De ha az egyenleg negatív, akkor a szervezet előbb-utóbb elveszíti tagjait. Először befolyását, majd a tagjait. Hogy ez a befolyásolás lehetséges legyen, s hogy ezt meg tudják ítélni, szükség van arra, hogy – diákokról beszélek – elegendő ön-, hely és társadalomismerettel rendelkezzenek. S akkor fognak mindezzel rendelkezni, ha támogató családi milió van mögöttük, s van a közelükben olyan pedagógus, akinek magának is kielégítő az önismerete. Most nem jó vagy rossz pedagógusról beszélek, hanem olyanról, aki a saját gyarlásáit és erős oldalait jól ismeri. A helyismeretről annyit, hogy szervezetszociológusok szerint közepesen bonyolult szervezetben három-öt év kell az eligazodáshoz. Középiszkolában, tisztségviselőként, átlagosan másfél éves ciklusidőt számolhatunk, szakmunkásképzőben ez rövidebb, általános iskolában, ha nincs felőle gondoskodás, akkor ez a ciklus a 7. osztályban kezdődik meg. Jó helyzetben vannak, akik elébe mennek a dolognak: nulladik éves tábor, gólyatábor – mindez sokat segít az eligazodásban. Az iskola életében eseményekre, rituáléokra van szükség, ahol a résztvevők ráláthatnak intézményük világára, kapcsolatok szövődhetnek – nem kimódolt módon. Elegendő társadalomismeretről szoltam mint szükséges feltételről. Nos, a NAT Ember és társadalom műveltségterülete ezt nem fogja megoldani. Többről van szó!

2. „Listánkon” a következő feltétel: az autonómia minimumához szükséges minimális vagyon és infrastruktúra! Ez egyébként pontosan meghatározható. Hogy egy diák-szervezet, korosztályi szervezet, DÖK milyen minimális infrastruktúrával, vagyonnal

rendelkezzék. Ellentmondás, de így van: egy ember akkor lehet citoyën, akkor lehet citoyën-önérzete, ha közben „burzsoá”, ha van hová visszahátrálnia. Így van ez a korosztállyal is: civil szervezet saját vagyon, saját infrastruktúra nélkül teljesen abszurd dolog! Hogyan tudna érdekvédelemmel bíbelődni, ha szakértő jogászra lenne szüksége, és nem tudja őt megfizetni? A szervezet működési költségei ma már kiszámolható minimumot jelentenek; ettől ám még messze vagyunk!

3. A segítő felnőtt a következő feltétel. Ennél kevésbé szemérmesen fogalmazok: segítő pedagógusra van szükség. Néhány ezreléknyi kivétel, a nem-pedagógus ifjúságsegítő – ez a szabályerősítő kivétel. Szükség van a pedagógusokra! Két szerepet kell betölteniük: a kompetencia birtokosáét s a mentorét – kielégítő színvonalon. Amíg nincs kiépítve a tanulói érdekképviselő, a minimálisan önfenntartó szervezeti lét, addig a pedagógusnak kell azt működtetnie. Egyébként abból vesszük észre, hogy a tanulói érdekképviselőt elkezdett működni, hogy megszaporodik az iskolában a konfliktusok száma. Nem azért, mert a diákönkormányzatot segítő pedagógus konfliktusokat csinál, hanem azért, mert közbeszéd tárgya lesz az, mi eddig rejtve volt. Nos, ha a diákönkormányzatot segítő pedagógus „szociometrikus proletár” (pl. pályakezdő, nincs ki az óraszám, odalökték neki a feladatot s nem tudott elugrani), akkor ő ezeket a forró portékákat nem tudja „átvinni a folyón”. De a kompetencia mellett igen fontos a „staféta-elv” is – ahogy ezt a bihari *Prepuk János* elnevezte –; semmit se csináljon meg a felnőtt, amire a gyerek már képes, de amíg nem képes, addig tegye meg. Ez a jól felfogott mentor-funkció. Nincs veszélyesebb egyébként a segítőképző segítőnél, ha nem képes segíteni. A gyermekcentrikus, de hozzá nem értő pedagógus nagyon veszélyes. Ez szakma!

A kooperatív társadalomhoz kooperatív személyiség szükséges, ehhez pedig kooperatív iskola. Igaz! De a 20. sz. végén az igazán hatékony viselkedés a szervezeti viselkedés. Meg kell tanulni szervezetben viselkedni, szervezetet létrehozni, eligazodni

benne, szervezetközi kommunikációban hatékonyak lenni! Ez azért problematikus, mert az a vízió él a fejünkben, hogy annál jobb az iskola, minél otthonosabb, minél családszerűbben működik. Ez nem így van. Az iskola méreténél fogva szervezet. Még 100–150 gyerekkel sem tud családszerűen működni, ez képtelenség. Szervezetszerűen kell működni! A szervezetszerű viselkedésre minden pozitív fejlemény ellenére a század utolsó éveiben kevesebb a lehetőség, mint tíz éve – mondom kétségbeesetten.

Akikkel találkozom, nyűszítve érzik a fent emlegetett vákuum fenyegetését, s amikor elsorolják, hogy mi is az, ami hiányzik, ilyeneket mondanak: együttlét, közösségépítés (korábban használt, nem jól definiált fogalmak kerülnek elő). Azt nehezebben tudják meg tanulni, amit én így nevezek: szervezetszerű viselkedés.

4. Önálló feltételként sorolom a diákönkormányzatot segítő pedagógus autonómiájához szükséges és elégséges autonómiát, infrastruktúrát és vagyont. Aki ismer, tudja, hogy mániásan ügyködöm a diák-érdekérvényesítés mechanizmusainak kialakítása terén, néhány ponton mégis az az érzésem, hogy túlgyóztuk magunkat, mintha az iskola közepe a diákjog lenne, s a szexuális zaklatás. Nem érzem ebben magam tettestársnak, s bizony nem vagyunk a ló másik oldalán. Csak emlékeztetek rá: amire annak idején irányt vettünk, az a holland modell volt, az iskola költségvetésének 2%-a jusson a diákérvényesítésre, civil részvételre. Forrásautomatizmus alapján. Hosszú történet ez. Az 1996-ban módosított oktatási törvényben sikerült fejenként 200 forintot elér-

ni. Ha nem is 2%, de kétszáz forint! Akkor a miniszter elmondta, hogy ez nem pántlikázott pénz, de a diákok majd most fogják kiküzdeni, autonómiájukat érvényesíthetik.

Ötszáz kérdőív alapján vannak adataim. Az iskolák kétharmadába a 200 Ft nem jut el – írták a megkérdezett kollégák. Pedig eljut, hiszen része a normatívának, de még a diákönkormányzatot segítő pedagógusig sem jut el ez a keret! Ahová meg eljut, ott jellegzetesen „túlgondozásról” van szó, a segítő pedagógus maga kezeli az összeget, hiszen „ő tudja, mire van szükségük”.

Élesebben exponáljam? A diákönkormányzatot segítő pedagógusnak ahhoz, hogy képes legyen feladata ellátására, speciális ismeretekre van szüksége!

Tudjuk, hogy ezeket a graduális képzésben ma egy pedagógus nem sajátíthatta el. Marad a posztgraduális képzés. Csak szórványosan van jelen a kínálatban. Érthetően nem erre a képzésre rohannak a kollégáink, hanem a konvertálhatóságukat növelő kurzusokra. De ahhoz, hogy ki-ki jól teljesítse a feladatát, nemcsak többletismeretre, kapcsolati tőkére, magas nevelő-

testületi státuszra van szüksége, hanem arra, hogy legalább azt megkapja, amit a törvény előír neki (illetménypótlék, órákedvezmény). A megkérdezett pedagógusok egyharmadának van csupán írásbeli megbízása. 1996 óta a segítő, ha tényleg úgy segít, hogy a konfliktusok nyilvánosságra kerülnek, akkor ő is tűz alá, a tantestület törésvonalába kerül. Kétharmaduk nem legitim! Legfeljebb kiadhat olyan kommunikékét, hogy „meleg baráti, elvtársi légkörben tárgyalunk, s egyetértettünk abban, hogy minden

A kooperatív társadalomhoz kooperatív személyiség szükséges, ehhez pedig kooperatív iskola. Igaz! De a 20. sz. végén az igazán hatékony viselkedés a szervezeti viselkedés. Meg kell tanulni szervezetben viselkedni, szervezetet létrehozni, eligazodni benne, szervezetközi kommunikációban hatékonyak lenni! Ez azért problematikus, mert az a vízió él a fejünkben, hogy annál jobb az iskola, minél otthonosabb, minél családszerűbben működik. Ez nem így van. Az iskola méreténél fogva szervezet. Még 100-150 gyerekkel sem tud családszerűen működni, ez képtelenség.

jó...” Ilyen bizonytalan jogi helyzetben nem tud ütközni.

Az őket megillető pótlékot a megkérdetettek kétharmada kapja meg; a többiek nem is tudják, miként emeljenek szót érte. Az órakedvezményhez kevesebb mint egyharmaduk jut hozzá. Vagyis a szabadidő és a hétvége terhére anyáknak kell „társadalmi munkában”, azaz zsarolhatóan ellátniuk ezt a feladatot. Ily körülmények között megjelenik a segítőkészség felértékelődése, de a segíteni tudás hiányos marad!

5. Lényeges feltétel a valóságos, „tétre menő” gyakorlóterep. Valódi ütközések, végigjátszott konfliktusok a problémamegoldás szervezeti útvonalai. Nemcsak a panaszkezelésnek, hanem a közös döntéseknek és a konstruktív javaslatok kidolgozásának, megvalósításának is. A törvény értelmében több lehetőségük van a diákoknak. Valami oka mégis van, hogy a messzebb került „falak” – *Kovács András* emlékeztető filmjéből való a metafora – ugyanúgy „működnek”, mint korábban. A terepeket nem „játsszák be” igazán. Az alig érthető, hogy miért nem épül ki automatikusan a fellebbviteli jog gyakorlásának mechanizmusa. E nélkül még csak lábra sem fognak állni a korosztályi, iskolai érdekszervezetek. Helyette működik az időzített bomba, az alegális, antiszociális lázadások szocializációs parancsa.

Mi is a demokrácia? Egykor, az „átkosban”, azt mondta a főnök: van két nézet, az enyém és a téves. Vagyis nem volt valódi alternatíva. Amíg a diákok számára a mai iskola világában nincs alternatíva, akkor ez hatékony elvonókúra a demokráciától!

6. A petíciós jog lehetősége és működőképessége tehát a következő feltétel.

No mármost, ha mindez megvan, akkor a nálunk jobb helyzetben levő országok mégis azt tapasztalták, hogy a tizenévesek nem törnek kezüket-lábukat a közéleti aktivitásért. Élmények, együttlét igen, de hogy mások dolgában jövő-menő ember legyen belőlük, ez ott sem működik igazán. Szakemberek rádöbbentek: ahhoz, hogy e szerepekre a diákok felkészüljenek (hiszen ők lesznek a következő választások főszereplői), s értsék is a dolgukat, nos, ehhez terá-

piás folyamatokra van szükség. Hát akkor itt, a Kárpát-medencében meg inkább.

Milyen módon lehet létrehozni az érin-tettek saját felismert érdekeiken nyugvó motivációját? Mit kell tenni ennek érdekében? Miért éri meg ma egy 14 évesnek, hogy heti 168 órájából valamennyit szervezetben való jelenlétre, más dolgában jövés-menésre áldozzon? Van-e számára haszna ennek, vagy nincsen? A legelső feltételhez kanyarodtam vissza. Ha saját sorsára nem tud az érdekképviseletben, illetve az által befolyást gyakorolni, akkor a szervezet sem gyakorol órá hatást.

Holland példát mondanék. Előtte emlékeztetnék arra, hogy *Konrád György* 1992-ben így mondta: miután mindenkinek joga van szólni, felelős az is, aki szól, s az is, aki hallgat. Olyan helyzetet kell teremteni a terápiai folyamatokban, hogy amennyiben valaki megteheti, hogy szól, szervezeti védettséget élvezzen. Ha meg mégsem él ezzel a lehetőséggel, hát „szívja meg” (nem tudom szebben mondani egy illedelmes folyóiratban sem). Rá kell fáznia! Mert másképp nem éri meg, hogy ebben a dologban részt vegyen! Hiszen annyi jobb dolog van a világon.

Leegyszerűsítve ismertetem a holland „modell”. Van egy asztal – definiálva van, hogy miben dönthetnek a körülötte ülők. Személyi kérdések, iskolafejlesztés, pedagógiai program stb. Az asztal körül négy szék. Az egyikén hivatalból az igazgató ül. Felelősségre vonható, jól vagy rosszul dönt. A pedagógusok titkosan választott képviselője ül a második széken. A harmadik szék a szülők által titkosan választott személy (nem szükségképpen szülő, lehet általuk felkért szakértő is, a szülők legitimálják s választják ki azt, akire szükség van). A negyedik szék a diákok képviselőjéé. Aki például gazdálkodik azzal a bizonyos 2%-kal, sok minden a rendelkezésére áll.

Az alapképlet: a jogegyenlőség deklarálása az állam által vállalt eredménykötelelem. Ha valaki kimondja a jogegyenlőséget, akkor köteles a hozzá való feltételeket biztosítani. Ha az iskola kimondja, hogy a diákok székén diák ül, a felhatalmazott diák, akkor a kampányolás, kiválasztás költsége őt

terheli. De hogy ne legyen „bolondkirály-vasztás”, amennyiben nincs érdeklődő, nincs esélyes jelölt a székre, akkor az iskola nem köteles alternatív jelölteket felkutatni, hanem akkor nem fizeti a „kampányolást”. Akkor bizony a „széken” nem ül senki. S az első évben a holland iskolák 95%-ában ez történt. „Felrobbant a bili.” A diákok felháborodtak, hiszen életükről születtek döntések. Elinult az aláírásgyűjtés, a féltéglagyűjtés. Még hivatozás is volt: „Rólunk, de nélkülünk születnek döntések!” S az igazgató pókerképpel ezt mondta: nem így van, mi napirendre tűztük a kérdést, s én személyesen odafordultam a székhöz, van-e ellenvéleménye, s nem volt.

A következő évben már volt olyan, aki azt mondta: ez így tűrhetetlen. Mi vagyunk a nyuszifülűek. De ő mégsem akarja mozgásba hozni az iskola diákságát, hiszen nem az az életcélja egy 14–18 éves gyerekeknek. Miután mindenki választó és választható, jelölheti önmagát. Ha egyetlen jelölt van, nem kell hanyatt-homlok alternatív jelöltekért rohángálni (hiszen spórolni kell, az eredménykötelemben az van, hogy ki kell fizetni a kampányt, ha egy jelölt van, megspórolható a választási eljárás).

Ő 365 napon át jogosult a „székre ülni”, s erről a székről öt 365 napon át diák nem állíthatja föl. Nem köteles beszámolni a diákoknak, nem köteles velük konzultálni, nem köteles kirimánkodni belőlük, hogy mi a közvélemény, mikor még egyéni sincs. Úgy dönt, ahogy akar. S ha felzúdul a diákság, hogy mért pont ő, hát azért, mert nem volt alternatív jelölt...

Nem tartom ezt egyedül üdvözítő modellnek – az alap gondolat a lényeges. Oly mértékben, olyan fokig sikerült leszoknunk

a közéleti aktivitásról – nem érte meg –, hogy szükség van e terápiás folyamatokra. Akár szervezet fölötti, akár szervezetekben működő diákképviselői, részvételi utakról és módokról van szó, ezt be kell kalkulálni. Ehhez viszont fontosnak tartom a segítő pedagógus felkészülését. Neki két-három lépéssel előbbre kell tartania, s végig kell tudnia gondolni ezeket a folyamatokat. Nem kell megvédenie a rendszert, nem kell védekeznie. Ily módon tán elérhető, hogy nem úgy történik a diákönkormányzat működési szabályzatának elkészítése, mint amikor az osztályfőnök szeptember első

osztályfőnöki óráján unalmasan felolvassa a tűzrendészeti házi rendet és a menekülési útvonalat. Hanem a diák érdekeltté válik benne.

Térjünk vissza a diákönkormányzatot segítő tanár szerepéhez! Láttuk: ő is „mamlasz”. Ami kevés jár neki, megalázóan kevés, nem megy utána, bár lehetősége lenne rá. De ha nincsenek erős diákképviseltek, s hatékony tanár–diák együttműködés, akkor nincs meg a talapzatuk a korosztályi szervezeteknek!

Hiszen ezeknek az iskolai élet a hordozója.

Egy lehetőség, mellyel nem élnek a pedagógusok: 1996 óta felértékelődött két grémium: a Közoktatáspolitikai Tanács és az Országos Köznevelési Tanács. A kettő közül az OKNT-t tartom meghatározóbbnak. „Messzehordó tűzértség irányító berendezése” – beleértve azt is, hogy fontos-e vagy nem fontos a kooperatív viselkedés fejlesztése a gyermek- és a diákszervezetekkel, ezek megerősítése, finanszírozása, s az ehhez szükséges szabályok megalkotása, s hogy ezek jelenjenek meg a megyei fejlesztési tervekben, pedagógiai programokban, s

A következő évben már volt olyan, aki azt mondta: ez így tűrhetetlen. Mi vagyunk a nyuszifülűek. De ő mégsem akarja mozgásba hozni az iskola diákságát, hiszen nem az az életcélja egy 14–18 éves gyerekeknek. Miután mindenki választó és választható, jelölheti önmagát. Ha egyetlen jelölt van, nem kell hanyatt-homlok alternatív jelöltekért rohángálni (hiszen spórolni kell, az eredménykötelemben az van, hogy ki kell fizetni a kampányt, ha egy jelölt van, megspórolható a választási eljárás).

mindez számonkérhető is legyen. Az OKNT-ban tíz szék tartanak fenn (és három pót-széket) a szakmai szervezeteknek. Diákönkormányzatot segítő pedagógusok ritkán hoznak létre iskolaközi munkaközösséget, miközben 1992 óta létrehozhatták volna azt a pedagógus szakmai szervezetet, mely nélkül például nem dönthetne továbbképzésekről a PAB stb., amely mindenhol megjeleníthetné szempontjait.

De hogy lejjöjünk a makroszintről! Itt vannak a megyei fejlesztési tervek, nyolc évre irányvonalat szabnak, a megyei pedagógusszervezetek nélkül nem hozhatók létre. Mindegy, hogy milyen szervezetről van szó. Hosszú ideje létrehozhatnák azt a pedagógus szakmai szervezetet, mely nélkül megyei fejlesztési terv nem készíthető. A megyei fejlesztési tervek megvalósítása nem lényegtelen dolog; kurzusokon átívelő alapítvány, forrásautomatizmus van hozzá rendelve, s amely szervezetek részt vesznek ebben, szék is kaphatnának a kuratóriumban, s akkor talán nem lesz megalázó vita az elosztási szisztémákról.

Elég messze mentem a témától. Kooperatív iskola? Csupa kérdőjel. Senki nem ígérte, hogy ez sikertörténet lesz.

Különböző döntések elemzésekor megkerülhetetlen bizonyos történelmi analógia. Tessék mégis saját osztályainkra, iskoláinkra gondolni. Iskolai szintű mikro-döntések meghozatalánál (ideértve például, hogy diákjaink érdeklődéssel kövessék óráinkat), de komolyabb keretdöntéseknél is általában három szakasz különböztethető meg: döntéslőkészítés, a döntés érvényesítése, döntési aktus. A tapasztalat azt mutatja – *Pol Pot*-tól *Sztálinig* –, hogy akkor, amikor túlhatalom van, a döntési aktus zsigerből következik (a jelentés visszaküldhető a KSH-nak, el lehetett „dönteni” a szocialista nagyipart: van mögötte Recsk, NKVD). Ám az így létrejövő rendszerek önfelélők, elpusztulnak. Ha van bennük kellő életképesség, metamorfózisra való hajlam, akkor szokott átmenni a dolog puha diktatúrába... A napisajtó csak úgy zengett a hatvanas évek második felében: „El kell érni, hogy a dolgozók úgy érezzék, részt vehetnek a döntésekben.” Cinizmus? Nem. Idézet. Ekkor

megjelenik az aktusban a szakszervezeti bizalmi, akinek megmondja a főnök, hogy mennyi béremelést kapott, s megmutatja neki, hogy hol írjon alá. Az aktus többszereplőssé válik, s az előkészítésében is több szereplő jelenik meg.

A hetvenes években – békési pedagógusok mondták így – a döntések a „IV. internacionáléban” születtek. Ez ti. a vadásztársaság volt. Politológusok úgy fogalmaztak: megjelent az érdekkijárási, már szakértői elemek is vannak, olykor már szociológust is megkérdeznek, de a nyilvánosság háta mögötti érdekbeszámításról van szó. Mint kiderült, nemcsak nálunk, ezek önfelélő rendszerek. A társadalmi újratermelés egésze megroppan, mennyi emberrel kevesebb születik, milyen a biológiai kondíció stb. Átéltük.

A dolog nincs minden tanulság nélkül. Az, hogy a vezetés elveszíti a kompetenciáit – a túlcentralizált vezetési rendszerekre ez a jellemző, s az iskolák zöme ilyen! –, hogy az aktív hatalom kevés, még az elsőszámú vezetőnek is kevés a hatalma arra, hogy saját hatalmát megvalósítsa, viszont a legutolsó muzsiknak is van hatalma, hogy a megvalósítást meghiúsítsa.

Jávor István 1971-ben publikálta: az iskola szervezetszociológiailag nézve patológus képződmény. Hiszen formális struktúrája jószerevel nincs, az informális struktúra hihetetlenül bonyolult, sokszorosán összetett belső körökkel, elhallgatott dolgokkal. Ennek köszönhetően az iskola minden határon túl terhelhető, s bármilyen külső reformot el tud hátrítani. A szakértők így fogják magyarázni: a reform helyes volt, de a helyi sajátosságoknak nem felelt meg. E tekintetben van egy nagy ugrás, amelyre szinte észrevétlenül került sor. Az iskolai szabályok közé bekerült a pedagógiai program. Ami korábban a deviáns pedagógusnak adatott meg, aki azért is fejleszteni akart, s nemcsak a saját osztálytermében, akkor ezt el kellett „adni” mint pedagógiai kísérletet, engedélyt kellett rá kérni. Időnként elegendő volt, hogy kapott Soros-támogatást, KOMA-támogatást, mely megemelte a presztízsét a tantestületben. Nos, a pedagógiai program műfaja beemelődött a rendszerbe.

Sok minden benne van ebben a pedagógiai programban! Ami egyébként nem legitim a DÖK véleménye nélkül!

Azt szeretném érzékeltetni, hogy abban, hogy az iskola működésképtelen, tettestársak vagyunk. El lehetne kezdeni élni! Ez az egyik sarokpont. Az eredménykötelem. Ha a deklaráció a közös döntésekről szól, akkor ennek az elemi feltételeit tessék listába foglalni azok számára, akiknek a bőrére megy a játék. S erre igenis vannak lehetőségek.

Volt annak idején olyan fejlesztési kísérlet, amely abból indult ki, hogy először közvetlenül diákokkal dolgozzunk, hisz körükben meglehetősen gyanakvós a felnőtt társadalommal szemben (van is okuk rá: nemigen tudunk felkínálni nekik garanciákkal alátámasztott tiszta perspektívát, a cirkuláris mobilitás nagyobb fenyegetés mint 5–10 éve volt, az életutak nem tervezhetők). Majd külön dolgozunk pedagógusokkal, felnőttekkel (mediátorok vagyunk csak). El lehet kezdeni építeni a „katamaránt” – a kéttestű, s ezért biztonságos járművet. Ez közös játék. Döntésekről van szó. Döntésekről,

ahol mindazokat, akiknek módjukban áll a „passzív hatalmat” érvényesíteni, tehát elszabotálni, megállítani a döntést, be kell vonni a döntéshozókészítésbe. Cini-kusan: legalább tettestárrá kell tenni őket. De itt többről is szó lehet. Lehetnek olyan javaslatok, ötletek, ismeretek, amilyenekkel mi nem rendelkezünk. Pedagógusok, diákok vegyes csapata ez, amely a „kerékagyat” létrehozza. Ez az első próba. Képesek-e megcsinálni? Tényleg kerékagyként működnek-e, vagy zárt szekta lesz az együttük?

Vajon iskola-e az iskola matematika vagy történelem nélkül? Nem – mondják. Van, aki tájékozott; Dániában már lehet akkor is. Rátesszük a nagyítót erre a rossz kérdésre. Van benne matematika, de a diákok nem tudják. Nem tanítják? Nem tudják? Van matematika, de nem tudják: akkor hát iskola-e?

A kérdés tehát így hangzik: vajon Magyarországon a pedagógusok és a közvélemény iskolának tekintik-e az iskolát, ha nincsen benne ütöképes diákönkormányzat? A tapasztalat azt mutatja: igen.

Sokkal drámaibb a helyzet, mint a hetvenes évek végén. 1980-ban *Laki László* kutatása kétharmados társadalomról beszélt. A lényeg: úgy működik az iskolarendszer, hogy alapvető funkciókat nem teljesít. A diákok egyharmada jár ugyan iskolába, de behozhatatlanul leszakad. (*Ferge Zsuzsa* mondta egyszer: mit háló – ti, szociális –, padló kellene itt, hiszen átesik!) *Glatz Ferenc* miniszter intézkedései nyomán 1989 végén beindult, 1990-ben felgyorsult a folyamat, hogy a felső kétharmadból kiválik egy elit. A vi-

A hetvenes években – békési pedagógusok mondták így – a döntések a „IV. internacionáléban” születtek.

Ez ti. a vadásztársaság volt. Politológusok úgy fogalmaztak: megjelent az érdekkijárás, már szakértői elemek is vannak, olykor már szociológust is megkérdezzük, de a nyilvánosság háta mögötti érdekbeszámításról van szó. Mint kiderült, nemcsak nálunk, ezek önfelélő rendszerek.

A társadalmi újratermelés egésze megroppan, mennyi emberrel kevesebb születik, milyen a biológiai kondíció stb. Átéltük.

lágkonform tudású diák, akinek nem szükséges Magyarországon dolgoznia; Brüsszelben is dolgozhat s ha mégis idehaza, nyilván multinál fog dolgozni.

Közben alapvető funkciók nem teljesülnek... Ha *Gáspár László* fogalmaival embert nevelő „üzemként” fogjuk fel az iskolát, ami egy normálisan „beüzemelt” társadalomban a második szocializációs tényező, a „legfontosabb színtér”, mi azt tapasztaljuk, hogy a kortárs csoport elé mászott. Az „embertermelő üzembe” bemegy hatévesen a kisdíák (genetikus örökséggel, de alapvetően ártatlanul), s amikor vége az intézményes

képzésnek, akkor kijön onnan. Föl kell tenni kérdéseket az outputtal szemben. A folyamat irreverzibilis. Nem lehet azt mondani, hogy vissza az első kockába, rosszat dobtál.

Megpróbáltuk leegyszerűsíteni, hogy mi az a három alapvető feltétel, aminek meg kell felelnie egy növendéknek:

– Világpiacképes szaktudás. (Sok tekintetben ebben még „túl is tanít” az iskola, sok nem szükséges és használati érték nélküli tudást ad, ennek ellenére ennek van presztízse.) *Gazsótól* lehet olvasni, *Kulcsárnál* is: Magyarországon a családok száz éve tudják, hogy a legnagyobb érték a kulturális tőke; nagyon magas aspirációs szinten próbálják a társadalom legalsó fokán élők is gyerekeiket iskoláztatni. Csak ők sokkal hamarabb kiszállnak, kiesnek a versenyből. Olyan tudással kell felruházni őket, melyet annyi pénzért tudnak eladni (itthon, külföldön),

melyből élhető életet tudnak teremteni maguknak.

– Életképesség. Teherbíróképesség, kudarcűrő képesség, az újrakezdés képessége. Ezekre nem lehetünk büszkék. Olvasható: a fordulat óta csökken a befejezett öngyilkosságok száma, de nem ebben a korosztályban.

– Az akaratérvényesítés képessége. Hogy a diák felismerje, élményszerűn, megélje: az, hogy neki igaza van, az magánügy, ami számít, az, hogy érvényre tudja-e juttatni az igazát, s nem erőből, hanem kooperatív módon. A köteleességek és a jogok kettős kötésével. Ez a szervezeti viselkedés.

Demokráciatechnikus volnék? Vándorprédikátor? Ez nem politikai rendszerhez kötött ügy. A szervezeti tudástökét itt kell megszerezni. Ez elháríthatatlan felelősség.

Pál Tamás

Önkormányzat és közoktatás '99 szakmai tanácskozás tervezete

A Tolna Megyei Önkormányzat Pedagógiai Intézete együttműködve az OKI Kutatási Központjával immár hagyományosan, 1999-ben is megrendezte az „Önkormányzat és közoktatás '99” című konferenciát. A rendezvény célja, hogy feltárja és elemezze az önkormányzatok közoktatási feladatellátásával kapcsolatos problémáit. A szakmai tanácskozás résztvevői ajánlásokat fogalmaztak meg a kormányzat, a helyi döntéshozók számára.

Az 1998. évi parlamenti választások után megalakuló kormány új kormányprogramja egyfelől hangsúlyozza a közoktatás stabilitásának szükségességét, másfelől jelentős változtatásokat helyez kilátásba a tartalmi szabályozás és az iskolaszervezet összhangja tekintetében, az irányítás, valamint a minőségbiztosítás területén. Az iskolák 1998. szeptember elsején a fenntartójuk által jóváhagyott pedagógiai programmal, első és hetedik osztályban saját helyi tantervvel kezdték meg a tanévet. Ezzel párhuzamosan a minisztérium felkérésére országos intézmények, megyei pedagógiai intézetek és más szervezetek felmérést végeztek a NAT (helyi tantervek) iskolai bevezetése tekintetében. A felmérések tapasztalatai alapján 1999-ben várhatóan változások történnek a tartalmi szabályozás rendszerében, ami érintheti az önkormányzatok közoktatással kapcsolatos feladatait is. A feltárt tapasztalatok és a várható változások elemzése nélkülözhetetlen információkat szolgáltat mind a központi, mind a helyi döntéshozók számára.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás előkészítése megköveteli a közigazgatási rendszer átfogó vizsgálatát és reformját. Az Unióra jellemző regionális szemlélet ismét felveti egyebek mellett a települési és megyei önkormányzatok szerepének áttekintését. Ennek során új megvilágításba kerülhet a közoktatási feladatellátás rendszere, ehhez kapcsolódóan a kötelező és önként vállalt

feladatok és hatáskörök szabályozása. Mind a közigazgatási rendszer reformjához való kapcsolódás, mind a tartalmi szabályozás területén tervezett változások szükségessé teszik a közoktatási törvény módosítását, amelynek terve szerepel a parlament tavaszi ülészakának tervében is.

A kormányprogramban megfogalmazott négy szintű minőségbiztosítási rendszer kiépítésének fontos eleme az országos és területi (megyei?) vizsgaközpont(ok) létrehozása, feladatköreiknek meghatározása. Ez egyben a közoktatás-irányítás reformjának első lépését is jelenti, amennyiben az új szervezet irányítási feladatokat is ellát majd. Az oktatás minőségének biztosításában meghatározó szerepe és felelőssége van a fenntartónak. Mit tehetnek, milyen eszközök állnak rendelkezésre a fenntartók számára ezen a téren? Az ezen a területen felhalmozott tapasztalatok megosztása kiemelkedő jelentőségű.

Az elmúlt években a közoktatás területén is megkezdődött a területi tervezés folyamata. A megyei önkormányzatok a települési önkormányzatokkal együttműködve elkészítették a megyei közoktatási fejlesztési terveket. E fejlesztési tervek egyebek mellett igyekeztek a munkaerő piac elvárásait is figyelembe véve a szakképzés átalakítására javaslatot tenni. A tervezés és a végrehajtás során egyaránt gondot okozott az, hogy nem volt érdemi kapcsolat a jelentős forrásokkal is rendelkező területfejlesztési tanácsok és az oktatástervezés között. E tapasztalatok indokolják azt, hogy vizsgálják a területfejlesztés, a szakképzés és az oktatásfejlesztés kapcsolatát és összefüggéseit.

A magyar közoktatás egyik legnagyobb gondja, hogy az esélyegyenlőség biztosítását szolgáló mechanizmusok nem kellően kiépítettek. A hátrányos helyzet, a társadalmi leszakadás nem elsősorban oktatási probléma, ugyanakkor azok kezelésében, hatásaik mérséklésében az oktatásnak rendkívül fontos feladatai vannak. E területen szükségesnek látszik meghatározni azokat a kormányzati és helyi fenntartói eszközöket, amelyek hozzájárulnak a hátrányok csökkentéséhez és elősegítik a marginalizálódás megelőzését.

A feladatok sokasága és összetettsége továbbra is szükségessé teszi az érintett döntéshozók és az egyes problématerületek szakértői közötti kommunikációt. Ehhez kívánt segítséget nyújtani ebben az évben is az „Önkormányzat és közoktatás '99” című szakmai tanácskozás. A tanácskozás egy-egy téma szakértőjének bevető előadása után az alábbi négy szekcióban folyt:

1. Területfejlesztés – szakképzés – oktatásfejlesztés
2. Oktatásirányítási társulások modelljei
3. Fenntartók – iskolák – pedagógiai programok
4. Felzárkóztatás és hátránykompenzálás

A tanácskozáson elhangzott előadások, vitaindítók szerkesztett anyagából, valamint a szekcióülések beszámolóiból és az elfogadott ajánlásokból kötet jelenik meg.

A rendezvény időpontja: 1999. április 22–23.

A résztvevők köre: települési önkormányzatok képviselői, megyei önkormányzatok képviselői, polgármesteri hivatalok munkatársai, megyei közoktatási közalapítványok képviselői, BM megyei hivatalainak közoktatással foglalkozó munkatársai, önkormányzati szövetségek képviselői, kisebbségi önkormányzatok képviselői, minisztériumok képviselői (OM, PM, BM, MH), OKI Kutatási Központ munkatársai, MPI-k képviselői, TM-i települési önkormányzatok képviselői, TM-i iskolaigazgatók.

Szociológiai információs szolgáltatások

A FSZEK központi könyvtár a szociológia országos szakkönyvtára. A teljesség igényével gyűjti a magyar, és erős válogatással a külföldi szociológiai kiadványokat.

A szociológiai kézikönyvtár 2000 kötetes. Az enciklopédiák, szótárak, lexikonok, bevezetőik, bibliográfiák és szöveggyűjtemé-

nyek után a szociológia különböző szakterületei szerint a legfontosabb és leggyakrabban keresett művek sorakoznak betűrendben. A kézikönyvek csak helyben használhatók.

A szociológiai olvasóteremben 120 külföldi és 30 magyar szociológiai, társadalomtudományi és szociálpolitikai lap legfrissebb évfolyamait találhatók, a legfontosabb szociológiai lapok régebbi évfolyamainak másodpéldányaival együtt (pl. Esély, INFO Társadalomtudomány, Szociológia, Szociológiai Figyelő, Szociológiai Szemle, Társadalmi Szemle, Társadalomkutatás, Társadalomtudományi Közlemények, Valóság). A többi folyóirat régebbi évfolyamai a raktárból igényelhetők. A raktári jelzetet külön tájékoztató füzet tartalmazza.

Az olvasóteremben használható a magyar szociológiai irodalom számítógépes adatbázisa. Az adatbázis használatának feltételeit külön ismertető közli. Az adatbázis a szociológiai, társadalomtudományi és szociálpolitikai témában megjelent minden fontosabb cikket, könyvet, tanulmánygyűjteményt és annak tanulmányait tartalmazza.

A bibliográfiai adatok téma, szerző, cím szerint visszakereshetők. Témabibliográfiák gyűjtéséhez, szakdolgozati témák kiválasztásához, bibliográfiai adatok azonosításához egyaránt jól használható.

Tájékoztató és témafigyelő szolgáltatás a magyar szociológiai irodalomból, különös tekintettel a következő időszakokra: 1900–1929, 1945–1948, 1972-től folyamatosan.

Tájékoztató és témafigyelés a külföldi szociológiai irodalomról a könyvtár saját gyűjteményét feltáró adatbázis, nemzetközi adatbázisok és bibliográfiák segítségével. (A témafigyelés megrendezésének feltételeiről külön ismertető tájékoztató.)

Tájékoztató az 1970 és 1994 között megjelent külföldi szociológiai könyvek magyarországi lelőhelyéről.

Tájékoztató külföldi szociológiai folyóiratok magyarországi lelőhelyéről.

Tájékoztató hazai szociológiai intézményekről.

Budapest gyűjtemény a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban

A gyűjtemény feladata a főváros múltjára és jelenlegi életviszonyaira vonatkozó dokumentumok gyűjtése, feldolgozása és hozzáférhetővé tétele, továbbá információszolgáltatás a témakörben. Több mint száz éve fejlesztett állományában könyvek, sajtótermékek, újságkivágatok, térképek, kéziratok, valamint a közigazgatási szervek, cégek és egyéb intézmények sokszorosítványai mellett plakátok, kisnyomtatványok, fényképek és egyéb várostörténeti források gazdag választéka található, közöttük számos muzeális értékű régiség.

A dokumentumok védettek, nem kölcsönözhetőek, és használatukat a könyvtár általános rendjénél szigorúbb előírások szabályozzák.

A részletesebb kutatás legfontosabb segéd eszközei a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársai által összeállított különféle bibliográfiák, köztük is elsősorban a Budapest történetének bibliográfiája és a Budapest története képekben 1943–1980 című kiadványsorozatok.

A számítógépes Budapest adatbázisban az 1991-től megjelent fővárosi témájú sajtópublikációk és a közelmúlt fontosabb budapesti eseményeinek adatain túl számos egyéb helyismereti információt lehet megtalálni. A Budapest történetének bibliográfiája 1950–1980 című készülő adatbázis szintén elérhető az olvasóteremben.

Néhány további segédlet: életrajzi, arc- és eseménykép cédulakatalógusok, a kalendáriumok, továbbá a sajtótermékek időrendi, a plakátok fényképes tematikus katalógusai és valamennyi gyűjteményegység külön tárgymutatói.

A munkatársak a gyűjteménnyel kapcsolatban és egyéb várostörténeti témájú kérdésekben is szívesen adnak felvilágosítást az olvasóteremben és telefonon

(137-49-33/156).

Educatio

Az Educatio című folyóirat – patinásan hangzó neve ellenére – viszonylag új keletű a pedagógiai periodikák között: 1992-ben Gécz János nyomán alapították az Oktatáskutató Intézetben. Kozma Tamás főszerkesztése mellett előbb Kravjánszky Róbert, utóbb Karlovitz Tibor készítette el a folyóiratot.

Az Educatio tematikus számok füzére. Évente négyszer jelenik meg. Különlegessége az ún. „vendégszerkesztő” alkalmazása, aki az adott téma, terület szakértője. A kéthetenkénti üléseken a szerkesztőség tagjai közösen fogadják el a soron következő szám részletes tartalmát. A vendégszerkesztő javaslatára történik meg az egyes tanulmányok szerzőinek felkérése. A rovatokba jobbra a tematikához illeszkedő cikkek kerülnek: riportok (Valóság), nemzetközi szervezetek írásos anyagai (Dokumentum), kutatási beszámolók (Kutatás Közben), recenziók (Szemle rovat). Magyarországon egyedülálló a Central-Europa elnevezésű rovat, amely angol nyelven a közép-kelet-európai térség országainak oktatásügyéből meríti anyagát. Az egyes számok végén angol és német nyelvű összefoglalók találhatóak.

Cím: Budapest XIII., Victor Hugo u. 18–22., levélcím: 1395 Budapest, Pf. 427., Telefon 129-7652, 270-1777, fax: 129-7639, e-mail: educatio@drotposta.hu

Vecsey Zoltán

Érzékelés, nyelv és interpretáció

Azok az analitikus filozófusok, akik napjainkban a nyelv és a jelentés elméletének externális verziója mellett foglalnak állást, általában egyetértenek abban, hogy szavaink és mondataink jelentését döntő mértékben a tudattól független külvilág különböző empirikus-kauzális folyamatai határozzák meg. Arról viszont már a külső tényezők ismeretelméleti elsőbbőségét elfogadó szerzők is meglehetősen eltérően vélekednek, hogy pontosan milyen természetű a tudaton kívüli világ és a jelentések között felfedezhető relációs viszony, ráadásul abban a kérdésben is nagymértékben megoszlanak az álláspontok, hogy az ismeretszerzési, tanulási folyamat mely pontján érhető tetten először a külvilág és a nyelv közötti okozati kapcsolat.

Fóris Ágota

A Galilei-per megítélése

A történelem és fizika tanítása szorosan összekapcsolható a tudománytörténeten keresztül. A történelemtanítás azonban elsődlegesen a politika, az országok, népek történetének szemszögéből vizsgálja az eseményeket, a fizikaórákon pedig elsősorban kísérleteket, számításokat és szabályokat tanulnak a diákok. Érdekes és figyelemreméltó lehet azonban a történelem eseményeit nagy tudósok egyéni sorsán keresztül tanulmányozni, és személyiségük, kutatásaik hatását végigkövetni napjainkig. Howard Gardner Rendkívüliek (I) című könyvében kivételes egyéniségek életén keresztül vizsgálja a rendkívüli elme jellegzetességeit. Hangsúlyozza, mennyire fontos, hogy minden téren figyelmet fordítsunk a kiválóságra és a magas normákra. Idéz a politológus John Gardner Kiválóság című esszéjéből: „Abban a társadalomban, amelyik megveti a kiválóságot a vízvezeték-szerelésben, mert a vízvezeték-szerelést alacsonyrendű tevékenységnek tartja,

és tolerálja a vacakságot a filozófiában, mert a filozófia emelkedett tevékenység, nem lesz jó vízvezeték-szerelés, sem jó filozófia. Sem a csövek, sem az elméleteik nem lesznek vízállóak.”

Kéri Katalin

Az írott szó csendes birodalma

Az arabok, történetüket két részre bontván, az iszlám előtti időket al-dzsahilijja (a tudatlanság kora) néven tartják számon. Az iszlám világban a kezdeti időszakról fogva a tudás, a tanulás alapját a prófétai kinyilatkoztatás jelentette. Egy mohamedán mondás szerint: „Az emberek kétfélék: olyanok, akik tanulnak, s olyanok, akik tudnak. Akik e két csoport egyikébe sem tartoznak, azok mihaszna férgek.” A Korán megismerése és recitálása, valamint a hozzáfűzött magyarázatokból álló hadisz ismerete minden muzulmán számára nélkülözhetetlen volt.

Benkes Zsuzsa

A tankönyvi szövegek felépítéséhez

1998 júliusában a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola A tanár és a tankönyv címmel konferenciát rendezett a tankönyvi szövegek kompozicionális felépítése néhány releváns aspektusának megvitatására. Ezen a tanácskozáson a főbb általános kérdések megvitatására kerekasztal-beszélgetés formájában éppúgy sor került, mint a tudományos szövegek multimédiális felépítésének, illetőleg a tankönyvi szövegek verbális komponensének elemzésére. E konferencia előadásai teljes terjedelmükben a Szemiotikai Szövegtan 13. kötetében jelennek meg. Az alábbiakban a tanácskozáson elhangzott elemzések közül egy önmagában is informatív 'előzetes'-t kívánunk átnyújtani az olvasóknak.